

Алланазар ӘБДИЕВ

ӘДЕБИЯТҚА ҚОСЫЛҒАН САЛМАҚЛЫ ҮЛЕС

Алланазар ӘБДИЕВ

ӘДЕБИЯТҚА ҚОСЫЛҒАН САЛМАҚЛЫ ҮЛЕС

НӨКИС
2015-жыл

Белгили жазыушы хәм журналист Алланазар Әбдиев шерек әсирден берли илим менен де шугылланып келмекте.

1995-жылы илимий фантастика жанры бойынша диссертациясын жақлап, филология илимлеринин кандидаты дәрежесине еристи. 2014-жылы «Антик дүнья» халық аралық илимий академиясының профессоры, академиги атақларына мүнәсип табылды.

А.Әбдиев бул илимий мақалалар жыйнағына бүгинги күнге шекем жазған жумысларын киргизипти. Илимде мақаланың көлеминен гөре, ондағы айтылған усыныс, пикирлер әхмийетке ийе болады. Усы көз қарастан бул илимпаздың өзиниң барлық жазғанларын (мақала, сәубет, рецензия, пикир т.б.) күнделикли басылымлардан жыйнап, бир китапқа топлағанын қоллап-қууатлаймыз.

Топлам студентлер, алымлар хәм барлық илимге қызығыушылар ушын зәрүрли қолланба болары анық.

Пикир билдириушилер:

Алламбергенов Кеңесбай — НМПИдың кафедра баслығы, филология илимлеринин докторы, профессор, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты.

Алламбергенова Патийма — ҚМУдың доценти, филология илимлеринин кандидаты

ӘДЕБИЯТТАНЫУ

«ҚЫР ҚОСЫҚЛАРЫН» ТАЛЛАҒАНДА

Аллашбай Реймовтың «Әмиүдәрәя» журналының 1988-жыл 10,11-санларында «Қыр қосықтары» деп аталған повести жәрияланды. А.Реймов аз жазса да саз жазатуғын, таланты менен әдебият ышқыпазларын әсте-әсте өзине тартып, бенде етип киятырған жас жазыушылардың бири сыпатында белгили. Повесть өзиниң темасы, идеясы, стили жағынан өзгешелиги менен басқа шығармалардан айырылып турады.

Хәзирги ўақытта елимиз тарийхының ақтанлақ орынлары ашылып атыр. Бурын жасырылып келинген, баспасөзде айтыу қадаған етилген 30-40 хәм 50-жылларғы репрессиялар, халықтың ауыр ахуаллары ашық айтылмақта. Автор өзиниң бул дәретпесин миңе усы темаға арнаған. Өзиниң алдына урыстан кейинги жыллардағы ауыр күнлерди, халықтың бийгүнә, ақылсыз басшылардың себебинен қыйналыуларын, ҳақтан жанған адамлар тәдирин сүүретлеуди, халқымыздың сол дәуирдеги миллий үрип-әдет, дәстүрлерин улығлауға арнаған.

Шығарманың көркемлиги жақсы, тили жатық болса адамды өзине тартады. Қарақалпақ әдебиятында Т.Қайыпбергенов, У.Пиржановтың тили шийрин, буның даўсыз екенлигине исенимим кәмил. Повести оқып отырып мен Аллашбай ағаның да тилиниң майлы, жеңил екенлигин, гәп дүзиүдеги өзгешелигин аңладым. Қарақалпақ әдебиятындағы көпшилик шығармалар тилиниң орақы-сорақылығынан маңлайы қурылды: мазмұны жақсы болса да ондай шығармалар адамды өзине тартпайды. М.Горький: «Тил — гүлән фактлердин кийими» деген болса бизиң авторымыз повесттеги хәр бир фактке сай келетуғын, жарасықлы «кийим» тауып, тигип кийгизе алған.

Хәзирги ўақытта көпшилик жазыушылар Ш.Айтматов мектебинен талим алып атыр. Оның повестлерин оқыу арқалыу жазыу стилин, композиция қурыу усылларын, улыўма айтқанда шығарма жазыу сырларын хәр ким өзінше үйренип, өзлестириуге урынбақта. Бул творчестволық үйрениу болып есапланады. Бул нәрсе А.Реймовтан да сезиледи.

Ш.Айтматов қасқырлар, түйе, ат сыяқлы хайуанларды символикалық сүуретлеу арқалы адамлар арасындағы дослық, менменлік, душпанлық, харамзадалық... х.т.б. қасиеттерді ашып көрсетеді, бул усылдан кең пайдаланады. Бул усылды А.Реймовтың да қолланғанын көреміз: Шойтас, Ақбуұра арасындағы тартыстарды биз ақ көкірек, бірақ мәрт, ар-намыслы адам менен менмен, эгоист адам арасындағы конфликт ретінде түсиниуге, солай қабыл етиуге хақымыз бар.

Повесттегі баслы қахарманлар — Үйтолған, Сәтмұрат, Қалий баслық. Үйтолған — мәрт хаял. Ол өзиниң ар-намысы ушын, ериниң алдында, халқының алдында пәк болыуы ушын қандай қыйын жағдай басына түссе де мойымай гүреседи. Бул бизде оған деген жақсы ықла-сымызды оятады.

Деген менен Үйтолған образы бираз ашылғаны менен де еле де шийки. Онда гүресшендік жетисінкіремейди. Мыс: Қалий, Айбийкелер жала-дөхметтерді өзиниң үстинен қарша боратқанда да хеш үндемейди. Яғнай қарсылықты жеңиу ушын умтылыу аз.

Сәтмұрат образы да шала. Оны биз тек мәрт шабандоз, хақтан қыйналған адам ретінде ғана таныймыз да, оның хақтан жанғаны ғана бизде оған деген меһир-мухаббат оятады. Бірақ бул еки қахармандағы адамды сүйсіндіретугын бир қасиет бар: эпизотта биз екеуиниң шексиз далада түйе бағыу менен шуғылланып атырғанын көреміз, ал жапан далада сонша рәхәтлі өмирди тәрк етип жасауының өзи олардың және бир қасиетин — қасибине салдықтығын, пейиллериниң сол даладай шексизлигин көрсетеди.

Қалий баслық — урыстан кейинги дәуірдеги қамшысынан қан тамған басшылардың типик ўәкили. Ол сол ўақыттағы барлық басшылар сыяқты «абсолют власть»қа ийе адам. Не ислеимен десе де қолынан келеди. Небир жарамас қылықлар ислеиди.

Шығармалағы персонажлар — Мәдемин ғарры, тергеуши де оқушы да жыллы сезим оятады. Мәдемин — Қалий баслықтан көп азап көрген, еки баласы армияда қазаланған ғарры.

Тергеуши повесттиң тек бир эпизодында көринсе де бизде жақсы тәсир қалдырады. Себеби ол шынлық ушын гүресшен, хақықатлық ушын хеш бир қыйыншылықтан қайтпайды, мойымайды.

Шығарманы үш тармақлы десек болады. Яғнай үш қыр қосықларынан ибарат.

Бириншиси — Шойтас, Ақбуұра қосығы.

Екиншиси — урыстан соңғы қыйыншылық дәуири қосығы хәм үшіншиси — миллий дәстүримиздің қосығы. Әлбетте, буларды өз-ара

болып қарауға болмайды. Бир-бири менен органикалық байланыста рауажланған. Бир «қосық» екінши «қосық»тан анласылған мазмунды, идеяны толықтырып отырады.

Шойтас пенен Ақбуұра арасындағы конфликт адамлар арасындағы — Үйтолған, Сәтмұратлар менен Қалий баслық, Шернияз уралардың ортасындағы конфликтке тутасып кеткен.

Улыұма повесть өзиниң стили, темасының тындығы менен, сүуретлеу усылындағы өзгешеликтери менен қарақалпақ әдебиятына жаңалық алып келди.

«Жас Ленинши» газетасы, 1989-жыл, февраль

ҚУРБАНБАЙ ЖЫРАҰ ЖЫРЛАҒАН «ЖАСКЕЛЕН» ДӘСТАНЫ ХАҚҚЫНДА

Белгили илимпаз Н.Дәуқараев қарақалпақ жырауларын шама менен мектеплерге бөлип қарағанында белгили Қурбанбай жырауды Жийен Тағай улының мектебине киргизеди хәм урыуы қарамаңғыт Қурбанбай жырау Тәжибай улының ұстазы Жийемұрат жырау деп көрсетеди (Н.Дәуқараев. Шығ.толық жыйнағы. 1977. 2-том.101-102-бб).

Қурбанбайдың жыраушылық өнери күшли болған. Өзине тән атқару техникасына, жағымлы дауысқа ийе болған, және де импровизаторлық (сууырыпсалмалық) қасиетке ийе ол атқарған дәстанларының идеялық-көркемлик жағының жақсы болыуы ушын өз жанынан қосып, яки алып, халыққа жеткерген, сондай-ақ халық ертектери, еситкен әңгимелери тийкарында да дәстанлар дәретип отырған белгили алым. Қ.Айымбетов: «Оның гейбир репертуарлары Қурбанбай жыраудың тек өзине тән. Оның бир қатар жырлаған дәстанларының қарақалпақ жырауларының басқаларына репертуар болып кирген жағдайлары ушыраспайды» деп атап өткен еди («Халық даналығы», Н.-1988, 104-бет). Буның мәниси, балким, биз жоқарыда айтқандай, Қурбанбай жыраудың ертектер, аңыз-әңгимелер тийкарында өзи жеке дәстанлар дәретипинде шығар.

Ол жүде көп дәстанлар билген ядкеш, қатықулақ жырау болды. Жыраудың усы қасиетин фольклорист алым, проф. Қ.Мақсетов та: «...феноменал яды, импровизаторлығы бойынша Қурбанбай жырау жеккесийрек ушырасатуғын талант ийеси болып есапланады» деп айрықша белгилеп өтеди («Дәстанлар, жыраулар, бақсылар», Н.-1992, 15-бет).

Илимпаз И.Сағитов: «Белгили «Қырық қыз» дәстанын бизге жеткерген қарақалпақ халқының атақлы жырауы, кеше ғана (1958-ж) қай-

тыс болған Құрбанбай жырау Тәжибай улының репертуарында 20 дан астам хәр қыйлы дәстанлар болса, олардан биз тек 50 процентін ғана жазып алыуға үлгердік. Қалғандары мархум жырау менен бірге мәңгілікке қайтпастай болып жоғалып кетті» деп қатты қайғырады (И. Сағитов, «Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы», Н.—1986, 76-бет).

Сыртқы басып алыушы душпанларға қарсы аяусыз гүрескен қахарманлардың мәртлігін, батырлығын, өз-ара дослығын көтерінки рухта жырлау — Құрбанбай жыраудың және бір өзгешелігі. Ендиги сөз, усындай елді қорғау, батырлардың дослығы мотивлеріне қурылған дәстандарының бири болған «Жаскелен» (айырым деректерде «Балтекей батыр» яки «Балтакей улы Фаррух» деп те аталады. Қараңыз: Қ.Мақсетов. Дәстандар, жыраулар, бақсылар, Н.—1992, 15-бет) дәстаны хақында болады.

«Жаскелен» дәстанын Құрбанбай жыраулан Сәдирбай Мәуленов пенен Шәмшет Хожаниязовлар биргелікте жазып алған. Оның ұлыма көлемі — мың қатарға жақын. Дәстан «Қарақалпақ фольклоры»ның көп томлығының 17-томында басылып шықты (91-179-беттер).

«Жаскелен» дәстаны өзінің идеялық мазмұны, көркемдік өзгешелігі бойынша басқа да қарақалпақ қахарманлық дәстандары қатарында белгилі орынды ийстейді...

(Дауамын таба алмадым — автор)
1987-жыл.

КРИТИК ДЕГЕН КИМ?

Бұл сорауға жуап бериуге еле азизмен, мойындайман. Сонда да, тәуекел етпекшімен. Китабына, яки шығармасына пикир айтқан, кемшилігін көрсеткен критиктерге биразлардың қайта рахмет айтыудың орнына қапа болатуғынын есигіп жүрмен.

«Не ушын олай?» деген сораулар мениң қалам алыуыма себепші болды. Шынында «не ушын өкпелейді?» Өзи жиберген қателерін ендиги рет қайталамасын, сол сыннан жууға шығарып келеси уақыттары жақсы шығарма доретсин, деген ой менен айтылған сынға нәзікпен қапаланады, хайранман. Дурыс, кемшилігін айтса қим жақсы көреді. Бірақ, жазыушылар билимлі адамдар, сондықтан да ашығуды жөну керек. Себеби, теренирек ойланып қарасақ, критика сол жазыушының пайдасы ушын айтылады. Ал критикасыз, бир-бирсөздегі кемшилігін көрсетпей өсиу жоқ. Әлбетте, буннан бул мин хамме жазыушы, шайырлардан табылады, хаммесине де теңдей кемшилік деп

түсінбеу керек. Критиканы дурыс түсине алмай, қате көз-қараста қабыл ететугын айырым жазыушылар адресине ғана айтылып атыр.

Биз ойлаймыз, критик — бул жазыушы, шайырдың көмекшіси, қол-қанаты хам де ғамқоршысы. Критик жазыушыдан үйренеди, жазыушы критиктен үйренеди. Критика қаншелли әдил, ауыр айтылса (егер шығармада үлкен кемшилік болмаса ауыр сынның айтылмайтуғыны да өз-өзинен түсиникли шығар) бул жазыушы ушын соншелли пайда. Ал критика әдил емес, жазыушының атақ-абырой, жақынлығын есапқа алып, «сылап-сыйлап» айтылса, онда ол сын жазыушы ушын үлкен зиян. Өйткени жазыушыда: «Хе, мен жақсы жаза алады екенмен ғой» деген ой пайда болып, көкирекке урып кетип, өзінше үйрениуди, излениуди, өз үстинде ислеуди пәсендестирип алады.

Ауыр критиканы «мени муқатыу ушын айтты» деп сол критикке илакезленип қарайтуғынлардың да табылып қалатуғынын жоқарыда айттық. Ал алакезленип қарау, яки рахмет айтыу, бул сол жазыушы, шайырдың билимине, адамгершилігине байланыссы болса керек.

Дурыс сынды, бурыс сын деп түсиниу сыяқты түсиникти таслайтуғын уақыт жетти емес пе? Сондай түсиник тасланса әдебиятымыз және де рауажланар еди. Себеби, әдил критиканың жоқлығы оның буннан да ары рауажланыуында аяғына салынған кисен болып отыр. Ал әдил критиканың жоқлығына түсинбейтуғын айырым жазыушы, шайырлар себепші. Өйткени, критиклер көкирегі танып турса да айта алмайтуғын жасқаншақ болып қалған. Оның себеби, әдил критика айтса гей-биреулер кері түсинеди де «аяғымнан шалды» деп түсинип, ол критикти жаман көреді, қолынан келген жаманлығын ислеуге тырысады. Сондықтан да критиктердің биразы «Аш кулақтан, тыныш кулақ» деуге — жазыушы, шайырлардың кеулине тиймеуге мәжбүр болып отырғаны олардың рецензия, мақалаларынан көринеди.

Әдебият әдил критикасыз рауажланбай, мешеулеп қалады. Сондықтан да хамме критиканы дурыс қабыл етсе хам оннан жууға шығарса әдебиятымыз буннан бетер рауажланар еди.

1986-жыл

«КӨШ ЖҮРЕ КЕЛЕ ДҮЗЕЛЕР...»

1987-жылы баспадан шыққан кітапшалардың ишинде жас жазыушы Өмирбай Ембергеновтың «Ертеңгі күн» атлы кітапшасы да бар.

Оның гүрриндери бираз уақыттан бери республикалық баспасөздерде дағазаланып, бул кітаптан бурын-ақ жас талантты кітапқумарлар менен азлы-көпті таныстырып та үлгерді. Әсиресе, «Әмиударья»

журналында жарияланған «Кәтқуда» атлы гүррини усы журналдың 1984-жылғы конкурсында екінші сыйлыққа миясар болды.

Китапша — «Кәтқуда», «Поездағы ушырасыу», «Ертенгі күн» атлы үш гүрриннен ибарат. Бириншисин гүрриндери ишиндегі ең жақсы жазылғаны деп мойынлауға болады. Оны пүткіл қарақалпақ жазыушылар жәмийетшилигі де мойындап отыр (екінші сыйлыққа миясар болғанын нәзерде тутып отырмыз — А.Ә.).

Лекин хәр бир шығармада ауысық сөз, гәп болмауы керек, яғный шығармадан бир гәпти, хәтте, сөзди алып тасласақ та шығарманың мәніси өзгермейтуғын болса онда сол сөз, гәп сол дәретпе ушын ауысық сөз, гәп болады деген әдебиат теориясына жүгинип, сүйенип талтау жасағанымызда бул мақтаулы гүрринде де сондай ауысық гәплерди ушыратуға болады. Мысалы: «Редакцияға арнаулы хабаршы болып жұмысқа өткен күннің ертеніне-ақ редакторымыздың орынбасары Убайдулла аға кабинетіне шақырып алды...» деп басланғаннан соң шығармада гүррин мазмұнына тәсир жасамайтуғын зыят сөйлесіулер (редактордың орынбасары менен арнаулы хабаршы арасындағы) орын алған.

Мениңше олар шығарманың тийкаргы идеясын ашыуда хызмет етип турған жоқ. Сонлықтан «... хәм мениң ғауаша тәрбиясы төмен «Женис» совхозына командировкаға барыуым кереклигин айтты» деп қысқа, ықшам берип қоя қойғанда болар еди. Сондай-ақ бул гүрринде жазыушы Өрекеннің армияда бирге болған жорасының нәпсикау, ишип-жеу менен ғана шекленген адам екенін көрсетемен деп қәтешиликке — логикалық сәйкессизликке жол қойып алған. Бул сөзимизди китапшаның 8-бетинен мысаллар келтирип дәлиллеймиз: «...Бир нәрсе айтпақшы болып турғандай аузы-басы жыбырлап, бетіме жалтақ-жалтақ қарап турған Сапарбайдың, қалтамнан он манат ақша(?) алып, алақанына салдым.

— Бензин пулы етерсең.

— Ұай-бой, майдам жоқ ғой. Әй, яқшы. Қолың тийгенде үйге бир қыдырып келерсең. Есесин сонда қайтарарман. Үйіңе барғаннан соң курдасқа айтағөр, бизің қатынның изинен барып турсын. Бир кило гөш табылмайтуғын үй бола ма? Жетинши палатада жатыр. Танысың... Врачларға да базарлық пенен барың. Сапарбайдың қатынына келдим десе барлығы алдында курдай жорғалайды. Ал яқшы онда» (8-бет).

Бул арқалы жазыушы Сапарбайдың пайдакүнем екенін көрсетпекши болғаны аттан анық. Лекин қанша пайдакүнем, ақшаның татын жалаған бәле болса да бир-еки сом ушын он сомды алып қалыуға қалайда дәти жетпейтуғын болса керек. Оның үстине ол жорасы болса.

Ал және бир себеп: қанша өлермен болса да өзіннің де иси түсип турғаннан соң («... Үйіңе барғаннан соң курдасқа айтағөр, бизің қатынның изинен барып турсын...» деп өтинип етті ғой) алмаса керек. Жаман, ұнамсыз геройым ғой деп қара бояуды ретсиз жаға бермеу лазым.

Әлбетте, бундай кишкене кемшиликлер улыуа гүрриннің бахасын биротала кемите алмайды. Усындай айырым шалағайшылықтарға жол қойып алғаны болмаса улыуа усы гүрринінде Өмирбай табысқа ерсе алған. Хәр қыйлы себептер менен хәктан жанып, арзағөй атанған Абылдың шыдамлылығына, қанша тосқынлықтарға ушыраса да жигерин түсирмей тууры жолдан қайтпаслығына, яғный оның ишки гөззаллығына адам тәсийин қалады.

«Поездағы ушырасыу»ын Өмирбай мухаббат мәселесине арнаған екен. Бунда Кеңес деген жигит жорасының жийен қызы — Айманды сүйип қалады. Айман өз сүйгени барын көпке шекем айта алмай жүреді. Себеби Айман айтса «...Жалайырға жар салғандай, сүйинши сорағандай болатуғын болды» (46-бет) хәм кейин кеширим сорап айтады. Көп жыллар өткеннен соң поезда Кеңес бир кишкене қызды көрип қалады хәм Айманға усатады. Соның қызы шығар, оның өзи де бар шығар деп ойлап «Қыз отырған купенің есигин қағып, ишке кирди» (47-бет). Сол жерде ушырасады: «Жаслығын еслейди».

Сер салып қарасақ бул гүрринде де шубаланқылық аз емес. Натуристтик сүүретлеулер орын алған. Мыс: гүррин басындағы директор менен сөйлесіу, хаялы менен Кеңестің балалардың қысқы кийими үстиндегі айтысулары х.т.б. зыят гәп, уақыялар.

«...Жақсы сөз — ярым ырыс» дегендей-ақ апамның тезирек тәуір болып кетиуине сизің айтқан гәплеріңиз де себепши болса керек дейди Айман. Дурыс «жақсы сөз — ярым ырыс». Сонда да Айманның апасының тәуір болыуын Кеңестің бир рет ахуал сорап кетиуі менен байланыстыруға болмайтуғын шығар. Және автор Айман образында жасалмалықтарға жол қойып алған. Мыс: Кеңести Айнакөл этирапларында қыдыртқандағы оның хәрекетлери, сөзұарлығы сол уақыттағы өкеси менен атасынан айырылып, қабырғасы қайысып жүрген қыз хәрекетлерине уқсамайды.

Айман Кеңести «...өлгеннің артынан өлмек жоқ екенін сезинген...» (45-б) гезинде ушыратса да әке менен ата-анасының күйігі қыздың, автор сүүретлеген дәрежедегидей ашық, шоқ минезли қыз дәрежесине жетиуіне мүмкиншилик бермесе керек деп ойлаймыз.

Мениңше жуумақ та жақсы шықтаған: «— Айтты. Айтты, жора. Айтқанда қандай. Жаслығымды көрдим, жоражан, жаслығымды...» (47-б).

«Ертенги күн» хақында сөз етсек биринши рет мен оның ең актуаль мәселеге — ҳазирги ўақыттағы аўыл хожалығында ислеп қалып атырған жасларымыздың әжайып мийнетлерин сүүретлеўге арналғаны менен әҳмийетли екенин атап көрсетер едим. Бунда автор ата жолын қуўған — ата-аналары исениминен шығып, өз ерки менен аўылда ислеп атырған жасларымыздың келбетин, гөззаллығын Әуелбай, Көмек образлары арқалы берген. Әуелбайды автор өзиниң мийнеткешлиги, адамгершилиги менен ҳазирги жасларымызға өрнек боларлық образ дәрежесине көтере алған. Ол әкеси Тәжимурат аға агрономлық яки врачлық оқыўға барып, бахтынды сынап көр, десе де бармай, «Сол гүзде тракторшылық оқыўды питкерип, атызда ислеп қалды» (50-бет).

Буннан биз оның тағы бир жақсы қасийетин: оның өз туўылған жерине, қасибине деген шексиз сүйиспеншилигин, меҳир-мухаббатын көремиз.

Улыўма kitapша бойынша пикир жүритетуғын болсақ, кемшилиги, гүрринлердин барлығына да шубалаңқылық, көп сөзлилик, натуралисттик сүүретлеўлер тән болыўы менен бирге, жетискенлиги, гүрринлердин барлығына да ортақ және бир нәрсе — темаларының актуаллығы, болып есапланады. Буннан автордың ҳазирги турмысымыз ушын керекли, әҳмийетли мәселелерди көре алатуғынлығын билиў менен бирге сол алдына қойған идея, темасын шебер, көркем сүүретлеп жеткеріўде еле де болса ықшамлылық, жазыўшыда аз сөз бенен көп мәни бере алыўшылық сыяқлы тәжирийбели жазыўшыларға ғана тән қасийет, шеберликтин жетисинкиремейтуғынын сеземиз.

«Көш жүре келе дүзелер» деген. Бундай азы-кем олқылықларды жас жазыўшы Ө.Ембергеновтың алдағы шығармаларында болдырмаўға тырысатуғынына беккем исенип, оған творчестволық тасқын табыс тилеймиз.

1988-жыл.

«КӨЗДИҢ ҚАРАШЫҒЫ»НЫҢ ҚАРАШЫҒЫ ЯМАСА «МЕНИҢШЕ» АТАМАСЫНДАҒЫ ПИКИРЛЕР

Аўқамлық масштабқа белгили жазыўшы, аўқам мәмлекетлик сыйлығының лауреаты Т.Қайыпбергеновтың «Көздиң қарашығы» романында республикамыздағы 70-80-жылларда орын алған негатив кубылыстар, атап айтқанда, салыгершилик, пахташылықтағы қосып жазыўлар, артық гектарлар есабынан атаққа, даңққа ерисиўлер, жағымпазлықлар, суўдың ысырапгершиликке ушыраўы кең планда өз сәуленіўин тапты. Сонлықтан да шығарма сол дәуір басшыларына жақ-

пай, жазыўшының өз сөзи менен айтқанда, «терилип атырған жеринен шашылып жиберилди». Себеби бунда жермен басшылар өз келбетин көрди. К.Мәмбетовтың «Имтиханы» өз дәуиринде қандай даў-жәңжелдердин пайда болыўына себепши болса «Көздиң қарашығы»да сол дәрежеде даў көтерген дәретпе болды (Усы жерде айта кететуғын бир нәрсе, kitapты өзимиздиң баспа хызметкерлери жарыққа шығармаған, сонлықтан дәретпе биринши рет Ташкентте басылған).

Хўждан тазалығы, жаманлық, жақсылық, хақықатлық ушын гүрес романның өзегин курайды. Жаңа менен гөненин арасындағы гүрес, адамлар санасына сиңип қалған топас ойлаўшылық..., бәри-бәри шығармада көтерилген мәселелер.

Романды оқып болғаннан соң адамның есинде қалатуғын, дараланып көзге түсетуғын образлар: Жақсылық Дәулетов, Сержанов, Шәрийпа, завмаг...

Ҳазирги заманымыздағы реаль бир нәрсе, бул — хақықатлық ушын жанын пидә етиўши, жақсылық, адалатлық ушын гүресиўши адамның рақатли өмир сүре алмаўы болып есапланады. Себеби ондай адамлар дүнядағы жаманлық, менменлик, зулымлық пенен гүресемен деп жүрип өмириниң өтип кеткенин де сезбей қалады. Мине, усындай адам образын Т.Қайыпбергенов Жақсылық Дәулетов арқалы берген. Ол өтирик-жала, хәр қандай адамгершиликтен пәс қылықларға жаны төзбейди. Қорықпастан мәжилисте республикада аты шығып атырған совхозды критикалайды. Даңққа ерисиўиниң (Сержановтын) намақул жолларын, себеплерин ашыў жолында көп мийнет етеди. Асығыслық етип Светланаға үйленип қояды да, кейин өкинеди. Бул жерде, автордың позициясы, мениңше, төмендегидей: қарақалпақ пенен басқа миллет ўәкилинин турмыс курыўына қарсы. Өйткени ол (басқа миллет ўәкили) қарақалпақ халқының үрп-әдетин билмейди. Сонлықтан да дәслепп қызығып, сүйип үйленгени менен онда исенимсизлик пайда болады. Бул да, мениңше, реаль нәрсе. Себеби өз миллетин сүйген, әлепп-үрпин хўрметлеген хәр қандай адам ол дәстүрлердин аяқ асты болыўына жол қоймайды (Ескертетуғын нәрсе, әдет-үрип, психологиясы жақын қазақ, өзбек т.б. халықлар туўралы бул пикир орынлы емес). Миллеттин төрт белгиси болса, биреўи — психологиялық өзгешелиги, үрп-әдети. Солай екен, олар усы жағынан да сәйкес келмейди. Автор усы жағдайды орынлы көрсеткен.

Ержан Сержанов — негатив кубылыстарды келтирип шығарыўда баслы рольди ойнайтуғын адам. Ол тек атақ, абырой ушын хәр қандай нәрселерди ислейди. Оның санасында жақсылық, хўрмет-иззет қусанын инсанийлық белгилер өшип қалып, менменлик, тәкаббырлық сыяқлы қасийетлер пайда болған.

Романда Арал теңизин қутқару мәселесі де қозғалған. Мениңше, автор романын бастан-аяғына ұсы суу мәселесіне бағышламақшы болған. Лекин ойлағанындай болып шықпай, Арал мәселесі екінші планда қалып қойған да, бірінші планға негатив кубылыстарды ашып көрсетіу, адамдағы жақсылық пенен жаманлық қасиеттерді сүүретлеу өтип кеткен. Шығармада Рәмбердинің Жақсылық болып атының өзгеріуі де, мениңше, надурьс. Өйткени хеш бир қарақалпақ нәрестеге қойылған атты өзгертіпетуғыны тақыйық (Бирен-сараң ұшырасыуы мүмкин, лекин типик жағдай емес). Ал лақабы болуы мүмкин.

Жазыушының Жақсылыққа жаманлық ислетіуі (Шәрийпа менен жынысый қатнасы) де, мениңше, надурьс. Жақсы көріуін сондай пәс қылық пенен дәлиллемей-ақ, ески мухаббатына өзинің қолынан келетуғын жәрдемі менен-ақ дәлиллегенде болар еді. Ямаса пәс қылық ислетіу зәрүр болса, сондай бир шараятка алып келіу керек еді. Мысалы, Степан Цвейгтің бир гүрриңінде 42 жасар қыз өзинің денесін 20 жасар жипитке бир түн бағыш етеді; хеш ерсилігі жоқ, оқып отырсаң. Себеби исенимли етип сүүретлеген. Және бир нәрсе, мениңше, Е.Сержановтың бир критикадан соң шығыу ұшын арза жазыуы да реаллықтан шетлеушиликтің көринісі. Өйткени, сонша қыйын-қыстаудан қутылуың жолын билетуғын, тәжірийбелі адам сол бир критикадан қутыла алмайма деген орынлы сауал туады.

Көздің қарашығы — суу мәселесі, Арал теңізі, деген пикирді көпшилик айтып атыр. Мениңше, көздің қарашығы романда суу емес, ал инсандағы ар-намыс, жақсылық, хұждан, адамгершилик қасиеттер, мине, соны көздің қарашығындай сақтау керек деген мәселе, мениң пикиримше, «Көздің қарашығы»ның қарашығы — өзеклік проблемасы. Әне, ұсы қасиеттер көздің қарашығындай сақланса Арал мәселесі де, негатив кубылыстар да өз шешимін табатуғыны хақықат. Жазыушы буны биледи.

1989-жыл.

ТУБАЛАУ ДӘУИРИНИҢ ХАҚЫҚАТЛЫҒЫ

Қарақалпақ әдебиятының орта буын прозаиклердің бири — Абдулла Садықов.

А.Садықов — ізлениушен, өз үстинде тынбай ислеуши жазыушылардан есапланады. Оның кең жәмийетшилик арасында жыллы қабыл етилген, жоқары бақалар алған бүгинги күнге шекем дәреткен бир қаңша роман, повестлери, көплеген гүрриндери бул сөзимиздің айқың дәлилі болып табылады.

Гезектеги Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлыққа жазыушының соңғы дәуирде дәреткен «...Таста да гүллейди» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1990-ж. 385-бет) роман хәм повестлер топламы ұсынылған. Бул китапқа автордың «...Таста да гүллейди» романы хәм «Тораңғыл», «Бахтың ашылысын, Дилбарым» повестлери енген.

Жоқарыда аты көрсетилген романына автор 70-80-жылларғы ұақыяларды арқау еткен. Хәзирги ұақытта «тубалаушылық жыллары» деген мазмұнына сай ат алған бул дәуир — социализм дәуириниң ирипшириген, елде бузақылық, парахорлық, бюрократизм ... кең өрис алған бир дәуир еді. Мине ұсы ұақыялар «Хожа ауыл» адамлары мысалында ашық-айқын өз сүүретлениуін тапқан. Жазыушы өзи сәулелендирген дәуирде хак, адамгершилики инсанның хак, әдил жасауы мүмкин болмағанылығын роман қахарманы — Жумабай Аманиязов образы арқалы көрсетип береді.

Жумабай — ерте әкеден айрылған, өмир тауқыметлерин ертеден көрген жигит. Өзинің адам боламан, халқыма пайда келтиремен деген ықласы хәм жездеси Қаланның адамгершилиги арқасында институтқа түсип, табыслы питкерип, ауылындағы «Социализм» орта мектебине орналасады. Мектептеги кемшиликлерді дүзеу, қулайын деп турған мектепте жаңадан салдыруы ұшын жоқарыға арза жазады. Ақырында оның мектептеги кемшиликлер хәм совхоздағы тәртипсизликлердің район, область, хәттеки ЦК ға шекем созылып атырғанына көзи жетеді. Сонда да «қара күшлер» менен гүресиуін дауам етеді. Лекин Жумабайды күшлилер күшлилигин етип, қанатынан қайырады: райкомның бирінши секретары Курбанияз Әбдиевич 24 сотик пахта атызын сууға алдырғаны ұшын сотлатып жибереді. Бул райком секретарының пахтаға жаны ашығанлығынан, хақықатшыллығынан дәрек бермейді, ал хақықатлық ұшын гүрескен, арза жазғанлардан «айыбын мойнына қойып» қутылуының бир жолы еді. Курбанияз Әбдиевичтің район көлемінде «түйени түги менен, самолетты жүги менен жутқанлар» менен жұмысы болмайды-ақ.

Автор тозыуы жеткен, дийуалына жән-жағынан тирепберди берилген, иши шаңғытып туратуғын, тырнағы жоқ «Социализм» мектеби арқалы социализм жәмийетиниң де ұсы имарат сыяқлы тозып турғанылығын, ал оның мәжилис аша беретугын, жыйналыста жығылғанша сойлейтуғын директоры — Жәндүлла Атаханович арқалы Орайлық Комитет секретарлары хәм басқа да басшылар типин жаратады.

Шығарма соңында жақсы адамлардың типик образы болған Бабажанның күш салыуы нәтийжесінде Жумабай қамақтан бир ярым жылда

азат етиледі. Бұл образ арқалы автор жақсы адамдардың да барлығын көрсетеді.

«Тораңғыл» атамасындағы повестте жазыушы жақсылық хәм жаманлық, пәклик хәм нәкасылық... арасындағы аралықтың жүдә жақын екенлигин, биреуінен азғантай шетлессең, скиншисине түсіп кетиудің мүмкин екенлигин көрсетеді: Әбдирейим, Нәжим — Монахтай хақый-қатлық ушын кейнине шекем ауытқымай гүрессең ғана нағыз адам бола алатуғыныңды түсіндіреді. Олар — басқалардан аз жесе де, жұпыны кийінсе де хұжданы алдында таза, пәк инсанлар.

«Бахтың ашылсын, Дилбарым» да өмірдің ашшылығына, қыйыншылығына мой бермейтуғын өр көкірек, хұжданлы, периштедей пәк қыз образы көз алдымызда жылұаланып турады.

Улыұма «Таста да гүллейді...» топламы Бердақ атындағы сыйлықты алыуға турарлық деп ойлаймыз.

1991-жыл

ҚЫЗЛАР ТӘҒДИРИ

Қарақалпақ әдебияты жылдан-жылға рауажланып, жанрлық жақтан байып бармақта. Соның менен бирге жазыушылар қатары әдебиатымыздың буннан былай рауажланыуына тәсирин тийгизерлік шығармалар дәретиу мүмкиншилигине ийе жас талантлар менен толыспақта. Усындай жас талантларға Хүкіметиміздің, Қарақалпақстан Республикасы жаслар аўқамының мораллық хәм материаллық жақтан бәркулла ғамхорлық жасауы (мысалға, дәретиуши жасларды усындай қымбатшылық дәуірде де жай менен бийпул тәмийинлеуи, жас талантлардың ең жақсы шығармалары, жұмыслары ушын сыйлықлар шөлкемлестіриуи х.т.б.) олардың өз үстінде ислеуине, излениуине толық жардай жасау менен бирге, творчествосының өрлеп, гүллениуине үлкен тәсир етпекте, рухландырмақта.

Усы жылы хәр қыйлы тараудағы дәретиуши жаслар ушын Қарақалпақстан жаслар аўқамы сыйлығын беріудің белгілениуи Хүкіметиміздің хәм Жаслар Аўқамының қарақалпақ әдебиатын, мәдениатын рауажландыруға дыққатының, жасларға деген ғамхорлығының және бир көриниси деп ойлаймыз.

Усы сыйлыққа усынылыу бахтына миясар болғанлардың бири келешегинен үмит күттиретуғын жас жазыушы — Гүлнара Ибрагимова болып табылады. Ол «Арал қызлары» журналы редакциясы тәрәпинен усынылған.

Г.Ибрагимова әдебиятқа жасынан қызыққан. 13-14 жасларында-ақ, яғни 1975-1976-жыллары хабаршылар дөгерәгиниң актив ағзасы болады, мақалалары менен «Жеткиншек» газетасында көрине баслайды. Өз үстінде ислеуиниң, излениуиниң нәтийжесинде Гүлнара мектеп партасында жүрип-ақ «Мен аўыл баласыман» деп аталған балалар турмысынан жазылған дәслепки повестин жазды. Шығарма 1978-жылы «Жеткиншек» газетасы бетлеринде басылды.

Повест балаларға түсиникли тилде жазылған, қызықты ғақияларға бай, көркем шығарма еди. Бизлер де ол ғақытта 7-8-класс оқыушысымыз. Шығарманы үлкен қызығушылық пенен оқығанлығым еле ядымда хәм усы повести арқалы ол мени хәм мен сыяқлы республикамыздың көплеген талғампаз оқыушыларының дыққатын өзине аудартты. Мине соннан баслап биз оның шығармаларын бәркулла гүзетип барамыз, әдебиатымызда өз жолына, шығарма дәретиуде, тема, ғақыя таңлауда, сүүретлеуде, образлар жасауда өз өзгешелигине ийе жас жазыушының өсип киятырғанынан қуғанамыз.

Қарақалпақстан Жаслар Аўқамы сыйлығына усынылған Гүлнара Ибрагимованың «Мухаббат қосығы» атлы дәслепки китапшасы өткен жылы «Қарақалпақстан» баспасы тәрәпинен басылып шыққан еди.

Китапшаға 10 гүрриң хәм новелласы киргизилген. Бұл шығармалардың көпшилигинде ғақыялар тийкарынан жаслар арасындағы тилсимли сезим — мухаббатқа, ана хәм перзент арасындағы меҳир-мухаббат мәселелерине курылған.

«Гүлмисең? Райханбысан?» новелласындағы тәғдирдің тәлкегине ушырап, абайсызда қолынан ғарбызын түсирип алып, сүйген жигитинен айрылып қалған қыздың өкенишли тәғдири кимди болса да ойландырады. «Ғарбыздың бир тилиги»нде, «Аманат»та, «Ананың кеули балада...» ананың перзентке деген сүйиспеншилиги, ерине деген ғапарлығы улығланса, «Бийхуўдалық»та зулым, өгей ана, басына қыйыншылық туўғанда баласын туўып таслап кеткен келиншектен артық қойылады, туўғаны болмаса, ондайды ана деўге де турмайды деген жуумак жасалынады. «Мухаббат қосығы» гүрринде қыздың шын мухаббаты жолындағы хәрекетлери тәришленеди.

Жас жазыушы шығармаларында бир идеал қахарман, образ жасауға умтылмай, жәмийетимизде жаслар хәм олардың арасындағы мухаббат хәм басқа да қатнастары, характерлери қалай болса шығармада да дәл солайынша беріуге хәрекет жасайды. Соның ушын да оның гүррин-новеллаларындағы унамлы қахарман деп отырған образ, персонажымыздың өзиниң хәрекет, сөзлеринде, минез-құлқында қағазға түси-

риуге болмайды делинип келинген бир қанша ерсиликтер ушырасады. Хақықатынан келсек, турмыста бир қанша жасларымыздың сондай екенлиги сыр емес. Ал жазыушы болса турмыс хақықатлығын ашыу үшін, жасларымыздың қандай болып баратырғанлығын анығырақ көрсетиу үшін бүгінгі жаслар өмірде қандай болса, қайтип сөйлесе, қандай хәрекет ислесе сондай етип сүүретлеуге тырысады. Бул менен автор жаслардың ерси қылық ислей бериуін қоллағаны деп түсинилмейди, қайта оқыушы олардың жиберген қәте-кемшиликтеринен сабақ алады, қайталамауға хәрекет салады.

70-жыллардың аяғы, 80-жыллардың басларында қарақалпақстанлы жас қызлар, былпытып жазылған дағазаларға, айтылған үәделерге алданып, Россияның хәр қыйлы қала, районларындағы тоқымашылық училищелерине, комбинатларына оқыуға, ислеуге кетти. Бирақ, тилекке қарсы, барғаннан кейин олар көп қыйыншылықтарға дус келди. Оларды ең ауыр, патас жумысларға жекти, түнгі сменаларда ислетти, аз мийнет хақы төледі, қайтайын десе жумыстан шығармайды х.т. басқа.

Сол дәуір, сол қызлардың ауыр, қыйын тәғдирлери хақында баспасөзде, әдебиетте хеш сөз етилмеді. Мине усы бастырығұлы қазанның қақпағын бириншилерден болып Г.Ибрагимова ашты. Олардың ашпы тәғдирлери хақында толғанып, бир қанша публицистикалық мақалалар, гүрриндер жазды.

«Гүлмисең? Райханбысаң?» новелласында қайда ылақтырса сонда кетип, тәғдирдің тобына айналған қыздың образы жаратылады. Ол сол уақыттағы хукиметимиздің надурис сиясатының тири қурбаны болады. Ким көрингеннің ермегине айналады, бузылады. Таныс емес адам менен қараңғы бир өжиреде отырып консерва қутыға куйып вино ишеди, түнгі барларда отырады, бийтаныс ерксилердің бөлмелеринде түнеуге мәжбүр болады. Бул қарақалпақ қызлары үшін тән әдет, қылықпа еди?!

Егер албырт жасларды — оныншы классты жана питкерген, өмир хақында еле түсиникке ийе емес нәушелерди алдап-суулап, тууылған жерден, ата-ана қушағынан, қурбы-қурдасынан айырып, миллий үрп-әдет дәстүри, салт, дини басқа адамлар арасына апармағанда ол нәушелер турмыстан бузылар ма еди?!

Сондай орталыққа түсип қалып, миллий үрп-әдетимизге жат тәрбия көрип, қарақалпақ қызларына тән емес хәрекетлерди бойына синдирмегенде оларды сүйген жигитлери «биринши мухаббатым — биринши алжасығым. Хош, бол!» деп таслап кетер ме еди?! Жазыушы, мине,

усыларға ашынады. Айырым қызларымыздың миллий сана-сезимнен журдай болмай, дурыслы тәрбия алыуының, әдеп-иқрамлы болыуының тәрепдары болады.

Жуумақлап айтқанда, Гүлнара Ибрагимованың «Мухаббат қосығы» кітапшасындағы гүррин-новеллалар тәрбиялық характерге ийе, көркемлик жақтан жақсы жазылған шығармалардан есапланады. Сонлықтан Қарақалпақстан Республикалық Жаслар сыйлығына ылайықлы кітапша деп бағалайман.

1994-жыл

ХЕШ КИМ БИРДЕН БОЛҒАН ЕМЕС

(«Жеткиншек» газетасына келген хатларға шолыу)

Қайғының, апаттың, албетте, үлкен-кишиси болмайды. Лекин сонда да бир адамның, бар-э бир ауылдың жайларына өрт тийиуи, ямаса бир районда, барсын, бир регионда тәбияттың қолайсыз келиуине (жауын-шашынның егинлерди ныпқырт етиуинен, қурғақшылықтан егиннің болмай қалыуы хәм т.б. сыяқлы қайғы-апатларға) Арал апатшылығын салыстырып, теңеп болмайтуғыны қосымша түсиндирмелерсиз-ақ бәршеге мәлим. Сондай екен, Арал апатшылығы усы регионда жасаушы хәр бир инсанды, хәттеки, «Қайыққа мингеннің жаны бир» екенлигин уақтында билмей, яки билсе де қулқыны үшін Аралды «сатып» жегенлерди де қатты тәшүишке салып атыр. Буған республикамыз оқыушыларының да үн қосыуы бизди қатты қууандырады.

Соңғы бир-еки айдың өзінде-ақ «Жеткиншек» папкасына усы мәселеге арналған онлаған мақала келип түскен. Олардың жарамлылары менен өзлериниз газета бетлеринде танысқансыз. Бизин соңғы гәпимизден-ақ абайлаған шығарсыз, сндиги сөз «жарамсызлары» хақында болады. Жарамсыз дегенде бизин төмендеги пикир айтылатуғын мақалаларды биротала бийкарламайтуғынымызды, лекин тек талғампаз оқыушыларына ийе газета бетинде сол турысында, редакторлауысыз жәриялауға болмағанын ғана есапқа алғанымызды бизин сүйикли авторларымыз бенен көп санлы оқыушыларымыз да дурыс түсинеди деп ойлаймыз.

Бизин қолымызда актив хабаршымыз, Нөкис районында жасаушы Турсымурат Есжанов (Ещанов)тың «Аралға тамшы қосылса...», бозатұлы НМУдың студенти Бағдагүл Алламуратованың «Аралым — дәртим менин», нөкисли А.Қуламетованың «Хұрметли редакция» атамасындағы, Халқабат қаласындағы №2 орта мектептин 11⁶-класс оқыушысы

Дамегул Юсупованың «Мәңги жаса, Аралым мениң!» хэм шоманайлы Ш.Төрөмуратованың «Арал толса екен» атлы мақалалары бар. Жоқарыдағы бир гәпимизде айтып өткенимиздей-ақ, бул мақалалардың көпшилигиниң «илип аларлық» жерлери баршылық. Мақалаларды оқып сезгеним, бул авторлардың барлығының жүреклеринде — Арал қайғысы. Бул мени бир жағынан қуғандырса, бир жағынан қатты қапаландырды. Қуғандырғаны: Арал теңизин толтырыу бизиң қолымыздан келмесе, толтырыу қолынан келетүгін жаслардың өсип киятырғаны, қапаландырғаны: Аралды куртып, хәттеки жаслардың да көкирегине шер куйғанымыз, жүреклерин жаралағанымыз.

Д.Юсупова: «Сен еле жасауың керек, Сениң бурынғы сулыу келбетин, мол сазаның менен сүүениң өмирге қайтып келиуи тийис. Мәңги жаса, мениң Аралым» десе, Б.Алламуратова: «...Биз, перзентлерин, қай жерде жүрсек те сениң сылдырлап аққан сууларын, сол сууларда алтын қалашларын өрден-ыққа сермеген балықлар, жағаларында хәр қыйлы намада сайрап, ушып-қонып, әл хауада пәрәз бенен қанат қағып жүрген кусларды көз алдымыздан кетире алмас едик.

Мине теңизим, сениң усындай гөззаллығың кимди болса да, мейли ол жас, яки ғарры болсын, узақлардан сапар шектирип, өз тууылған жерине деген сағынышы тәшүишлендиреди.

Ал, хәзир ше?

Аралымның тәғдири қайда кетти?»

«...Бурын бизиң балықшыларымыз теңиздеги балықларды қалай етип шаншышқы менен шаншып услаған болса, мине бүгін сол шаншышқы өзлеримиздиң жүрегимизге келип шаншылды», дейди. Бундай итибарлы қатарлар басқа авторлардан да табылады.

Бирақ бул мақалалардың хәммесине ортақ кемшиликлер: жаңа ой-пикирдиң болмауы; бурын айтылып-айтылып сыйқағы шыққан гәплерди қайталау; барлық авторлар «жәрдем берейик» дейди, лекин қалай хәм қандай етип жәрдем беріу керек, бул бойынша усыныслар жоқ; гәплерде логикалық байланыс жоқ, және айтажақ мазмұнды толық жеткерип бере алмайды, көркемлігити төмен. Кейинги атаған кемшиликке мысаллар келтиремиз (Ескертетүгін нәрсе: биз мақалалардан алынған үзиндилерди, хәттеки, иркилис белгилерин де өзгертпестен жиберип отырмыз):

«Арал тәғдири... Бул мәселе — союзлық дәрежеде шешіуді талап ететүгін елимиздиң ең күшли мәселелериниң бири...»

«...Аралды қутқарып қалуу проблемасы туұралы баспасөзде хәм басқа да дискуссиялар көплеп дауам етип атыр...» (Т.Есжановтан);

«Бул неден қорқыу?

Бул — сонша әсирлер бойы, сонша жыллар дауамында бизди асырап келген, бизиң ырысқалымыз болған Аралдан айырылып қалмаудан қорқыу...» (Д.Юсуповадан);

«Арал өзиниң көлеми жағынан дүньяда төртинши орынды ийелейтуғын, қарақалпақ халқына сууын берип отырған көз қарашығымыз...»

«Әдиули устазлар ис-тәжірийбе алмасқыңыз келсе мектебимизге келиң!» (А.Құламетовадан) т.б.

Әзиз хабаршылар! Хеш ким де бирден журналист, жазыушы, шайыр болып жетискен емес. Солай екен, хәр бир жибермекши мақалаңызды қайта-қайта оқып, дүзетиуге хәрекет етиң. Сизлердиң машақатлы дәрестуушиликлериңизде табыслар тилеймиз.

1991-жыл 23-декабрь

ЕЛ ДЕП ЕҢИРЕГЕН ШАЙЫРА

Жас талантлардың әдебиетке араласыуы түрлише болып келеди: биреулері өзинен алдыңғы жазыушы-шайырлардың салған сүрдеуи менен жүрип, соңын ала өзине соқпақ салса, базылары бирден-ақ көзге тасланып, әдебиет майданына жаңалан соқпақ ашып, басқаларға өзиниң әдебиетке бир пай екенлигин сездирип келеди.

Мине сондай, әдебиет шалқар теңизиниң көз көрмес арғы шетине тез жетиуді мақсет етип, кулашты кеңнен сермеуге умтылған жас шайырлардың бири — Минайхан Жуманазарова. Буның дәлили сыпатында оның идиралды кітапшасы — «Елим деп еңиремесен...» (Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1992-жыл, 72-бет) қосықлар топламын көрсетсек болады.

Оның бул топламға киргизилген қосықларын тийкарынан төмендегидей үлкен үш топарға ажыратсақ болады:

1. Ел, халық, патриотизм рууындағы шығармалар;
2. Мухаббат қосықтары;
3. Арал толғаныслары;

Әдебий шығармалары, кимниңдур кітаптары, шығармалары талланғанда оның авторларының адамгершилиги, қасийетлери, минез-кулқы ҳаққында көбинесе хеш сөз болмайды. Мениңше, бул туұралы да керекли орнында айтылса «жүзикке қас қондырғандай» болар еди. Бундай дегенимниң мәниси, айырым уақытлары жазыушының базы қасийетлери, әрманлары, жәмийет, турмыс ҳаққындағы ойлары да шығармаларына елеспесиз ҳалда сиңеди, яғный жазыушының көз-қарасы, жеке

өзине ғана тән минезлері де көзге айқын түсіп қалады. Бұның шығарманы таллауға қатнасы болады.

Усы бағыттан таллар болсақ, М.Жуманазарованың кітапшасындағы қосықтарының көпшілігіне өзінің характеріндегідей мәртлік, ер-көкірекшілік, қайтпасқаралық, ғайбарлық қасиеттер сіндірілген.

Ол өзінің халқының азат, еркін турмыста жасауын күседі, көргісі келді. Бұл ой-арманлары, тілектері шайырдың қосықтары арқалы да берілді.

Мысаллар:

«Сонша ақ-пырағың жетер. Енді

Енді құлақ хәм жоқ еситер,

Өзің бий, өзің хожя,

О, халқым, еңсеңді көтер»... («Еңсеңді көтер», 5-бет).

«Он төртте міне алмас Шубар белине

Сегбир тарта алмас қалмақ елине

Семсер тута алмас нәзік әлине,

Баршыңлар жат кетсе, ким ізлер енді?» («Баршыңлар жат кетсе...», 29-бет).

«Әттең-әй, сүрткен ақыл тұртпеди,

Құлдырап көз алдымда қыйрап қалдың,

Айландың, басыбайлы құл бендеге,

Белине міне алмай Шубар тайдың»... («Сени», 19-бет).

Усындай патриотизм рухына толы жүрек дәптеринен дөреген «Халқым, елим» деген ердің қосықтарын тебiренбей, тәсiрленбей оқыу мүмкін емес.

Патриотизм рухында жазылған қосықтары «Еңсеңді көтер», «Қәстерлеп сақлаңлар бир-биріңізді», «Кімлер сөйлесін?», «Кени-мехли қарақалпақтар», «Сени», «Елдің хәкими», «Кетсін... жақсыға садаға...», «Ерназар ала көз бенен рухый сәубет», «Баршыңлар жат кетсе...», «Ағаларыма», «Елим деп еңиремесең...», «Посқан ел» ди оқып, «Исенгім келмейді», «Ерк ізлеп» х.т.б. Бұл шығармаларында шайыр халқының батыр ұғланларын көкке көтеріп мақтаныш етеді, бир-бирін қәстерлеп сақтау керектігін, сонда ғана халқының азатлыққа ерисетуғынлығын ұқтырады, бәзі бир қосықтарында халқының бұрын батыр, ғайбар болғанына исенбей тұрғанлығын айтып, қайрайды, мәртлікке шақырады х.т.б.

М.Жуманазарованың мұхаббат темасындағы қосықтарында да хадалық, батырлық, адамгершілік қасиеттер жырланады. Онда «Мен сүйемен, сени көрмесем өлемен» дегендей сөзлер жоқ.

«Таулардан қайтпас,

Жаулардан қайтпас

Жүрегім

Соншама

Өр көкірекшігім

сениң алдында

Қалтырап тұр...» («Аязды аяз алар», 39-бет).

Әне оның лирик қахарманлары; шетінен жаудан, таудан қайтпас, қылып, семсерлерге ийілмес, мәрт хәм мұхаббатына садақ инсанлар. «Жауын жауғанда қол шатырының астына паналатып» сыяқты майда-шүйде ерліктер істейтуғын қызларды сүйретлеу М.Жуманазароваға тән емес. Ол мәртліктің де ең мәртлігін сүйретлейді, шыңның шыңын көзелейді.

Шайырдың Арал темасына да бир нешше қосықтары арналған. Бұл темадағы қосықтарында «Аралым, сен қашан толар екенсен, күннен-күнге қайтып баратырсаң ғой» т.б. сыяқты жазыла-жазыла сыйқағы шыққан жалағай пикирлер емес, тың пикирлер беріледі. Арал қайғысын өзінше сүйретлейді.

«Теңіз толқынлары аяғын жалап,

«Үшсай» портында бир хаял турап

Кишкене қызалақ, аға-ағалап,

Корабль таман ынтығып қарар...» («Корабльлер қалған қырда қайырап», 26-бет)

«Мұрадың қасыл» қосығында шайыр «Аралымды, жерімді, ұлыұма барымды алдың. Енді мени де (халқымды да) жерлей ғой, мұрадың қасыл болатуғын болса» деген пикир айтады. Бұнан биз авторлық пессимизмге берілгендігін емес, қандай қиыншылыққа да шыдап, бас иймейтуғын, өлімнен қорықпайтуғын мәрт лирик қахарман образын көреміз.

«Бұншама қосығың зарлы деп...» хәм «Жазсам, тек қағын жазайын» доретпелері де дыққатқа ылайық. Булардан шайырдың тұтқан көз қарасын да анық көріуге болады:

«Қосығың бұншама зарлы деп,

Гуналап әзізім қайтесең,

Инсаният қалбінде сонша дәрт,

Көз жұмып қалайша кетесең...» (31-бет).

Дүнья өзі дәртлі, зарлы болса мениң қосығым қалай зарлы болма-сың дейді. «Жазсам тек қағын жазайын» да бұл идеяны және де терең-лестіріп;

*«Шадлы қосық жаз дейсең,
Айт, оны қайдан алайын,
Достымжан, берме селтең,
Жазсам тек қағын жазайын...» (62-бет).*

Базы биреулердің кітаптарын оқып отырып ауыз душығарлықтай нәрсе таппай, хайрандар қалсаң, ал М.Жуманазарованың кітапшасын оқысаң, керісінше... жаза беріуге мақаланың көлемі көтермейді. Соның үшін «Әттең-ай, гүрсінемен, Нашар боп туғаным» (41-бет) деме сен, көпшілік ерлерден зыядасаң, йошың барған сайын таса берсин деп жуу мақламақшымыз.

«Қарақалпақстан жаслары» газ. 1993-жыл, апрель, №8

ОЛҚЫЛЫҚТЫ ТОЛЫҚТЫРҒАН МИЙНЕТ

Қарақалпақ әдебиатындағы юмор-сатира мәселелерін изертлеу кешигіп атыр деп айтыға болады. Өйткені өткен әсірлерден тап бүгінгі күнге шекемгі қарақалпақ әдебиатындағы юмор-сатиралық шығармаларды кеңірек таллап, илимпазларымыз өз бағасын бере алмай атыр (албетте, илимпазларымыз хәр дәуір әдебиаттарына шолыу жасағанда бұл шығармаларға да азы-кем тоқтап өткенін бийкарламаймыз). Бұл жүдә ашынарлы жағдай. Себебі қай дәуір дәретпеси болмасын, ишінде сатиралық образ, персонаж, ең қапылғаңда, қақарман, персонаж, ямаса автор тилинде юмор-сатира элементтері жоқ шығарма бар деп айтыу қыйын. Олай болса, юмор-сатира—әдебиаттаныу илимимізде өз изертлеушісін күтіп тұрған тараулардың бири.

Әдебиаттаныу ұсындай олқылықты толтырыу, юмор-сатираны кеңірек, жән-жақлама изертлеу үшін Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлкетлик университетинин қарақалпақ классикалық әдебиаты кафедрасының оқытушысы, филология илимлеринин кандилаты Юнис Пахратдинов көп жыллардан берли жемисли мийнет етпекте. Қыйыншылығы мол илим тарауында әдебиатшы бир қанша мақалалар, монографиялар дәретип үлгерди. Әсиресе Ю.Пахратдинов үшін соңғы бесалты жыл ең бир табыслы жыллар болды. Бұл дәуір ишінде оның «Хәзирги заман қарақалпақ прозасындағы сатира» («Қарақалпақстан» баспасы—1988), «Адам, жәмийет, сатира» («Қарақалпақстан» баспасы—1991), «Өмирбек лаққы хәм юмор-сатира мәселесине» («Қарақалпақстан» баспасы—1992) хәм «Қарақалпақ сатирасы» атлы илимий мақалалар жыйнақтары, монографиялары жарық көрди. Бұл мийнетлеринде әдебиатшы биз жоқары да еслеткен әдебиаттаныу илиминде аз изертленген тарау — юмор-сатира мәселелерін изертлеу объекти етип

алған. Илимпаз «Хәзирги заман қарақалпақ прозасындағы сатира» атлы кітабында қарақалпақ прозасындағы тип хәм характер жасау ұсылларына Ж.Аймурзасвтын «Әмиұдарья бойында», Т.Қайыпбергеновтын «Соңғы хұжим», «Қарақалпақ қызы» хәм А.Бегимовтын «Балықшының қызы» романлары тийкарында таллау жасайды: сатиралық шығармада тип хәм характер жасау менен сатиралық емес шығармада тип хәм характер жасау өзгешеликтерін салыстырып изертлеп, бир-биринен парқын ашып береди.

«Адам, жәмийет, сатира» атлы монографиясында қарақалпақ ауызеки әдебиатының жанрларындағы юмор-сатиралық шығармаларға кең тоқтаған болса, «Өмирбек лаққы хәм юмор-сатира мәселесине» атлы кітапшаладағы илимий мақалаларында Өмирбек аты менен байланыслы анекдотлардағы юморды беріу ұсыллары, қарақалпақ халық сатира хәм юморының басқа халықлар юмор-сатирасынан өзгешеликтері, соның менен бирге сатирик жазыушы-шайырлардың жәмийет, турмыс, бюрократ басшыларда ұшырасатуғын анау-яки мынау кемшилктерди, нуқсанларды көсип жазыуына әдил критиканы жаны сүймейтуғын қопал басшылардың жол бермегенликтері хәққында күйип-жануылары х.т.б. да актуаль мәселелердің бети ашылады.

«Қарақалпақ сатирасы» атлы гезектеги монографиясы да әдебиаттаныу илимине қосылған үлкен үлес болып есапланады. Бунда әдебиатшы XVIII хәм XIX әсірлерде өмир сүріп, шығармалар дәреткен, халқымыздың суысынын қандырған Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш хәм Сарыбай сыяқлы сөз алпларының шығармаларындағы юмор хәм сатира туұрасында кең сөз жүритеди. Енди биз ұсы кітап хәққындағы бир-еки ауыз өз пикиримізди баянламақшымыз:

Илимпаз монографияның кирисиу бөлимінде: «XIX әсир қарақалпақ әдебиаты, XIX әсирдің ақыры хәм XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиаты сатиралық бағыттан толық, хәр тәрәплеме илимий изертлеу объектиси болған жоқ. Еле бұл дәуірдеги әдебиатымызда бүгінге дейин қол тиймеген, тың жатқан, бирақ изертлеу пайытын күтіп атырған темалар оғада көп. Ең көп изертленди деп есапқа кирип тұрған Бердақтың творчествосының өзінде қанша қол тийдирмеген бөлимлер, тематикалар бар. Бунда да аз изертленген төрепи сатира хәм юмор болып, ашық жатыр» (3-бет) деп бұл изертлеу жұмысының жүдә әхмийетли хәм актуаль екенлигин көрсетип өтеди.

Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Сарыбай х.т.б. шайырлардың шығармаларындағы юмор-сатира ұсы шайырлардың өмири хәм

творчествосын изертлеген Н.Дәуқараев, А.Каримов, Б.Исмаилов, И.Сагитов, Ә.Пахратдинов, А.Пирназаров, Б.Қалимбетов х.т.б. да илимпазлардың мақала хәм монографияларында азлы-көп сөз стилди. Бирақ, бириншиден, олар (илимпазлар) бул шайырлардың тек юмор-сатиралық шығармаларын ғана таллаған; екіншиден, юмор-сатиралық шығармалардың өзине қысқа ғана шолуы жасаған, болғаны (әлбетте, бул ушын биз илимпазларды айыплай алмаймыз, себеби, олардың тийкарғы изертлеу объектлери юмор-сатира емес ели). Соның ушын да Ю.Пахратдинов өзиниң монографиясында классикалық әдебиат мийрасларын (қосықларды, тек. Ал дәстан, айтыслардағы сатираны изертлеуді келеси жумысларында сөз ететуғынын айтады — А.Ә.) кең планда алып изертлеген.

Изертлеуши: «Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Сарыбай шығармаларының қалегенин алып қарайық, мейли сатира-юморлық шығармалары болсын, мейли сатиралық емес шығармалары болсын, сатира менен юмордың элементлери жоқ қосықларын табыу қыйын», деп жүдә дурыс көрсетеди. Әдсбиятшы сыншыллық пенен хәр бир қосықты, куплетти, қатарды, хәтте сөзди тексеруиниң нәтийжесинде ғана усындай жуумақ жасай алған. Егер көп мийнет етпегенде, үстиртин оқығанда дидактикалық, мухаббат, ел, халық, х.т.б. хаққындағы қосықлардан оқыушы түе илимпаз да юмор-сатира излерин сезбей қалыуы әбден мүмкин. Мысалға айтар болсақ, хәммеге жақсы таныс Бердақтың «Балам» қосығын ақыл-нәсият (дидактикалық) қосық деп өте шығамыз. Дурыс, дидактикалық шығарма. Яр дегеннен оннан юмор-сатира изин аңламауымыз мүмкин. Бирақ изертлеуши алым көз-қарасы менен қарап, жантасып, қосықта ақыл-нәсият пенен бирге юмор-сатираның да «шырмалып» жүргенлигин ашады. Буның ушын «Балам» қосығынан:

*«Алтақлама, талтақлама,
Биреу урды деп жылама,
Аш боламан деп ойлама,
Жигерли бол жастан, балам.*

*Өшинди ал душпаныңнан,
Күшинди жыйна жасыңнан,
Халқың қалмасын қасыңнан,
Кишипейил бол жастан, балам»,* — деген еки шуумақты келтирип:

«...Ерке бала ғана талтанлайды, не боларын билмей, өзиниң жүрисин де өзгертеди. Бул — ата-анадан. Баланы хәдден тыс еркелете-

ди. Енди ол бала биреу кирттай тийип кетсе үйине қарап аңырап, жылап барады. Буны еситкен ерке баланың ата-анасы «Баламды урған ким?» деп жууыра шығады. Нәтийжеде үлкен урыс-жәңжел басланады. Ал балалары ол уақытта қайтадан урды деген баласы менен ойнап атады. Не деген қайғылы күлкі жүз береді. Юмордың ақыл-нәсиятлы еки қатары менен әдеплиликтің әдепсизлікке айналуы жолын сызып бергенлигин көремиз...» (321-322-бб.) деп юмор-сатира белгилерин ашып көрсетеди.

Биз шынында да юмор-сатира дегенде шақақ атып күлиу, биреуді мазақ етиу деп ойлаймыз. Изертлеуши көпшиликтің бул түсинигин, кемшилигин айта отырып, бул — «сатира хәм юмордың түрлериниң сан алған сырларын, формаларын, қолланылуы шәртлерин илимий жақтан таллап биле бермегенликте» (419-бет) деп көрсетеди. Соның менен бирге Ю.Пахратдинов «сатира менен юмордың түрлерин таллап биле алғанлықтан» да хәттеки, Әжинияздың мухаббат, ел-халық, туған жер, ақыл-нәсият қосықларынан да сатира хәм юморға тийисли көплеген мысаллар тауып, таллап береді. Бирақ изертлеуши: «Биз Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Сарыбайлар пүткиллей сатира-юмор менен шуғылланды деуден аулақ» (407-бет) екенлигин, тек юмор-сатира мәселесин сөз еткенликтен де сатиралық емес шығармаларындағы сатира хәм юморлық элементтерди атлап өте алмағанлығын айтады.

Монографияны оқып отырып, қосықларды таллағанда сол дәуир көзқарасынан қарап тууры позиция тутқанлығын хәр демде сезиуге болады. Бул сөзимизге бир мысал: бурын илимпазларымыз классик шайырларымыздың шығармаларынан дин ийелерин әшкаралаған бир-еки қосығын, хәттеки бир-еки қатарын-ақ тауып ала алса «Бул шайыр барлық дин ийелерине қарсы ели» деп өте шығатуғын болса (әлбетте оған сол уақыттағы елимиз сиясатының тәсири екенлигин билемиз — А.Ә.) Ю.Пахратдинов бул көзқарастан бармайды. «Тек ислам динине берилген, анау-мынау патас ислер менен шуғылланбайтуғын молла, ийшан, ахунлары да болған. Дым болмаған деу қәтешилик. Ал Нуратдийиндей берсе қолынан, бермесе жолынан тартып алатуғын, адамларды табанда алдап жиберетуғын жәдигөй, жууас қашағанлары да болған... Минс сол тақылеттеги бир образ, жәмийеттеги моллалар типин көз алдымызға елеслеттиретуғын түри усы — Нуратдийин образы болып табылады». (353-бет) деп Өтеш шайырдың қосықларында усындай бузықларын ғана әшкаралағанын уғындырып өтеди.

Улыұма айтқанда Юнис Пахратдиновтың «Қарақалпақ сатирасы» атты монографиясы әдебиетшіларымыз, филолог-студентлеримиз хәм басқа да әдебиетқа қызығыушылар ушын үйренетуғын әҳмийетли мийнет болып есапланатуғынына сөз жоқ.

1993-жыл.

ЖҮЗДИҢ АРАСЫНДАҒЫ ЖҮЙРИК

Ш.Пайзуллаева — бар күш-жигерин халқының келешегине бағдарлаған азамат қыз журналистлеримиздің бири.

Ол жас ўақтынан баслап-ақ қосық жазыу менен бирге өзиниң қәлемин публицистика жанрында да сынап көрип келмекте. Әсиресе шебер журналист сыпатында көзге түсиуи соңғы үш-төрт жылдың иши. Бирден шебер журналист ретинде танылыуының байызы неде еди?! Оның себеби, бириншиден, Ш.Пайзуллаеваның халықтың кеўлиндеги, ойындағы, мәселе-машқалаларды көтерип шығыуында, екіншиден, көрген, билген, еситкенлерин көркем тилде шебер баянлап, жеткерип бере алыуында деп ойлаймыз.

Оның публицистикалық шығарма жазыудағы алға қойған мақсети — хәр қыйлы дәуір қысыўметлери себепи жән-жаққа тарыдай шашылып кеткен, Қарақалпақстаннан тысқарыда жасап атырған қарақалпақлар менен әдебий, мәдени байланысларды беккемлеуди, олардың тарийхын, аўызеки әдебиатын терең изертлеуди қолға алатуғын, иске асыратуғын басшыларға, шөлкемлерге, илимпазларға, кулласы, гүллән халқымызға түртки салыу, сол арқалы олардың басқа халықларға синисип кетиуиниң алдын алыу болып табылады. Расында да жән-жақлама байланысларды күшейтпесек олардың ассимиляцияға ушырауы турған гәп. Тап ҳазирдің өзинде олардың көпшилигин сырттан қарағанда бет-әлпетиниң дузилисинен шамалап айырмасаң, тамырынан қарақалпақтың қаны ағып, көкиреги «қарақалпақпан» деп сайрап турғаны менен тилинен, үрп-әдетинен айырыу қыйын. Мине Шәригүлдин қалбин усылар қыйнайды. Оның «Сизлерди излеймен, қалбим қыйнала»сы бола ма, «Булыңғыр жериндеги дийдарласыўлар»ы бола ма, «Кенарына сыймаған дәрья...»сы бола ма, қайсы бир публицистикасын оқып отырмаң, жүрегинди езип, толқынландырып, толғандырып, рухландырып жибереди хәм сениң де олар ушын қолыңнан келген жәрдеминди бериуиң азаматлық ўазыйпаң екенлигин сезиндиреди, уқтырады. Егер Шәригүл усындай әҳмийетли, өзекли мәселелерди сөз етпегенде, яки шебер жеткерип бере алмағанда бизди буншелли теби-

рениске түсирип, ойымызға қозғау салмас, нәтийжеде ози де журналист сыпатында кең таныла алмас еди.

Хаслы нашар болыуына қарамастан, гейде көпшилик пенен, гейде бир өзи-ақ «қарақалпақ бар екен» дегенди еситсе болды, бийтаныс жерге, бийтаныс адамлар арасына жоғын излеген жоқшыға усап сетбир тиртуғы, солай етип машақатлы сапарлар даўамында Кенимех, Булыңғыр, Иштихан, Нурата қарақалпақларының бүтинги күнги турмыс жағдайын, салт-дәстүрин, кеўил әндийшелерин үйрениуи, әдебиатын, фольклорын изертлеуи, көзиниң майын тамызып отырып дәстан, термелолғауларын жазып алыуы оның мәртлигинен, нағыз журналистлигинен дәрек береди, кимди болса да қайыл қалдырады.

Оның публицистикалық мақалалары фольклористикаға тийисли көплеген бақалы мағлыұматлар менен де толы. Мысалға, «Қурбан жыраўды билесиз бе?» хәм «Нуратада жырланған дәстан» публицистикаларында автор өткен, бүтинги нураталы жыраўлар ҳаққында жаңа мағлыұматлар береди, соның менен бирге Қурбан жыраў Наўрыз улының өмири хәм творчествосы туўралы кеңирек дәреклер келтирип, оның ең бир сүйип жырлаған «Ахмедхан хәм Ерназар» дәстаны туўралы өз пикирлерин билдиреди және жыраў аўзынан жазып алып, оны баспасөзде («Әмиўдәрья» журналының 1993-жылғы №2 санын қараңыз) жариялайды. Ал «Кенарына сыймаған дәрья...»сын Нурата бұлбили атанған Бегмурат жыраў Жорабай улының өмири хәм творчествосына арнап, фольклористика илимин ол ҳаққындағы жаңа мағлыұматлар менен байытты. Усы мақаланың «Еркин Қарақалпақстан» газетасының 1991-жылғы ең жақсы публицистикалық шығармасы деп табылғанын да айтып өткенниң артықлығы болмас.

Ш.Пайзуллаеваның журналистика тараўындағы хызметлерин кишкене мақалада толық айтып бериу мүмкин емес. Сонлықтан жуўмақлауымызда Шәригүлдин «жүздің арасындағы жүйрик, мыңның арасындағы тулпар» екенлигин мойынлайтуғынымызды ескертемиз.

«Қарақалпақстан жаслары» газ., 1994-жыл, апрель

ЖӘМИЙЕТ ХАҚЫЙҚАТЛЫҒЫН АШЫП БЕРГЕН ОБРАЗ

Белгилли сатирик хәм юморист жазыушы М.Нызановтың «Жат журттығы жети күн» («Қарақалпақстан» баспасы) қыялтый юморлық повестин тубалаўшылық дәуиринде жәмийетимизде жүз берген кемшиликлерди өткир ашкаралаған дәретпелерден есапланады. Шығармадағы Бекназар образы — тубалаўшылық дәуириндеги көпшилик адамлардың

қасиеттерін, минез-құлқын өзінде жәмlestирген сол дәуірдің типік үкілі.

Ол дәуірде төменгі қатлам адамларының сөзі сөз емес еді. Мине усы шындық та шығармада өз сәулеленіуін тапқан. Повестте Бекназар хәм персонажлар басқа планеталық қызыл ала шарды көргенде оларды директор яки бир басшы көрмесе, айтпақ түүе сүүретке түсіріп алса да хукимет, басқалар өзлериниң сөзлерине исенбеслигин мойындайды. Сонлықтанда олар: «Пай, директор қасымызда болып, көргенде жақсы болар еди»,—деп бас шайқайды. Олардың ойлары дурыс болып шығады. Хақыйқатында да усы ўақыя бойынша газета бетинде шыққан мақалада: «Тойдағы ҳәдийседен де жергиликли хукимет басшыларының ҳеш қайсысы хабарсыз. Сонлықтан бул әжайып ўақыяға исениў-исенбеў өз еркиңизде», (сонда, 11-бет) делинеди.

Сол заманның адамға исенбеўшилиқ сыяқлы психологиясы әбден мийине сиңип қалған Бекназар үш көзликер өзлериниң шарына мингизип алғанда да олар мени кәбап етип жейтуғын шығар деген қыялда болады. Сонлықтан өлиўди ойлайды. Лекин және ол: «Мен жасаўым керек... қала берди усы жасқа дейин де я депутат болмадым, я ҳәмел гүрсисине отырып көрмедим. Орден-медальдан да наўа жоқ...» (сонда, 10-б.) деген жуўмаққа келеди. Расында да айырым адамларымыздың усындай әрманда жасап атырғаны бийкар емес. Оның мийине пара алмайтуғын адам болмайды, — деген түсиник әбден орнап қалғанлығы соншелли ол: «Пара алмайтуғын да адамлар болады дейди-ғо!» дейди исенимсиңлеў түрде. Бекназардың дүнья, мүлик деген сөз бенен сана-сының уўланып қалғанлығы да соншелли, басқа планеталы адам шар тәризли үй ишине киргизгенде ең биринши үйдиң ишинде не бар, не жоқлығына дыққат аўдарады: бөлмеде қымбат бақалы мебельтер, улыўма көз қызғандай ҳеш нәрсе жоқлығынан ҳайран қалады.

«Адам адамға дос» делингени менен де ис жүзинде бир-биреўге исенбеўшиликти, қыйт етсе алдайтуғынды көрип өскен Бекназар өзге планеталылар услап киятырғанда жолда «Мени кәбап етип жейтуғын шығар, яки жер адамларының ишки дүзилисин үйрениў мақсетинде тәжирийбе ушын алып киятырған болыўы итимал» х.б. да пасық қыяллардың ғана шырмаўығында келген болса, өзи басқа планеталы докторға: «ангинам бар, баўырым, бөтекем, өкпем, жүрегим, талағым... аўырады» деген соң ол емлеў ушын жатқарып, үстин айналы қақпақ пенен жаўып, түтикшеден қанжылым шыпалы суў жибергенде де: «Бул мени мантықтырып өлгирмекши болды-аў. Аўқат пенен зәхәрлемекши болғанда мен жемей дурыс ислеген екенмен» (сонда, 18-бет) деп және сол

«қара көкиреклигине» бара береді. Министр Жер хаққында билгиси келип, ананы, мынаны сораса да гүманланады хәм булар оқыўшыда оның үстинен ашшы күлки оятады.

Ишимиз қалтыраса да, жүнимизди үрпейтип, елдиң абырайы деп ийнедей табысты түйедей, таўдай етип көрсетиў, ал таўдай нуқсанды да ҳеш гәп қылмаў бурынғы дәуірде СССР, улыўма социалистлик еллер ушын әдет болып кеткен хәм барлық халық усындай руўхта тәрбия алған еди. Сол дәуірдиң садық перзенти — Бекназар да усы идеяға садық екенлигин дәлиллейди: ол өзге планетаның хабаршысының: «Бизиң планетамыз туўралы бурын билерме едиңиз?» (сонда, 20-б.) деген сораўына «билмеймен» деўге арсынып, өтириктен «әлбетте» дейди, ал «Жердеги күн-көрис қалай, раўажланыў орташа ма, ямаса тез бе?» дегенине «Бизде орташа деген гәп жоқ, ҳәзир тезлениў деген пәт пенен жасап атырмыз», (21-б.) деп жуўаплар қайтарады. Мәмлекетлик министр менен ушырасыўында да усы идеяға садық қалады.

Ол өтирик сөйлеўди ар санамайтуғын адам типі болып саналады. Мысалға, Арал теңизин өзлеримиз биле тура тәжирийбе ушын курттық, — дейди хәм Әм тәрәпинен айтылған Жерде жиберилип атырған кемшилиқтерди де жуўып-шайып жибереди: «... Куяштан шыққан өткир нурлар бизиң жеримизге тик түседі. Бул Жердеги тиришилиқ ушын оғада қәуипли. Сонлықтан биз үзликсиз түрде қойыў түтин шығарып туратуғын завод-фабрикаларды, машина хәм тракторларды ойлап таптық... Ал шынында биз бир-биримизден ҳеш қандай гүдиксиз жасаймыз. Жаңағы төбелсип жүргенлер, олар — спортшылар. Жортаға «урысурыс» ойнап, дене шынықтырады.

Сүйир қанатлы темир қусларға минип жүретуғынымыз да рас... Ал Жерге қарай жарылатуғын бир нәрселерди ылақтыратуғынының себеби, айырым таў-тастарды сөйтип бузып тегислемесек болмайды. Себеби халық бизде тынбай өсип атыр. Соның ушын оларға көп етип турақ жайлар салып бериўимиз керек. Ал жай салыў ушын орнын жаңағыдай етип тегислеймиз» (24—25-б.б.) х.т. б. Ал танкини өзге планеталыларға шымшық аўлаў ушын ойлап табылған нәрсе деп, Арал теңизи үстинде өлип, қалқып жүрген балықларды, бизиң планетаның балықлары усылай суў үстине шығып, қарнын тәңкийтип уйықлайды деп түсиндирсе, «Қум сыяқлы ақ заттың үстинде хәмме таласып атыр екен. Олардың ортасында қалып қойып, зорға шыққанман. Бул не еди?» — деген Әмнің сораўына: «—Сиз қумшекердиң гезегиниң үстинен шыққансыз ғой. Ол — ойынның түри. Бизде хәмме жумысты техника атқаратуғын болғаннан кейин адамларға жумыс қалмады. Ал

жұмыс ислемесең денсаулығыңның мазасы болмайды. Сонлықтан усындай «Қумшекер таласы» деген ойын ойлап таптық... Адамлар енді бір-бири менен ийтерисип, түйисип, бір-биринің еңсесине минип ойнап, денелерін шынықтырады», (сонда. 27-б.) деп жууап қайтарады. Хәттеки, мәмлекетлик министрдің де басын өзинің жалған, бояма гәплери менен айналдырады. Улығыма бизің қахарманымыз «Жердин намысын төкпеу үшін» адамды алдау дегенди билмейтуғын бийтаныс планеталыларды усылайынша лақылдатып кетеди. Алдап атырып хеш бир ети шимиркенбейди де.

Тубалаушылық дәуирінде бизде жоқары лауазымда ислеушилер алдында жалбырақлау, жағымпазланыудың күшейгени соншелли, оның хеш ерсилити жоқ әдеттеги жағдайға айналып кетти. Сондай дәстүр жанына, қанына әбден сиңген Бекназарға Эм: «Мәмлекет министри Сиз бенен ушыраспақшы. Оның өзи хәзир келеди», десе де қадимги үйренип қалған «кишипейиллигине» салып: «Биз өзимиз-ақ барайықта... Ол үлкен адам болса...» — дейди гибиртикленип. Қулласы, бизің бузылған жәмийетимиз жемиси болған Бекназар дослық х.т.б. қатнасықлар дүзиүди нийетлеп отырған өзге планеталыларда жақсы тәсир қалдыра алмайды. Нәтиждеде түнилген олар: «Усындай болатуғын болса, садағасы кетсин жерликлердин!» — деп оны Жерге әкелип таслайды.

Жуумақлап айтқанда жазыушы Бекназар образы арқалы жәмийетимиздеги ипласлықтардың бет-пердесін ашып таслауға ерискен.

«Жас Ленинши» газ. 1995ж. 13-июль, №28

ЖАЗЫҰШЫНЫҢ ҮЛКЕН ЖАНРДАҒЫ БИРИНШІ ТӘЖИРИЙБЕСИ

Тамшылар жыйналып теңизди, таслар жыйналып тауды пайда етеди. Егер хәр бир шығарманы яки жазыушының улығыма дәретиушилигін тамшылар яки таслар десек, қарақалпақ әдебияты деген теңиз яки тау усы тамшылардан ямаса таслардан бинят болады. Бир-еки тамшының ямаса бир-еки тастың кемис болыуы теңиз яки таудың биротала теңиз яки тау деп аталуына нұқсан тийгизбегени менен аз да болса кемислик келтиретуғыны тәбийий. Соның ушын қарақалпақ әдебиятындағы хәр бир жазыушының, шайырдың қарақалпақ әдебияты деген шалқар теңизди, бийик тауды дүзиүде өз орынларына ийе болатуғыны анық.

70-жыллары қарақалпақ әдебиятына өз гүрриндери менен кирип келген жазыушыларымыздың бири Алпысбай Султанов болып есап-

ланыды. Оның бүгінге шекем «Болар бала бес жасынан...» (1975), «Аквариум» (1978), «Мәрмер тастағы жазыу» (1981), «Лунная ночь» (1990) сыяқлы гүрриндер, новеллалар, повестылерден ибарат тоғламлары, газета-журналларда көплеген гүррин, повестылері, өткен жылы «Әмиўдарья» журналында «Дөхмет» атлы романы, сондай-ақ бир қанша аудармалары қарақалпақ әдебияты деп аталмыш теңизге тамшылар болып қосылып, тауға таслар болып бирикти.

А.Султановтың шығармаларын зейин менен оқып шыққан адам оның бир өзгешелигін аңғармай қалыуы мүмкин емес. Бул — қысқалық, аз сөз, аз гәп пенен көп мәни бериу, қысқа гүррин менен-ақ үлкен идеяларды бере алыушылық. Оның хәр бир дәретпелеринің астарында үлкен идеялар жатады. Кишкене бир ўақыяларды сүўретлеу арқалы үлкен мәниге ийе идеяларды бере алады. Мәселен, «Назыбайгүл» гүрринін алып қарайық. Дым қысқа, ярым бетлик гүрринде жазыушы адамның сыртқы сулыулығы емес, ишки сарайының гөззаллығы бойынша баҳаланатуғынын, руўхый дүньяның бай болыуы ғана инсанды өз мақсетине жеткеретуғынын түсиндирип бере алған. Оның «Бөзкөйлек», «Сары шымшықлар», «Мыжымырланған қалпақ» х.б. көпшилик гүррин-новеллаларына да, повестылерине де усындай сыпат тән.

Алпысбай Султанов А.Досназаровтың өмирбаянына бағышланған «Дөхмет» атлы («Әмиўдарья» журналы, 1996, №5—6) роман жазып қайырып, сауап ис ислеи десек қәтелеспеймиз. Өйткени пүтин бир халықтың аты аталмай қалатуғын болған бир пайыпта, айтысып, шертиип, қарақалпаққа автономия алып берген мәрт, халық перзентинің атын мәңгилик етиу мақсетинде не ислесең де сауап болады.

А.Султанов — аңызға айналып кеткен усы А.Досназаровтың өмирине байланыслы әңгимелерге қызығып, оған байланыслы көплеген құжет, мийнетлер менен бурыннан-ақ танысып жүрген, ол хәққында «Елим деген ер еди...» атлы үш бөлимнен ибарат құжетли фильм дәреткен жазыушы. Енди ол тулғаның көркем әдебияттағы образын жаратыуға қол урған.

Роман Досназаровтың «Ташауыз» пахта тазалау заводынан жұмыс-тан босатылып, күн көрис ушын мәрдиқарға кетиуинен басланады. Оның Хийўада жасап атырған орынборлы татар Фахрутдиннің қызы Закира менен танысып, турмыс қурыуы, «Қарақалпақ ел болсын деп...» жоқары орынлар менен айтысып, ақырында өз мақсетине ерисиуи, қарақалпақтар жайлаған жерлерди қарғаға түсириүдеги жанкүйерлиги, табанлығы хәм басқа жеке турмысына байланыслы ўақыялар менен бирге оған исленген сатқынлық, жала жабыушылар салдарынан судла-

ныуы, ақланыуы сыяқлы ұақыялар избе-из көркем сәуленген Дөретпелегі Аллаярдың Орта Азия республикалары миллий шегараларын белгилеу бойынша территориялық комиссия ағзаларына тыңлама са да мүрәжәт ете бериуи, ақырында сөзин өткерип, комиссияның Қарақалпақстан ұалаатын дүзиу ҳаққындағы шешим қабыл етүүине ерисиүүиниң, миллий шегараны белгилеудеги машақатларының көркем сүүретлениуи оған деген сүйиспеншилик, ҳәр бир адамда патриотизм сезимлерин пайда етеди. Романда жәмийетлик искердин буннан басқа да өмириндеги белгили моментлери жақсы ашылған. Деген менен кемшиликлерден де куры алақан емеслигин айтып өтүүимиз шәрт.

А. Султановтың әдебиятта А. Досназаровтың көркем образын жан жақлама терең ашып бериуге тажирийбеси жететуғын жазыушы екенлигин билемиз. Лекин, бул дөретпеде негедур бизиң пикиримизше, искердин бундай образы жаратылмаған. Балким, бул автордың асығыслыққа жол қойғанлығынан, прозаның ири жанрындағы 1-тажирийбеси болғанлығынан шығар, қахарманы ҳаққындағы барлық майда-ири мағлыұматлар, ҳужжетлер менен толық таныспағанлығынан болса керек. Жазыушы «Алғы сөзинде» шынында да ол ҳаққындағы барлық материаллар менен таныса алмағанлығын, себеби мәмлекетлик қәуипсизликти сақлау комитетинен Қарақалпақстанға алдырылған 150 бет көлеминдеги ҳужжетлердиң тек 18 бетинен ғана пайдаланыуға рухсат еткенлигин айтады. Бул бир болса, екіншиден, автор халық арасынан еле де бай дәреклер излемеген. Үшиншиден, авторға қыянәт болмауы ушын буларға қарсы қойылатуғын мынадай себеплер барлығын да айтып өтпекшимиз: жазыушы шығарманы кинороманға бейимлеп жазған ҳәм журналдағы жәрияланғаны — романның үзинди.

Белгили бир инсанның өмиринен тарийхый, яки ҳужжетли шығарма жазылғанда жазыушының көркем пикирлеуи, фантазиясы да көп пайдаланыуы керек, әлбетте. Болмаса оның жақсы жазылған очерктен, өмирине шолыудан айырмасы болмай қалады. Романда әне усы нәрсе де жетиспейди. Мәселен, А. Досназаровтың Зәкира менен танысып, қосылыуына байланыслы ұақыялар сүүретленген. («Туңғыш мухаббат» атамасындағы бөлимшени қараң). Ексүи ушырасып қалады да, танысады, сөйтип Зәкира оны үйине ертип әкеледи. Әкеси Фахрутдин сынамайнетпей, бирден-ақ қызын Аллаярға қосып, хәттеки, сол күни қосылыуын белгилеп те жибереди. Бундай етип сүүретлеу Досназаровтың абырайына нуқсан келтиреді.

Бир газеталық мақалада романның барлық жетискен-кемшиликлерине тоқтау мүмкин емес. Сонлықтан автордың китап етип бастырылуына биз айтқан усындай моментлерге итибар бериуин тилер едик.

А. Досназаровтың өмири, ислери ҳаққында қанша жазылса да аз. Бул роман солардың басламасы сыпатында оның тууылғанына 100 жыллық мерекесине ылайықлы сауға болады деп ойлаймыз.

«Қарақалпақстан жаслары» газ., 1997-жыл,
6-февраль, №6(6887).

«СӨЙЛЕНБЕГЕН ТАРИЙХ...» СӨЙЛЕГЕНДЕ

Жақында (1996-жыл) филология илимлериниң докторы, профессор, жазыушы Ә. Пахратдиновтың «Сөйленбеген тарийх...» деп аталған роман-эссеси өз алдына китап болып басылып шықты. Бул шығармада халықтың ҳақыйқат тарийхының айырым бетлери ашылады. Бунда жазыушы: «Халықты сауатландыруу қарақалпақлардың биринши мақсетлери еди... Хорезм топырағына келген соң да олар Бухара, Хийуа, Мысыр, Бағдат медиреселерине барып оқыды. Он тоғызыншы әсирде қарақалпақларда данқы пүткил әлемге таралған Күмөзек ийшан медиресеси, Қарақүм ийшан медиресеси, Тас медиресе, Ақжағыстағы «Бес мешит» деп аталған Нурылла ахун медиресеси ҳәм Әмет ийшан медиреселери көп жыллар ислеп турды. Бул жердин халқы күтә сауатлы болды. Араб, парсы, түрк тиллеринен қарақалпақ тилине илим ҳәм көркем шығармаларды еркин аударыушылар болды. Китаптарды көпирип жазыу, түпслеу шеберликлери асты. Медиреселерде оқыу бағдарламаларын, оқыулықлар жазыу басланды. Оларда тарийх, әдебият, математика, физика, химия, биология, адептаныу сабақлықлары кең оқытылды. Медиреселерде қарақалпақ тарийхы, әсиресе, қарақалпақлардың жүз жыллық Жаңадария тарийхы, жүз жыллық он сегизинши ҳәм он тоғызыншы әсир Хорезм тарийхы жазылды. Бизиң әсиримизден алдыңғы ески Хорезм мәденияты ҳәм тарийхы бағдарламасы ҳәм оқыулығы исленди.

Бул илим ҳәм мәдениятты халыққа үйретиуде мешит-медиреселердин айрықша роллери болды.

...Жигирмаланшы әсирде коммунистлик сиясат ески тарийхтын, мәденияттын дал-далын шығарды. Биринши оқымыслы инсанларды күртты. Неһше әсирлик халық билимлендириуиниң орайы болған мешит-медиреселерди қыйратты. Әсиресе, дүньяда болып көрмеген апатшылық — халық дөреткен китап, қолжазбаларды жоқ қылды... Кеңес ҳүкметиниң тусында бир-әм ҳақыйқат тарийх жазылмады. Халықтың тарийхы, егер байлардың, беглердин, бийлердин, ахун, ийшан;

үлкен-үлкен уламаларының, мешит-медиреселерінің тарихтары толық жазылып сақланса, қарақалпақтар тарихы дурыс жаратылар еді.

...Қарақалпақтар өзлерінің тарихын өзлери бурып жазған деген гәпке адамларды исендириу қыйын болып қалды. Болмаса «Жазса қәне?» деп сауал қояды. Сауатлы адамларды, жазылған тарихты тып-тыйпыл еткенге қарамайды. Бул ҳақыйқатлықтың да тарихы енди жазылады» (Усы китаптың эпилогынан алынған үзінди, 285-бет).

Ә.Пахратдинов көпти көрген, халық арасында жүрип көплеген жасы үлкен адамлар менен қарақалпақ әдебияты, мәдениаты ҳаққында сәубет-лесип жүретуғын қатықулақ, соның менен бирге бүгинги күннің билимли адамы — профессор, оның үстине, әсиресе, тап XVIII—XIX-әсир қарақалпақ әдебияты ҳәм методикасы пәнлерин өтиўине байланыслы Қарақалпақстанда билимлендириу тарихы бойынша да көп изленип жүрген жетик қәниге, қала берсе, революцияға шекемги сауатлы адам есапланған — уламалар шаңарағынан шыққан адам. Соның ушын да биз революцияға шекемги қарақалпақтағы билимлендириу туўралы мағлыұматларына исенбеске ҳақымыз жоқ. Мешит-медиреселерде тек диний пәнлер емес, басқа пәнлер, илимлер бойынша да сабақлар өтилиетуғын болған.

Революцияға шекемги билимли адамлар деп есапланылған ахун, ийшан, молдалардың өз халқының тарихы менен қызықпауы, тарихын жаратпауы мүмкин емес еди. Жаратқан, лекин олар арабша жазылғанлықтан да батрақлар өртеп жиберген. Солай етип, қарақалпақ тарихы революциядан соң биринши рет жазылған болып жүрипти. Жазыушының жоқарыдағы үзіндиде қарақалпақ тарихы бурын жазылған дегенге адамды исендириу қыйын дегени дурыс. Ұақтында жыйнап, үйренилмеген. Қарақалпақлардың өткендеги тарихы бурмаланған деп жазыушының күйип-писиўинде де жан бар. Өйткени, халық тарихы, жоқарыдағы айтқанымыздай, жазба түрде (аўызша түрде де тараған ҳәм оны ҳәр бир қатықулақ адам билген) дин ийелерінің (олардың ұазыйпасы динди нәсиятлау менен бирге халықтың сауатын ашыу да болған ғой. Соның ушын оқытыушылар деймиз бе, бир термин тауып алыу керек-ау деймен) қолында болған, олар жоқ етилген. Ал солардың өзинен қайта сорап жазып алыу жүргизилмеген, қайта қуўдаланып, халық тарихын дүзиу сауатсыз болған гедейлердин батрақ болған ескиден сауатсыз, тарихын үйренбеген балаларының қолына тапсырылған. Олар ҳақыйқат тарихтың билген жерлерин де сиясатқа байланыслы бурмалауға мәжбүр етилген.

Солай етип, биз ҳақыйқат тарихтан жуда болғанбыз.

Жазыушы бул китабында тийкарынан «Қараой» аўылы, соның менен бирге өзиниң ата-бабасының тарихы жөнинде гәп етеди. Шынында да халық тарихы усындай аўыл, урыу, белгили адамлар ата-бабаларының тарихларынан куралады. Автор өз аўылы, ата-бабасы тарихын улыўма қарақалпақтар тарихы, аўылларының тарихы менен байланыслы ҳалда көркемлеп жеткере алған. «Буның және бир жағы бар, — дейди автор, — аўылымның басындағы, ондағы жасаған ата-бабамның және де заманласларымның басындағы болған барлық қууанышлар, қайғылар қарақалпақтардың барлық аўылларындағы жасаған адамлардың басындағы болған ҳақыйқатлықлар. Сол себебли мен өз аўылымның басында болған барлық қууаныш ҳәм зүлметлерин жырлау арқалы барлық қарақалпақ аўылларының басындағы болған ҳақыйқатлықларды жазғым келди» (7-бет).

Роман қарақалпақ әдебиятына бир қанша жаңалықлар қосыуы менен де әҳмийетли: 1. Қарақалпақлардың Түркстаннан ата мәканы — Хорезм ойпатлығына көшип қонысласқаннан соңғы бул жердеги илим-хикметтиң раўажланыуы биринши рет бир қанша кеңирек сөз етилди. 2. Биринши мәртебе қарақалпақ әдебиятында молла-ийшан, ахунлардың реаль образлары жаратылды (Лекин усы жерде атап кететуғын нәрсе, жазыушыларымыз алдағы ұақытта шығармалар дөреткенде олардың тек ақ жағын емес, қара жағын да гәп етиуи шөрт. Бул шынында да есапқа алатуғын пикир. Өйткени бүгинги сиясатқа байланыслы әдебиятымызда енди молла-ийшанлардың унамлы образларын жасау ҳаўиж алса итимал. Сонда бул пикир менен санасса шөп болмайды. Бизде бир әдет бар, жаманлау керек болса, биротала жерге урамыз, мақтау зөрүр болса аспанға шығарамыз. Мәселен, кеңес ҳүкимети дәуириндеги әдебиятта молла-ийшанлар, бай, бийлер жеркенишли, батрақлар адамгершиликли етип сүүретленген. Енди 180 градус керисинше болмау керек, әдил бағалау зөрүр. Соның ушын айтып отырмыз). 3. Роман жанрлық жақтан да өзгешелиги менен парықланады. Бириншиден, бизиңше, шығарманы роман-шежире (эссе дегеннен) деп атаса макул болатуғын шығар. Өйткени романда қарақалпақ халқының Түркстаннан Жаңадәрья, оннан Хорезмге көшип-қонысласу тарихы, Хийўа ханлығы менен қарым-қатнас, илим-хикметтиң раўажланыуы, кеңес дүзиминиң орнауы менен ески менен жаңа сиясатлар арасындағы кескин гүреслер, мәдений-мийрасларға болған батрақшылық көз-қараслар көркем әдебий баянлаулар тийкарында ашып берилсе де тийкарынан ұақыялар жазыушының ата-бабалары этирапында болады

(Усы жерде және бір ескертетугын нәрсе, алдағы Ұақытлары да бундай халықтың тарихын толықтыруға хызмет ететугын шежирелер жаздылығы кереклигин қуаттайтуғынымызды және бір мәртебе билдирсек те, жарыспаққа түсіп, жалған көсемлер жасап, қайта тарихымызды, бүлдирип алмауды да қатты ескертеміз). Сондай-ақ бунда өмірбаянлық, еске түсіріу, тарихыйлық белгилер де бар. Булар енді ең басшылары, шығарма буннан да басқа жаңалықтарға толы.

Биз романның жетіскенлигин айтыу менен бірге кемшилик деп есаплаган пикиримизди де ортаға салмақшымыз: 1. Дәретпеді иркилис белгилеринен кеткен қателер ушырасады. Мәселен, туура гәп пен автор сөзинің арасына бір неше орында тийисли иркилис белгилери қойылмай қалған;

2. Көкөзек, Ақжағыс әтирапының болысы Темірханның өз ауылынан шыққан белгилі ахун, бірақ Таллықтың имамы Нурылла ахунның өз болыслығындағы Бекмурза молланың баласы екенлигин билмеуі, еситкенде таңқалып, исенбеуі, сөйтіп Бекмурзаның өзинен сорауы исенімсіздік көрінеді;

3. Төребайдың тойына байланыссы. Кеңес тойда адамлар «Теңгешаңқан» дөгерігіннен болыстарды күткендей үй таба алмай қатты дау болады. Усы мәселе үшін кеңес той үш күнге созылады. Ең соңында ұзақ гегирдекке суұбуркиспеден соң Арзымбет болыс мәселені әпиұайы ғана шешеді де қояды:

— «Яқшы, болыстарды бизің үйге жиберіуге ұзақсынсаңыз дұрыс! Бармай-ақ қойсын. Ал неге болыстарға қонақ жерге Худайберген ақсақалдың үйін белгилей қоймаймыз?! — деді ол.

— Ол жерге сыймайды, болыс аға. Худайберген ағаның тек бір ғана отауы бар. Болмаса үйінің дөгерігі жақсы. Бағы бар, терегі бар, пайызлы жер, — деді отырған ауыл жигитлеринен биреуі.

— Бір отау болса және еки отау алып келип тигіндер?! Не, елде адамдарда отау жоқ па? Сонда болыстар бір отауда, олардың атқосшылары бір отауда болады. Ал, бір отауда ауқат пісе береді, — деді болыс» (216-217-беттер).

Әлбетте, бундай майда кемшиликтер дәретпенің улыума қунын түсирмейді. Роман ең биріншіден, тарихшылар, әдебиетшілер, басқа да илимпазлар, барлық қатламдағы адамлар үшін бағалы дәретпесі екелигін де дау жоқ. Роман бүгінгі прозамыздың елеулі табыстарының бири болды. Бизің әдебиатымыз, илимимиз тарихында да сиясатқа хәм басқа да объектив, субъектив себептерге байланыссы қәте-кемшиликтер, надурис бағалаулар болама, кеткен болыуы итимал.

Ә.Пахратдинов көп жыллар бойы әдебиатымызда, илимимизде қармай-талмай мийнет етип қиятырған ақсақалларымыздың бири. Сондықтан да биз илимпаз, жазыушы Ә.Пахратдинов алдағы Ұақытта да ұсындай бағалы шығармалар дәретсе бизің халқымыз, әдебиатымыз үшін жүдә сауап ис ислеген болар еді, деп оған дәретіушилик табыстар тилейміз.

«Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 1997-жыл, 20-февраль

«ТИЛГЕ ШЕШЕН, МЫҢ АДАМҒА ТАЙ ЕДИ»

Заман деген-ә! Кеңес хукимети дәуиринде қаншадан-қанша рухый мийрасларымыз араб тилинде жазылған, динге байланысы бар деген бәне менен жоқ етилип, өртелип жиберилди. Соның себепинен өтмиштегі әдебиет, мәдениет тарихымыз омсырайып қалды. Ол жоқ етилген қадириятларымыз, әдебий, мәдени мийрасларымыздың орнын бүгін толықтыру қыйын.

Хәр бир шайыр, жазыушы — өз дәуиринің адамы. Бұны есапқа алмай диннің гүлленип турған дәуірлеринде жасаған Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш хәм басқа классиклеримиздің шығармаларындағы динді нәсиятлаған, қоллаған қатарларды, жуұмақларды, керісінше, динді қаралаушы сөзлер, қатарлар, жуұмақтар менен алмастырдық. Солай етип өткендегі шайырларымызды атеист, революционер сөз шеберлері етип «жасап алдық».

Қырқыншы жыллардың екінші ярымы хәм елиуінші жыллары А.Савицкий, Наренов, Мурадов, Игнатев сыяқты адамлар Бердақ шайырға да тийисип, оның суұпылыққа қол бергенлигин «Хорезм» хәм басқа шығармаларындағы ханды, динді қуатлаған жерлерін көзге түгіп қаралауға, биротала әдебиет тарихынан өширип таслауға хәрекетлер жасады. Бердақты изертлеушілердің бирпарасы Н.Дәуқараевқа «тас ылақтырып», мезгилсиз қайтыс болыуына себепши болды.

Бірақ терең билимдан, ойшыл, көреген алымларымыз бундай «соққалардан» бабамыз мийрасларын сақлап қалыуға еристи. Кеңес хукимети тусында алымларымыз Бердақтың динге байланыссы тәрептерін айта алмай келди. Қосықларын сиясатқа байланыстырып таллауға, изертлеуге мәжбүр болды. Лекин жақсы жери, олар шайыр дәретпесіріндегі қудай, пайғамбар, алла сыяқты сөзлерди атлап өтип, ямаса иманға байланыстырып ұлы сөз устасына зиянсыз етип Бердақты, сондай-ақ басқа да классик шайырларымыздың шығармаларын жоққа шығармай, бүгінге шекем өз қадир-қымбатын түсирмей сақлап келди.

Бийыл өзбек халқының Науайысы, қазақ халқының Абайы, түркмен халқының Мақтымқулысы сол халықтар үшін қандай әзиз, мақтанышты болса, қарақалпақ халқы үшін да сондай мәртебеге ийе сөз зергериміз, өз дәуірінде-ақ:

Бердақ еді шайырлардың данасы,

Сөзіне ийілді адам баласы.

...Сөзге дәрйя, бақсылыққа зор еді,

Тілге шешен, мың адамға тай еді, — деп Өтеш шайырдан ылайықлы бахасын алған Бердақ Ғарғабай ұлының туылғанына 170 жыл толады. Қарақалпақта ұллы той әнжамы басланып атыр.

«Еркін Қарақалпақстан» газ., 1997-жыл 10-апрель

РӘУИЯТ ХӘМ ШЕШЕНЛИК СӨЗЛЕРДЕ БЕРДАҚ ОБРАЗЫНЫҢ ЖАСАЛУЫ

Ұллы, жақсы адамдар барқулла халықтың дыққат-итибарында болып келген. Олардың ұлпияи өмири, ислери, хәрекетлери, минез-қулқы, сөзлери ҳаққында халық гәп етискен. Кемпир-ғаррылар оларды жасларға өрнек етип айтысып жүрген, олар да өз гезегинде балаларына айтып, солай етип, бизиң дәуиримизге шекем жетип келген. Әлбетте, өткендеги тарийхый адамлар жөниндеги рәуиятлар, шешенлик сөзлер ҳәр бир айтыўшы тәрәпинен азы-кем болса да ҳәр қылы өзгериске ушырап отырған.

Өткендеги белгили тарийхый адамлардан: Маман бий, Айдос бий, Ерназар бий, Бегис, Мыржық, Есенгелди, Ережеп тентек, Жийен жырау, Қунхожа, Әжинияз, Бердақ х.блар туўралы рәуиятлар, шешенлик сөзлер халық арасына кеңнен таралған. Бирақ халықтың сөйлер тарийхы, мийрасы болған бул бийбаха байлықлар ўақтында көркем әлебият емес, илим ушын оншелли әҳмийетли емес дегендей салқын көз-қарас, түсиник себепли итибардан шетлеўде қалып, дым аз жыйналған.

Бердақ Ғарғабай ұлы халықтың мәпин жырлаған, қорғаған белгили шайыр, атаклы бақсы болған. Соның ушын да оның ҳәр бир хәрекеті, ҳәр бир гәпи, ҳәр бир шығармасының жазылуы тарийхы бола ма, халық арасында ўақтында дуў-дуў гәп болып, мереке-мейлисте, ошақ басында айтылып, ауыздан-ауызға өтип жүргени анық. Лекин, жоқарылағы айтқанымыздай, ўақтында жазып алынбауының, оларды билетуғын қатықулақ кемпир апа, аталарымыздың арамыздан кетиўи менен көпшилиги жыйналмаған: азы-кем ғана материалға ийемиз. Әлбетте, соны да айтып өтиўимиз керек, излестирилсе халық арасынан еле де Бердақ ҳаққындағы рәуиятлар, шешенлик сөзлер көптеп табылары сөзсиз.

Солай етип, Бердақ туўралы рәуиятлар, шешенлик сөзлер Ә.Пахратдиновтың «Мәнили гәплер ҳәм халық әпсаналары» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1989-ж.), С.Бахадырова ҳәм Қ.Мәмбетназаровлар тәрәпинен баспаға таярланылған «Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары ҳәм шешенлик сөзлери» («Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1992-ж.), Ә.Пахратдинов ҳәм К.Пахратдиновлардың «Бердақ шайыр ҳаққында легендалар, әпсаналар ҳәм ҳақыйқатлықлар» («Билим» баспасы, Нөкис, 1997-ж.) деп аталған китапшаларында берилген. Биз рәуиятларда, шешенлик сөзлерде Бердақ образының сәулелениўин сол материаллар тийкарында таллаймыз.

Бердақ ҳаққында шығарылған гүрринлерди биз ҳәзирше шәртли түрде (себеби бул гүрринлерди жанрларға ажыратып, дәлиллеп отырыўға мақаланың көлеми көтермейди, өз алдына сөз болатуғын мәселе) рәуиятлар ҳәм шешенлик сөзлер деп бөлип үйрениўди мақул көрдик.

Гәпти шешенлик сөзлерден басласақ, «Сөз жүйесин тапса, мал ийесин табады», «Бердақ шайырдың Қарақум ийшан менен жай көмекте ушырасыўы» деген атамалардағы, бирақ бир мазмундағы шешенлик сөзде Бердақ апарайын десе, жарлышылығы, қол-көмек берейин десе, ғаррышылығы себепли Қарақум ийшанның жай көмегине қайырылмай өтип кеткенлиги, буны еситип шақыртқан ийшаннан сөзге шешенлиги себепли қутылғанлығы айтылады.

Шайыр — халықтың сөйлер тили. Шайыр халқы сонлықтанда допы, еркинликти сүйетуғын, руўхый езиўшиликке шыдамайтуғын қайсар минезли болып келеди де. Бердақта да усындай қәсийетлер болғаннан соң, яғный айырым дин ийелери, байлар, бийлердің қәте-кемшиликлерин бетине туўры айтқаннан, қатырып әшқаралап қосық жазғаннан кейин олар Қарақум ийшаннан Бердақтың тилин жипсиз байлау мақсетинде суўпы болыўға көндириўди өтиниш етеди. Бирақ ийшан қол бериўди еки мәртебе сорағанда да шайыр бириншисинде:

«Таң ертең қуеқа бараман,

Қуста жүрип тап сол тусқа бараман,

Қуста жүрип ҳәзиретке не апараман,

Бул сапары қуры қол-ақ бараман», — деп, бармайтуғынын қосық формасына салынған шешенлик пенен, екіншисинде:

«Пир тутқанлар мәрт екен,

Тутпағанлар нәмөрт екен,

Ғаррылық үлкен дөрт екен,

Устағаным ауыр келди», — деп суўпылықтың шайыр киесиге кесент ететуғынын, сонлықтан суўпылыққа қол бере алмайтуғынын ойып айтылған қосық қатарлары менен сыпайы жеткерип береді.

Байдың насыбай шақшасына байланысты айтылған шешенлік сөзден менменсип, шайырды өзінен пәс санаған байды тапқырлығы, хәзир-жуаппылығы менен сөзден жеңіп, пәнт береді. Ал дүниеде қанша адам жасайтуғынына байланысты шешенлік сөзде шайырды жеңіп, өш аламан, гүнайы етемен деген ханның өзінің қайта айыбын мәдениетті түрде, лекин астарлы, зилли бетине басып, сөз бенен түйреп хәм сөзден табжылдырмастай етип жеңеді.

Жоқарыда сөз еткеніміздей, Бердақтың хәр бир дәретпесінің пайда болуы тарихы жөнінде халық арасында гәплер тарқалып отырған. Егер олардың барлығы бизге шекем жетіп келип, илимий айланысқа енгізілгенде үлкен, теңсіз илимий әхмийетке ийе құнды дерек болған болар еді. Оны хәр бир илимпаз, әлбетте, жақсы түсінеді. Бірақ, тилекке қарсы, биз хәзирше оның «Мегзер», «Мүйтен», «Хожам» хәм бирли-екили басқа да қосықтарының пайда болуына байланысты рәуиятлар, шешенлік сөзлерге ғана ийеміз.

«Мегзер» қосығының шығуы тарихы хақындағы рәуиятта Бердақтың күшлі бақсышылығы, шайыршылығы улығланады. Отырыспада шайыр да, бақсы да емес, талантсыз, соған қарамай панпаң, менменлікке берилип отырған бир адамды өзінің ислеп отырған ислеріне, кокирегине урған менменшилиги ушын пәнт жегизиуи шайырдың жақсы қасиеттерінің бир көринісі болып табылады.

«Бердақ шайырдың жер менен тиллесиуінде» халқының мийнет-кешлигине сүйсиніп, оларды руұхландырушы қосығының тууылыуы тууралы әпсанауий гүррин етиледі. Солай етип шайырдың өз халқының руұхландырушысы, руұхый дүнясын байытушысы болғанлығын көреміз.

«Қулен болыстың Бердақ шайыр менен ойласыуы» деп аталған рәуияттың еки вариантында да шайырдың хақықатшылығы, пулға, сарпай-сауғаға сатылмаслығы көтеріңки гәп етиледі. «Қулен болыстың Бердақ шайырдың үйіне қонақ болуы» деп аталған рәуиятта болса Бердақтың қостарының да шайырға хәр тәреплеме сай, хәр нәрсенің парқына жете алатуғын, хәр нәрсені орны-орнына қойып билетуғын ақыллы, ойлы, ерине садақ нашар екенлиги, соның менен бирге шайырдың шешенлигин де көреміз. Ал «Бердақ шайырдың Қулен болысты қамаудан қутқаруы» деп аталған рәуиятта болса өз пейінінен қамалған, халыққа азап-ақыретлер берген Қулен болыстың бахты тайып, қамалғанда оны қутқаруы ушын шайырдың хәрекет етиуі үлкен адамгершилик қасиетінен дерек береді. Жығылғанды сүйеу — хәр бир инсанның адамгершилик миннети.

«Не ушын Назарханнан Бердақ совхозы дүзилди?» деп аталған еске түсируі сыпатындағы гүрриндеги Н.Жапақовтың айтқан әңгимесінде музафаттың шақыруы менен Төрткүлге қарай кемеде жол алған Бердақ кешки пайытта Назархан тусында жийекке түсіп, қонып шығуыды шешеді. Шайырдың жағаға келип түскенлигин еситкен Назарханның қарақалпақ, өзбек, қазақтардан (оралскийлер де болған) құралған халқы жыйналып келип, оның менен сөйлесип, гәптің бағдарын аңдайды. Сөйтіп Бердаққа Төрткүлдеги музафаттың алдына бармауын, барса қамап, яки сүргін етип, айдап жиберетуғынын айтып, үгіттеп, мәсләхәт берип, оны кейін қайтыуға көндиреді. Сол күні түні менен халық шайырдан қосықтар еситіп, құлақтарының қурышын қандырады. Бул рәуияттан халықтың шайырға, Бердаққа деген сүйінішінің қаншалы үлкен екенлигин сеземіз.

Өнер, талант шегара таңламайды дегеніміздей, Бердақтың өзі тири гезінде, хәзир де қонсы өзбек, қазақ, түркменлердің сүйикли шайыры, бақсысы болған. Олардың той-мерекелерін сауған, дослық қарым-қатнаста болған. Бул пикиримізди Бердақтың Хорезм, Бухара, Қазақ жұртларында хәм басқа да көплеген қалаларда болғанлығы, Науайы, Физулий, Мақтымқулы х.б. шайырларды өзине руұхый жақын тутып, миллетінен ғәрезсіз устаз туыуы х.б. да дәлилдер тастыйықтайды.

Бердақ хәм қазақтар тууралы бир нешше рәуияттар тоқылған. Олардың бирінде Бердақтың ауылының көп жылқысын урылар алып кетіп, оны дәреклесип қазақ ишине барғаны, сөйтіп қазақтар арасында өзінің талантлы шайыр, бақсышылығы менен көзге түсіп, унап қалып, олардың шайырды бир неше жыл жибермей, мерекелерін саудырғанлығы, соңында жылқыларына және көп жылқы қосып, сарпайлап ұзатып салғаны, екінші биреуінде Бердақты көплеген қазақ ақынлары да «Бердақ сөздің бұлбили ғой» деп устаз, пир тутатуғынлығы гәп етиледі. Бул енді өткен әсирдеги қазақтың Сейдалы ақын хәм басқалар жөніндегі гәп болса, бүгінгі күнгі қазақ жыршыларының да «Бердақтың аты қазақ жыршыларының аузында да құрмет пенен жаңғырады» деген рәуиятта Бердақтың шайыршылығын құрмет етип, мойындап, өз термелерінде пир тутып айтып жүргенлиги анық фактлерде көуеленеді.

Фантастикаға құрылған «Хұрлиманның тақыясы» деп аталған рәуиятта бақсышылықтың ауырлығы, соның ушын да шайырдың өз ұлқызларына бул қасиеті рәуа көрмей, бақсышылық етпеуін тилеуі, әсіресе, қызы Хұрлиманның бақсы болуына қарсы болуы, соңынан

анық бақсышылық таланттың келгенлигин, өзинен өткенлигин биліп, оған ҳақ жол тилеп, ақ пәтия бергенлиги сөз етиледі.

Жуумақлап айтар болсақ, халық ауызеки дөретпелеріндегі фактлер анық тарих емес, тарихтың сәулеси. Сол сыяқлы Бердақ ҳаққындағы рәуиятлар ҳам шешенлик сөзлерди де тарихый факт деп қарай алмаймыз (тарихқа сәйкеслигин анықтау өз алдына мәселе). Қосымшалар, өзгерістер, ядтан тоқыұлар бар шығар. Лекин, бул рәуият, шешенлик сөзлердің барлығында Бердақ — халықтың мұңын мұндап, жырын жырлаған адамгершиликли инсан, үлкен шайыр, бақсы, шешен сыпатында тәрийленеди. Халықтың оған деген симпатиясы көзге тасланады.

«Қарақалпақстан жаслары» газ. 1998-жыл, 13-август

БЕРДАҚ ДӨРЕТПЕЛЕРИНДЕ БИЛИМ ХӘМ ДИН МӘСЕЛЕЛЕРИНИҢ СӘҮЛЕЛЕНИҮИ

Қайсы бир дәуірде жасамасын, хызмет етпесин, улыўма адамгершилиқ, инсанийлық пазыйлетлерди, гуманистлик идеяны байрақ, көп етип, елп халқы, улыўма адамзат мәпи ушын мийнет етип, тер төккен демократиялық көз-қарастағы адамлар барлық замандарда да улығланған, иззетке бөленеди. Олардың хызметлери, мийнет, мийраслары умытылмайды, үйрениледі, өмири әуладларға үлги бола береді. Заман өзгерсе де, сиясат, әуладлар жаңарса да алтынды тат баспағанындай, қайта жарқырай түседі. Сондай даналардың бири — қарақалпақ халқының уллы классик шайыры Бердақ Қарғабай улы.

Миллий идеологияны қалыпестиріуе бағышланған «Тафаккур» журналының бас редакторы менен сәубетинде Өзбекистан Республикасы Президенти И.Кәримов халықтың ипинен шыққан усындай тарихый тулғаларға айрықша дыққат аударған, олардың мийнет, мийраслары менен санасыу зәрүрлигин ескерткен, усыныс еткен еди. Олардың мийрасларынан, көз-қарасынан үйрениу, бағдар алыу кереклигин көрсетип өтеди.

Бүгінги күнги мектеп оқыўшысы, жаслар, үлкенлер уллы бабамыз Бердақ шығармаларынан да ҳазирги заман турмысының қыйын машқалаларын шешиу ушын әҳмийетли пикирлерди ҳам даналық сөзлерди таба алады. Бердақтың улылығы, биринши гезекте усы қәсийети менен белгиленеди, көринеди.

Биз бул илимий мақаламызда Бердақ шайыр дөретпелеріндегі билим-ағартыўшылық ҳам дин мәселелериниң сәүлелениўине, бул мәселелерге шайырдың мүнәсибетине азы-кем тоқтамақшымыз.

Бердақтың жазба әдебияттың ўәжили, билимли болғанлығы мәселелери қарама-қайшылы пикирлерден соң бир байламға тоқталды. Солай етип, илимпазлар оны өз заманының саўатлы, ақыл-ойлы шайыры деп тән алады. Саўатлы адамларды халқымыз әзелден бәрқулла қәстерлеп, иззетке бөлеген. Төринен орын берип, оның сөзине бас ийген. Халқымыздың усы дәстүрине садық Бердақ та билимли, тәлим-тәрбиялы, адамлар ҳаққында айрықша көз-қараста болды. Ондай адамларды қатты сыйлады, хұрмет етти, қоллап-қуўатлады.

Мәселен:

«Ойлы жигит жақсы билимпаз келер,
Айтқан гәплерине түсиппаз келер.
Ақылсыздың қәсийети аз келер,
Ақмақлар ҳеш хызмет етпес халық ушын»

(«Халық ушын» қосығы. Ескертиў: бул ҳам келеси мысаллар да шайырдың 1987-жылғы басылған топламынан алынған).

«Көзли ҳам аяқлы тилли бир шолақ,
Өнерсиз, билимсиз қолдан жақсырақ» деген пикирлери илим, билим адамына, даналарға деген оның иззетин аңлатады.

«Билгир сөзи — ўәсиятдур,
Бул жаҳанда шарафаатдур» («Екен»), деп көрсетип, билгирдің хәр бир сөзиниң ақыл-дәне, нақыл екенлигин,
«Билгир сөзин тыңламаған...

Ақылсызлық болған екен», деген қатарларда, хәттеки, олардың сөзине кулақ аспау — наданлық есапланады деп жуўмақ жасайды. Ал «Шежире» де хәттеки:

«Алым сөзи — шәриятдур,

Дуў жаҳанда шарафаатдур», — деп алымның пикирин мұғалымдардың ҳуқықын белгилеп бериўши, сол дәуирдің ең бир қәсийетли, үлкен күшке ийе диний қағыйдасы болған Шәрият пенен тең қойып бақалайды.

Шайырдың «Излер едим» — деп аталған белгили программалық хәттердегі қосығы бар. Сонда өзиниң билимге, дана, саўатлы инсандарға деген көз-қарасын анық ҳам кең түрде баянлап береді. Өзиниң Науайыдан саўат ашқанлығын, Физули, Мақтымқулылардың, Фердаўсий, Шарғий молла (Абдурахман Жәмий) ҳ.б. лар сөзлерин таўап қылатуғынлығын, сыйлайтуғынлығын, олардан асқан дана жоқлығын жазады, устаз деп санайды. Дүнъялық илим, билимнің хәр қайсысы бир шоққысы болған Лукман (Ибн Сина), Арасту (Аристотель), Афлатунлардың (Платон) атларын хұрмет пенен атап, олардан үйрениу зәрүрлигин уқтырады.

*«Өткен Арасту, Афлатун,
Жаратып илимнің кәнтін,
Шешіуі үшін пикирі-бәнтін,
Мен мағрыфат ізлер едим».*

«Шежире» де болса Андалипти тилге тийек етеди.

Бүгінгі билимлендируі ҥаққындағы сиясатта, билимлендируіди реформаластыруда да жаслардың өткендегі Ал-Бухарий, ал-Ферғаний, Ал-Хорезмий, Ал-Беруний, Ибн Сина, Улығбек сыяқлы дана ойшыл, илимпазлардан үйрениуіне үлкен дыққат қаратылған.

Бердақ — билимнің әһмийетіне жете түсинген дана, көреген шайыр. Билим менен ғана дүнья халықтары қатарына шығуы, олар сапынан жай алыуы, халықтың көзін ашыуы мүмкіншилигін көре билди. Бул сөзимизди оның:

«Ақылы кәмил, илими зор,

Билимлі ел болмайды қор», деген дана, өлмес қосым қатарлары дәлиллейди.

Лекин, соны да айтып өтиу керек, шайыр жасаған дәуірде диний сауатқа итибар берилсе, ҥақыйқый билим, илимге дыққат аз болды. Оның үстине, «Аузы қыйсық болса да, байдың улы сөйлесин» деген заман еди. Сонлықтан да билимлі, ақыл-дана болғанлар да мал-дәулетли болмаса, көп дәкки жеди: сөзлери, ислери еленбей қор болды. Бунш шайырдың:

*«Гүл болдым, гүл жайнамадым,
Ойшыл болдым, ойламадым»*

(«Болған емес»),

«Бийғайрат бир бақыл болдым,

Илими жоқ намақул болдым», — деп ашынып жазған қатарларынан сезиуимізге болады.

Бердақтың динге көз-қарасын анықлау, оған баға беріуде илимпазлар арасында Һәр қыйлы қарама-қарсы, қайшылы пикирлердің жүзеге келгенлігі мәлим. Ҥәттеки, 40—50-жыллары шайырлы диний-реакцион шайыр, суўпы, суфизмнің ўәкили деп қараўшылар да болды. Оған қарсы пикирлерде болса керисинше, биротала Бердақ атеист, революционер-демократ шайыр дәрежесине шекем көтерілди. Әлбетте, ислам дининің гүрлеп турған ўақты XIX әсирде жасап, дәретиўшилик пенен шугылланған Бердақ туўралы бундай стип, анаўсы, яки мынаўсы деп кесип айтыу қәте болар еди. Себеби, шайырдың динге исенгени, қудаға қушшылық еткени ҥақыйқатлық деген пикирдеміз. Лекин шайырдың динди бет-перде стип, диний лаўазымынан пайдала-

нып, халықтың парахатшылығын бузған, халық басына гүлпетлер салып атырған, теспей сорып отырған, инсапсыз, билимсіз айырым дин ийелерин өз шығармаларында қатты әшкаралағаны да анық. Мине Бердақтың динге көз-қарасын бағалауда Һәр қыйлы көз-қарас, пикирлердің пайда болыуы усынан келип шығады. Бердақтың бул мәселеге көз-қарасын бағалауда бир тәрепшелемликке жол қоймай, реалы бағалау — ўақыт талабы.

Шынлығында Бердақ ислам динине исенген бе? Әлбетте, бизиң пикиримизше, исенип, қудайға, ҥақтағалаға қушшылық еткен. Буган себеп, биринши дәлил, шайыр жасаған заманда қудайға, динге исенбегенлер болмады, дерлик. Сол себепли, сол дәуир адамы Бердақ та исенген деп айтыуға болады. Екинши дәлилди оның шығармаларынан аламыз. Мәселен:

«Мениң өзим ҥақтың қулы» («Қайда болур» қосығы),

«Қулкихожақ ауылы бул,

Мухаммедке уммет, ҥаққа қулы» («Қайда болур»),

«Бердимурат ҥақтың қулы» («Излер едим») деген қатарларда шайыр динге исенгенлігін анық-рәушан жазады. Ол исенип ғана қоймай өз қосықларында ҥақтан мәдет, жәрдем де сорады:

«Мәдет берсе, Ҥақ сөзиме,

Исим рәўаж өйлер едим», («Излер едим»),

«Қуўат бергей Алла нәзик беллерге»,

«Өй қудайым, бизге ақыл-дана бер,

Айтқан сөзге палдан татлы маза бер» («Халық ушын»),

«Көндур енди мениң зарым,

Бир Алла болмаса панайым» («Өмирим»).

Әлбетте, шайыр қудайдан жеке өзинің ғана бахтын, абаданшылығын тилемеди, улыўма аш, жүдеген халқына бахыт, парахатшылық, пана, нан сорап, жалбарынады. Бул сөзимизди оның:

«Сыран болды, үргин үрди,

Көз көрмеді, қара жерди,

Нәмәртлер жеңип тур ерди,

Бир Алла өзиң пана бер» («Пана бер»),

«Елде жүрген есерлер бар,

Ауырып жатқан кеселлер бар,

Және ғәрип-қәсерлер бар,

Алла соларға пана бер»,

«Ҥақ тағала бергил мәдет,

Жаман ҥалда турмыз жүдеп», («Пана бер») Һ.б. куплет, қатарлары дәлиллейди.

Шайыр ислам дининин ҳақыйкатында туурылыққа, адамгершиликке, жақсылыққа бағдарланғанлығын, яғни дининин өзінде инсанға зыян етерликтей жүдә бир жаман нәрселер айтылмағанлығын, қайта адамларды ҳақыйкатлыққа, жақсылыққа тәрбиялайтуғынлығын, инсанлы болыуға шақыратуғынлығын жақсы түсінген. Соның ушын да ол:

«Бердимурат изле, изле,

Хақ жолыны тууры gözле, («Излер едим»),

«Шайыр айтар хақтың сөзин» («Ақыбет»)

Төрт нәрсе дүнья төркини,

Әуел Хақ, инсан бил буны», — деп халықты исениуе шақы-

рады, динди үгит-нәсиятлаған.

«Кеткен келер ме» деген кеуил айтыу мазмунындағы қосығында да усы идеяны дауам етип:

«Хаққа шүкир етпек лазым»,

«Өзи әкетсе, келер ме» — деп қудайдың жағасынан алмай,

тәғдирге тән бериудин зәрүрлигин көрсетеди.

Бердақ Қарғабай улының қартайған шағында суұпылыққа қол бергени-бермегени бойынша хәр қыйлы қайшылы пикирлер бар. Бунның себеби бир қосықларында шайыр суұпы болғанлығын жазған. Бунның әсиресе, «Ұәспим мениң», «Өмирим» қосықларынан анық көреміз:

«Суұпылыққа қол узаттым»,

«Бердимурат суұпы болғанда»,

«Бердақ суұпы диер атым,

Қолдаулыдур ҳаслы задым»,

«Тәубекәри (қудайға қушылық етиуден басқа

иси жоқ) суұпы болдым.

Ұақты яқын келген екен» («Шежире»),

«Пирге дақыл, басым шаттым» х.б. қатарлар. Ал енди 5

куплеттен ибарат «Мениң» деген қосығы бар. Бунда шайыр суұпылыққа қол бериу қартайған адамның ўәжиби иси екенлигин, өзине де бул ўазыйна ҳаққында дин ўәкиллери тәренинен ескертилгенлигин, лекин бул истиң жүдә бир қыйын, машақатлы болатуғынлығын, соның ушын, әсиресе, өзіндей туурылықты айтатуғын адам, шайыр ушын бунның шәртлерин орынлап жүриудин мүшкил екенлигин, мүмкин емеслигин айта келин:

«Хәй, досларым, бериң кеңес,

Суұпы болыу, маған әбес,

Ашық айтсам, керек емес,

Салай болды, ойым мениң», — деп суұпы болыудан ўаз

кешкенлигин тастыйықлаған. Әлбетте, Бердақ өзинин суұпылыққа қол

бермегенлигин тек усы шығармасында билдиреди, басқаларында суұпы болғанлығын айтады. Бунны хәр қыйлы таллау мүмкин. Бизин пикиримизше, динди қаралаған советлик дәуирде бул қосық мазмуны жағынан билқастан өзгерислерге ушыраған болыуы итимал, бәлким, дәлелки суұпылыққа қол бер, деген ўақытта шайырдың бирден келинм бермей жүргени шығармаларынан сезиледи, әне сол пайытта жазылған қосық та болыуы мүмкин.

Әлбетте, динге исениу деген сөз, айырым дин жолындағы нәпәк амалардың қәте-кемшиликлерин, зулымлықларын айтпау, әшкараламау деген де сөз емес. Гейпара ўақытта Бердақтың динге көзқарасын бахалауда оның молла, ийшан, ахунларды қаралап, масқаралаған дәретпелерин келтиремиз де: «Әне, Бердақ динге исенбеген, буны дин ийелерин әшкаралаған бул қосықлары дәлиллейди» деген мазмундағы пикирлерди айтамыз. Әлбетте, бул жерде алымларымыздың өткен дәуир инсаты көзқарасынан келе отырып, яғни қайта шайырды сол заман инсатына сәйкеслендирип (болмаса болмас еди) көтермелеу мақсетинде ұсылай бахалағанын да умытпауымыз зәрүр. Деген менен, қалай болғанда да бүгинги күни реаль баха берилмеги шәрт.

Бердақ өзинин «Терисқайтқан», «Көрермен», «Хожам», «Жақсырақ», «Салық», «Заманда» х.б. да қосықларында молла-ийшанлардың жақтас қылықтарын, зулымлық, хайуаншылықтарын өлтире әшкаралайды. Мәселен:

«Бул сөзимди тыңла, Нурмурат ахун,

Орайсаң сәллеңниң хәррийтип шақын,

Алдап мийнеткештиң көп жейсең хақын,

Сеннен қайта ала ғарға жақсырақ» («Жақсырақ»),

ямаса

«Халын билмей зикир айтып аллалар,

Адамзат болмаса, бәрха оллалар,

Ийшанға тәкаббыл ахун-моллалар,

Көзлериме шайтан яңлы көринди».

«Терисқайтқан» қосығында:

«Мениң сөзим — халықтың сөзи,

Адамға жағар хәр иси,

Көрсин буны халықтың көзи,

Жолдан шығып терисқайтқан», х.т.б.

Булardy шайырдың барлық дин ийелерин жеккөриуи деп емес, ал динди, руўханийларды, сол критикада аты көрсетилген, нәзерге алынған ямаса айырым дин ўәкиллерин ғана масқаралауға, әшкаралауға,

сол арқалы олардың бойындағы қәте-кемшиликтерін жойыуға, қайта тәрбиялауға, инсапқа келтіріуіге бағдарланған өткір әшкаралау, сын қосығы болып табылады, деп бағалаймыз.

Бердақ заманы бүлгіншілік, хәр қыйлы дау-жәңжел, көшіушілік, ашаршылық сыяқлы жүде бір қыян-кесті, ауыр дәуір еді. Кийерге киімім, жеуге наны жоқ аш-гедейлер көп болды. Гейпара инсапсыз бай бий, молла-ийшанлар халыққа жөнсіз азап-ақыреттер берді. Хаял-қызыл теңсізлікті бастан кешірді. Дийқаншылық етіу, суу мәселесі х.б. да қыйыншылықтар көп болды. Булардың барлығы да шайырдың жүрегін не түсті, кеулін қабартып, жанын ашытты. Соның ушын да ол:

«Арқам — Тоқтас, суы терең,

Еситпейди-ау, құдай герең.

Ақырзаман усы дер-ем,

Қыстар өтп, жаз келер ме?» («Жаз келер ме?»), ямаса

Биразлардың кеулі хошты,

Залымлар шалқыды, йошты,

Қанат байлап көкке ушты,

Аны аллам билген емес» («Болған емес»), ямаса

Басға кемлік келіп, түсті уайым,

Себепсіз таяқ жеп, недур гунайым,

Жерди, көкті, халық әйлеген құдайым,

Бұл жүрістен әжел келген жақсырақ», («Жақсырақ») деп

сабыр кесесі толып, құдайға налыш етіуге, хәттеки, тил тийгизиуге дейін барады, мәжбүр болады.

«Анау мешит мұнарланған,

Басларында шырақ жанған,

Құран ашып, халықты сорған,

Ийшанларға жоқдур салық»,

«Оғандағы жоқдур салық».

ямаса «Ерман ахун отыр анау»,

«Ийшанлардың биразларын уры етпін,

Оның зардаптары зыян халық ушын» («Халық ушын»),

яки, «Қыз-жауанлар сүйгеніне кетпеди,

Шәриятсыз хеш бир исиң нитпеди»,

яки «Қазылардан инсап кетти,

Хақ никаға қылап етти» деген қатарларда заман теңсізлі-

гін ашық сәулендіреді, әшкаралайды.

Бердақ халық құдайдай исенген дин үәкиллеринің хәммеге әдил болыуын, паракор болмауын, туұры сөйлеп, әдил шешиуін қәледі.

«Қара қылды қақ жармаса,

Болар исти айталмаса,

Айтқаны туұры болмаса,

Аны ийшан деп ким айтар» («Ким айтар») дейді.

Диний элементлер Бердақтың «Ақмақ патша», «Хорезм», «Шежире» х.б. да дәстанлық шығармаларында да көптеп гезлеседі. Буның барлығын киши бир мақалада қамтуу, таллау қыйын, әлбетте.

Солай етип, Бердақ динге исенді, лекин әдилсіз, халықты жылатқан молла, ийшан, ахунларды да аяп отырмады. Бул — бизің бүгінгі күнги сиясатымыздың бас бағдары.

Жуумақлап айтқанда, Бердақтың динге, билим-илимге деген көзқарасы, дұнъятанымы кең, унамлы, бүгінгі күнги бизің көз-қарасымыз, дұнъятанымымыз бенен тола тегіс сәйкес келеді. Сонлықтанда, жасларды тәрбиялауда, билимлендіріу-ағартыушылық ислерінде, халқымыздың руұхый дұнъясын байытыуда шайырдың бул мәселелер туұры ой-пикир, жуумақларынан, көз-қарасларынан өнімлі пайдалануымыз зәрүр.

1998-жыл

ГИГАНТ ЖАЗЫҰШЫМЫЗ

(Жазыушы Т.Қайыпбергенновтың үлкен театрда өткерілген 70 жыллық юбилейінде оқылды. 1999 ж., декабрь)

Бизлер, халқымыз, соның ишинде бәрше дәретиушілер, зиялылар Сидди теберик инсан, қарақалпақ әдебиятының тири классиги, шолпан жұлдызы, сөзи төрели кәтқудасы, устазы, қарақалпақ әдебиятын, еоган қоса халқын дұнъяға таңытқан атақлы сөз устасы сыпатында таңыймыз, қәдірлеймиз.

Хақыйқатын айтыу керек, Төлепберген Қайыпбергенновшелли бүгінгі күнге шекем қарақалпақ прозасын жанрлық, тематикалық, стиллик жақтан байытқан, хәр тәрепсеме рауажландырыуға салмақты үлес қосқан сөз шебери болған жоқ десек қәтелеспеймиз. Бул басқа сөз зергерлеринің бахасын кемитиу де, Төлепберген Қайыпбергенновты көтермелеуде емес, хәмме тән алатуғын хақыйқатлық деп ойлайман.

Өзлериңиздің хабарыңыз бар, Төлепберген ағаның хәр бир китабы томпақ, көпшиктей, дастанып жата бересен, хәттеки, айырым жазыушылардың барлық шығармаларын жыйнасан ол кисинің бир китабына ғана тең келеді.

Элбетте, доретпениң кунын тек көлем белгилемейди. Лекин сонм да айтып өтиү керек, Т.Қайыпбергеновтын қайсы бир доретпеси басмлып шықса да унамлы тәрәпи, жаңалығы менен үлкен шаў-шуўларға себеп болған, ақырысында үлкен-үлкен мәмлекетлик сыйлықларға мүнәсид табылған.

Төләпберген аға — басқаларға өрнек боларлық дәрежеде наятый мийнеткеш. Қай уақ көрсең бир нәрсе жазып отырғаны. Оның қыл қәлеминен дореген китапларының өзи бир текше боларлық. Бастырылмаған шығармаларының өзи қанша дейсиз? Күнделиклериниң өзи буннан еки-үш жыл алдын 20 томнан асып кеткен еди. Буларға және бир нәрсени, ҳәр бир шығармасын 2-3, айырымларын 7-8 рет қайта жазғанын, көширгенлигин қосып шығып, ойланып көрсейик, Төләпберген ағаны жазушылардың пилтабаны, нағыз қарбасары екен дейсиз?! Көпшиликтиң бундай қудиретли творчестволық мийнетлерди доретий түүе, қарап, көширип шығудың өзине еринетуғыны хәм сонша кило қағаз алыуға қыйналатуғыны турған гәп.

Төләпберген Қайыпбергеновтың творствосы ушын қанша тонна қағазлар кетпеди дейсиз?!

Аргентинаның ажайып жазушысы Хорке Луис Борхес деген адам: «Туўылыу сыяқлы өлим де тәбийий. Сонлықтан өлимди апат, қайғы сыпатында емес, қайта қуўаныш сыпатында хош кеўиллик пенен қарсы алыу керек» деген екен. Буган қосымша айтатуғын нәрсе, бул дүньяның ашпы-душпысын әбден татып көрген, мийнет ислеген данышпанлар хәм философлар да өлимди қайғы сыпатында қабыл етпейди екен. Мине, алдымызда турған, хәммемизге теберик әзийз Төләпберген аға да бул нәрседен қорықпайды. «Қайта жетписке келдик ғой, өлим ҳақ, қашан, қай жерде, қайтип өлер екенмен-әй. Былай өлип қалсам я», деп ядынан бир нәрселерди, уақыяларды тоқыл, ҳәзил-дәлкес етип отырады (Ҳәзил). Ҳақыйқатында, Төләпберген ағамыз бир инсан халқына, елине қолынан келетуғын қаншелли хызметлер ислеуи керек болса, оннан да зыят иследи, жобасын асырып орынады. Әмири жемисли болды, еле де мийуе бере береді.

Өлимнен қорықпағаны, оны ойлап жүйкесин жуқартып жүрмегени қайта ақсақалымызға пайда берип журипти, денсаулығы, қудайға шүкир, мықты.

Со, Төләпберген ағамызға терең денсаулық, узақ жас бере бергей деймиз. Халқымыз бенен 100 жасқа шыққан юбилейин де усындай ортамызға отырғызып қойып көтеринки руўхта белгилегеймиз.

Солай етип, созиме жуўмақ жасайтуғын болсам, Т.Қайыпбергенов: — Өзбекистан Қахарманы (мақаланы редакторлауда қостым — А.Ә.)

Т.Қ. — қайталанбас қудиретли талант,
Т.Қ. — теңсиз, атақлы жазушы,
Т.Қ. — белгилі жәмийетлик искер,
Т.Қ. — драматург,
Т.Қ. — шебер публицист,
Т.Қ. — мийнеткеш жазушы,
Т.Қ. — ең көп оқылатуғын қәлем ийеси,
Т.Қ. — қарақалпақ әдебиятында ең көп китап бастырып шығарған (87 китап. Бул 1999-жылғы гәп — А.Ә.) хәм китапларының тиражы миллионнан асқан сөз шебери.
Т.Қ. — халқымызды, әдебиятымызды әлемге танытушы, бийик шыңларға көтериуши,
Т.Қ. — ең көп сырт елдерде болған жазушы,
Т.Қ. — ең көп китаптары басқа тиллерге аударылған сөз зергери,
Т.Қ. — ең көп мәмлекетлик сыйлықларға, атақ хәм орденлерге ийе болған жазушы,
Т.Қ. — тирисинде-ақ творствосы илимий айланысқа түсип, ҳәзирдиң өзинде 6-7 илим кандидатының илимий жумысының объектине айналған бахытлы сөз устасы,
Т.Қ. — Жазушылар аўқамына ең көп басшылық еткен басшы: 28 жыл (кейин қосылды — А.Ә.),
Т.Қ. — Ҳажы сапарына биринши барып қайтқан жазушы,
Т.Қ. — бахытлы, мөхрийбан әке, ғарры, ата, баба,
Т.Қ. — сүйикли устаз,
Т.Қ. — кишипейил, әпиуайы, теберик инсан,
Т.Қ. — тетик, қуўнақ, қуда қалесе, сексен, тоқсанға шығуға да денсаулығы жететуғын ақсақалымыз.

1999-жыл.

РУЎХЫМЫЗДЫҢ ӘЗИМ ДӘРЬЯСЫ

Биз де хәмме сыяқлы Әмиүдәрәя — қарақалпақ халқының тыныс-тиришилигиниң дәреғи, «Әмиүдәрәя» журналын болса қарақалпақ халқының руўхый дәрәясы, деп есаплаймыз хәм екеуи де, қарақалпақ халқының тәғдиринде теңдей үлкен, ұллы орын тутатуғынын тән аламыз. Тән ала турып терең ой жуўыртамыз да, бир жағынан қорқамыз, бир жағынан қуўанамыз: қорқыуымыздың мәниси, соңғы жыллары Әмиүдәрәяның суўы тартылып емес, азайып қалғанының өзинде халық қанша бүлип атыр: бирли-ярымлар арқаланып, дорбаланып тум-

тусқа кетпекте, сол сыяклы егер руўхый дарьямыз — «Эмиўдарья» журналы қурыса, шықпай қалса, қандай болар еди?! Бул әлбетте, би билемиз, үлкен руўхый апатшылық болады. Қууанышшысы, халқымыз бар екен, материаллық байлықтан гөре, руўхый дүньяны, миллий байлықты, ар-намысты, жоқары қоятуғын халқымыз бар екен, «Эмиўдарья» базар экономикасына өтиў қыйыншылығы деген «кыл көпир» ден де, қуда қалесе, алдырмай-жулдырмай өтпекте, жасап киятыр, жасай да береді. Мине, қуда қалса 70 тиң жүзин де көрип атыр.

Сол ушын да мен, бириншиден, журнал болып турыуында өз үлеслерин қосып киятырған әдиўли халқымызды Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси хәм Жазыўшылар Аўкамының органы, республикамыздың бирден-бир көркем әдебият хәм жәмийетлик ой-пикир журналы болған «Эмиўдарья» ның 70 жыллық торқалы тойы менен шын жүректен мүбәрекбад етемен. Хәр бириниздиң шаңарағыңызға аман-есенлик, төгин-шашынлық, өзлериңизге тән хәм руўхый тетиклик тилеймен.

Әлбетте, инсан ушын 70 кекселик жас болғаны менен журнал ушын балалық яки жаслық дәуір менен теңдей нәрсе. Деген менен, аз да дәуір емес. Бул жыллар ишинде бир неше аўладлар өзгереді: келеді, кетеді, көреді. Мине усы аўладлардың барлығына «Эмиўдарья» журналы ылайықлы хызметлер еткен. Журнал көркем әдебий болғанлықтан да халықтың жасы-ғаррысына, қәнийгелигине қарамай, сүйикли устазы, мундасы, жәрдемшиси болып келген.

Ол 70 жыллық тарийхы даўамында өзиниң дәретиўшилиқ тәжирийбе мектебине ийе болды. Басылым көп санлы ықласбентлериниң руўхый талапларың қанаатландырып ғана қоймастан, қарақалпақ әдебиятының көркемлик сапасының жоқары басқышларға көтерилиўине де үлес қосып киятыр.

Бул қутлы дәрғайда устаз жазыўшы-шайырлар, журналистлер, илимпазлар кәмалға келди, ел менен, халық пенен тилесе алыў, оның, өзиниң кеўлиндеги сөзлерин айтыў имканиятына ийе болды. Халқымыздың руўхый суўсынын қандырып киятырған журналымыз көп жыллық тәжирийбесинен келип шығып, әдебиятымыз, мәдениатымыз, көркем өнеримизди раўажландырыўда, халқымыздың ой-өрисин, санасын, дүньяға көз-қарасын қалиплектириў, бийбаха қадириятларды жарыққа шығарыўда өз имканиятлары шеңберинде хәрәкет етип келмекте.

Руўхый дүньямызды жаңартыўда, байытыўда көркем әдебияттың нешағлым әҳмийетке ийе екенлигин хәммемиз жақсы билемиз. Көркем

әдебиятты үгит-нәсиятлаўда 70 жылдан берли хызмет етип киятырған «Эмиўдарья» журналы — қарақалпақ миллий баспасөзинде орны ги-реўли кексе басылым.

Халқымыздың бул көркем әдебият журналын шөлкемлектириўде, оны қалиплектириўде Қ.Әўезов, Н.Дәўқарасев, А.Бегимов, Ә.Шамуратов, Н.Жапақов сыяқлы зыялыларымыз пидайылық танытып, оны илимпиздиң руўхый ийгилигине жаратыў жолында жансебил болған. Әлбетте, олардың мийнетлери, изги мийнетлери әмелге асты. 1932-жылдың июлинде «Аўдарыспақ жалпы» аты менен шығып, 1935-жылдан «Жеңис ҳаўазы» хәм 1939-жылдан «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусс-тосы» болып аталды. Урыс жылларында үзилiske түсип, 1955-жылы июль айынан баслап қайта шыға баслады. 1958-жылдан хәзирге шекем «Эмиўдарья» деген кийели ат пенен басылып киятыр.

Журналда дәслепки жыллары Қ.Әўезовтың, С.Мәжитовтың, И.Фавилловтың, Ж.Аймурзаевтың, Д.Назбергеновтың, Т.Сейтгамутовтың, Қ.Ермановтың қосықлары, поэмалары, драмалық шығармалары, Н.Дәўқарасевтың, М.Дәрибаевтың, Р.Мәжитовтың гүрриндери, повестлери, И.Сағитовтың, Н.Жапақовтың, Қ.Айымбетовтың илимий сын мақалалары, О.Кожуровтың, И.Майоровтың, С.Мәжитовтың, Ә.Шамуратов х.т. басқалардың аўдармалары жәрияланды. Екинши жер жүзиниң урысқа дейин-ақ туўысқан халықлар әдебиятының ўәкиллеринен: Ә.Наўайының, Низамийдиң, Фердаўсийдиң, Пушкинниң, Лермонтовтың, Некрасовтың, Толстойдың, Горькийдиң, Абайдың, Мақтымқуланьың, Тоқтағұлдың даңқлы шығармаларын өз ана тилинде оқыў журнал оқыўшыларына несийп етти.

Биринши гезекте журнал бетлеринде классиклеримиз Жийен жыраў, Күнхожа, Әжилияз, Бердақ, Оғеш шайырлардың бийбаха мийраслары, халық аўызеки әдебиятының дурданалары, олар жөниндеги кең изертлеў мийнетлери жарық көркекте.

60-жыллардан баслап әдебиятымыз сан жағынан да, сапа жағынан да өсти. Өзинше дәретиўшилиқ усылларына, тәжирийбелерге ийе жазыўшы-шайыр, драматурглер, сыншылар жетилисти. Халқымыздың руўхый байлығына айланған А.Дабыловтың «Бахадыр», С.Нурымбетовтың «Бахтияр»ы менен басқа да дәстанлары, И.Юсуповтың әжайып лирикалары менен атақлы поэмалары, Т.Жумамуратовтың «Мәкарья сулыў» ынан баслап талантлы шайырларымыз: Б.Қайыпназаровтың, Ж.Сейтназаровтың, Х.Турымбетовтың, Х.Сейтов, Ғ.Сейтназаров, Ж.Аймурзаев, Н.Жапақов, Т.Сейтжанов, Т.Мәтмуратов, У.Хожаназаров, Ж.Дилмуратов, Т.Қабулов, К.Рахманов, М.Қарабаев, Ә.Сәрсенбаев

лар, Н.Төрешова, Г.Матякубова, М.Қарабаев, Ж.Избасқанов, И.Алымбетов, К.Каримов х.т. басқалардың ең жақсы лирикалары, дастандары, А.Бегимовтың «Балықшының қызы», Т.Қайыпбергеновтың дүньяға лаңқы кеткен повесть-романларынан бастап жазыушылар Х.Сейтов, Ж.Аймурзаев, А.Бекимбетов, Ө.Хожаниязов, Ө.Айтжанов, К.Султанов, О.Бекбаулов, И.Қурбанбаев, Ш.Сейтов, Қ.Жуманиязов, К.Мәмбетов, А.Алиев, Г.Есемуратова, С.Бахадырова, А.Садықов, А.Халимуратов, С.Салиев, Ә.Атажанов, Х.Хамидов, Н.Леонтичев, К.Алламберген, О.Әбдирахманов, Т.Халимуратов, А.Султанов х.т. басқалардың қызықты гүррин, повесть, романлары, С.Хожаниязовтың «Сүймегенің сүйкенбе» синен бастап, драматурглерден: Т.Алланазаров, Т.Сейтжанов, П.Тилегенов, Ж.Аймурзаев, Д.Айтмуратов, К.Рахманов х.т. басқалардың драмалары, сыншылар: Н.Дәуқараев, Н.Жапақов, М.Нурмухаммедовтың, С.Ахметов, Қ.Мақсетов, Қ.Султанов, К.Мәмбетов, Ә.Пахратдинов, С.Бахадырова, Қ.Байниязов, Қ.Камалов, х.б. басқалардың әдеби критикалық фундаменталь, мийнетлеринің ең дәслебинде журналда баспа жүзін көргенлігін мақтаныш етсек болады.

Сондай-ақ бул дәуір ишінде көркем аударма саласында да табыстар болды. Дүнья классикасының ең жарқын үлгілері: «Фауст», «Лэйн хэм Мэжнун», «Эзийим», «Гүлистан», «Отелло», «Шынжырланғып бәнгетілген Прометей», «Бассыз шабандоз»лар менен бирге Ш.Айтматовтың «Хош бол, Гүлсары», «Ерте келген тырналар», «Әсирге татырлық күн», «Шынғысханның ақ булыты» хэм басқа дерлік оның барлық шығармаларынан бастап, Ф.Вольтердің «Задиг хэм тәдйір», Дж. Лондонның «Ойын», А.К.Доильдың «Шерлок Холмс гүрриндери», «Боскомбе Валлей сыры», М.Шолоховтың «Адамның тәдири», Ж.Симонның «Мегрэ хэм бала», Эдгар Поның «Алтын қоныз», Әзиз Несиннің «Футбол жұлдызы», Н.Думбацзениң «Мәңгилік нызамы», Г.Б.Стоудың «Том ағаның ылашығы», А.Твардовскийдің «Василий Теркин», Н.Сафаровтың «Басымнан кеширгенлерім», А.С.Пушкиннің, О.Шестинскийдің, Х.Л.Борхес, А.Азимов, С.Айнийдің, Ә.Межалтайтестин, Р.Казакованың, Р.Гамзатовтың, М.Каримнің, Қ.Кулиев, С.Ахмат, М.Танк, А.Арипов, Ә.Вахидов, х.б.да көплеген сөз шеберлеринің сайланды дәретпелери, Б.Д.Греков, А.Ю.Якубовскийдің «Алтын орда хэм оның қулауы» мийнети, сондай-ақ Қараматлы «Куран» аударылып басылып, халқымыздың рухый суўсынына айланды.

70 жыллық тарийхы ишінде журнал редакциясы кадрлар мәселесине де айрықша әһмийет қаратып келген. Белгилі жазыушыларды қамалға келтирген бесик хызметін инабатлы атқарды. Бүгінгі атақлы

жазыушы-шайырлардың барлығының да дәретиўшилигиниң жетилинип, талантының шынланыўында «Әмиўдәрәя» ның орны өз алдына.

Журнал редакциясын хәр жыллары белгилі жәмийетлик ғайраткерлер, жазыушы-шайыр, илимпазлар басқарып, еле де көркем, сапалы шығыўында аянбай иследи. Журналдың бас редакторы ўазыйнасын ұрысқа шекем жазыушылар: А.Бегимов, М.Дәрибаевлар инабатлы атқарған болса, 1955-жылдың берги жағында белгилі шайыр Б.Қайыпназаров, академик М.Нурмухаммедов, жазыушы Ж.Ташенов, Өзбекистан хэм Қарақалпақстан халық шайыры И.Юсупов, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты, шайыр М.Сейтниязов, Қарақалпақстан халық жазыушысы А.Әлиев, Қарақалпақстан халық жазыушысы И.Қурбанбаев, белгилі шайыр У.Хожаназаров, Қарақалпақстан халық шайырлары Т.Сейтжанов, Т.Қабуловлар, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты, жазыушы К.Алламберген, шайыр С.Ибрагимов, шайыр Ә.Өтепбергендер иследи. Сондай-ақ бир қатар көрнекті жазыушы-шайырлар, журналистлер редакцияның бөлимлерин басқарды, әдеби хызметкер сыпатында журналдың сапалы шығыўында өлериниң үлкен үлеслерин қосты. Мәселен, олардан: М.Сейтниязовты, Ә.Қожықбаевты, Т.Мәтмуратовты, Т.Төремуратовты, С.Пиржановты, У.Пиржановты, Г.Сейтназаровты, О.Әбдирахманов, Г.Есемуратова, К.Рахманов, С.Жумағұлов, Т.Қабулов, Ш.Сейтов, Қ.Жуманиязов, К.Каримов, Г.Турсынова, Б.Генжемуратов, Я.Әжимов х.т.б. журналдың жанкүйер хызметкерлерин мақтаныш пенен тилге алсақ арзыйды.

Жас талантларды өсиріп, оларды жалпы жұртшылыққа танытыўда басылым бүтінги күни де әдеби процесстин орталығына айланып отыр.

Мәселен, 80-жыллардың берги жағында әдебиятымызға кирип келген бир топар жазыушы-шайырлардан: М.Нысанов, С.Жумағұлов, Х.Дәулетназаров, Г.Рахимова, Ә.Өтепберген, К.Реймов, Ш.Аяпов, О.Сәтбаев, С.Емберген, М.Жуманазарова, Г.Нурлеспесова, Б.Нурназарова, Б.Генжемуратов, Ш.Пахратдинова, П.Мырзабаева, Х.Өтемуратова, А.Әбдиев, А.Өтениязова, х.б.лардың да биринши қәдемлери усы журналдан басланған. Олардың шынланыўында, елге сөз унатыўында бизиң басылымыздың әһмийети айрықша болды десек асыра айтқан болмаймыз. Бүтінги күни де жас талант ийелериниң, қәлемкешлердің дәслепки идирадды, тусаўкесер шығармаларын журналда жәриялаўды лаўам етпектемиз.

Бүтінги күнимиздің хәр бир мәўритин баспасөзсиз көз алдымызға келтире алмаймыз. Себеби адамзат хәмийше жоқары рухыйлыққа

умтылып жасайды. Соның үшін оған күн сайын талап күшейіп барады. Республикамызда бір-неше газета-журналы шығады. Соның ишінде «Әмиүдәрә» журналының орны бөлек, өз усылына, көзқарасына, әжайып дәстүрлеріне ийе басылым.

Президентиміз И.Ә.Кәримов хәр бир шығып сөйлеген сөзінде баспасөздің жаңа қурылып атырған жәмийетимізде тутатуғын орнына айрықша әхмийет беріп келмекте. Бул дәретиүшилик қәуимнің алдына жаңа ұазыйпалар жүктейди. Себеби халқымыз да баспасөзди муқалдес деп биледи, оған исенеди.

Шынында да жәмийетиміздеги руұхый-өзгерислер бизиң алдымызға жаңаша ұазыйпаларды белгилеп берди. Әстетикалық талғам — мәмлекетлик шеғаралар киби қорғалыуы хәм турақлы рәуиште тәрбия етилип барылыуы тийис мулк. Оны тәрбиялауда, әлбетте көркем әдебиеттің орны гиреули. Бүгинги күнде жазыушы-шайырларымыздың ең сайланды шығармалары «Әмиүдәрә» арқалы халқымызға жетип бармақта. Халқымыздың руұхый талаптарынан келип шыға отырып редакция жәмәэти журналды еле де көркем, сапалы, мазмунлы шығаруға хәрекет етип атыр.

Журналымыздың дерлик хәр бир санында ири сүйекли прозалық, драмалық дәретпелер жәрияланып киятыр. Шыңланыу жолында көзге көринген бир қатар талантлы жас жазыушы-шайырлардың, драматурглердің, филолог-илимпазлардың, журналистлердің дәслепки мийнетлери журналымызда дүнья жүзин көрмекте. Соның менен бирге хәзирги ұақытлары да жәхән әдебиаты гәзийнесиниң бийик басқышларына көтерілген Америка, Африка, Батыс хәм Шығыс еллери жазыушыларының түрли жанрларда жазылған шығармаларын көп санлы оқырманларымызға өз ана тилимизде усыныуы дауам еттирмектеміз.

Соңғы ұақытлары әдебий сынның рауажланыуы төменлеп кетти. Басылған шығармаларға өз ұақтында сын айтыу әдебиеттің және де жетилисиуине, көркемлик дәрежесиниң өсиуине тәсир етеди. Үлкен әдебиет — үлкен пикирсиз тул. Сол ушын әдебий сынды жанландыруу зәрурлиги пайда болды. Усы мақсетте сын ушын көрик тандау жәрияланды. Бул баслама әдебий сынымыздың қайта жанланыуына белгилі дәрежеде өзиниң унамлы тәсирин тийгизбекте. Усылар менен қатар тарийх, мәдениет, көркем өнер мәселелерине бағышланған материалларға да кең орын берилип киятыр. Тарау басшылары, зыялылар, изертлеушілер бул мәселеде өзлериниң бахалы пикирлерин билдирип атыр. Себеби бир пүтин халықтың, миллеттің кеулиндеги дәртине дәрман болыу — жуапкерли ұазыйпа. Усы көз-қараста журналымыз

бетлеринде оқырманларымыздың тилек хәм усынысларын инабатқа алыу да дыққаттан шетте қалмайды.

Гәрезсиз мәмлекетимізде күн сайын өзгерислер жүз бермекте. Халқымыздың миллий сана-сезими, мақтанышы қалиплесип атыр. Бизиң жетискенликлеримізге пүткил дүнья хәфес пенен қарамақта. Демек усындай жаңалықтар ең әуеле баспасөзде өз сәуелелениуін табыуы зәрур. Бүгинги күниміз қахарманларының образын жарататуғын үлкен шығармалар жазылыуы тийис ұақыт келди. Бизлер де өз гезегинде жобаластырып атырмыз хәм халық хожалығы тарауындағы исбилермен инсипилардың тәжирийбелерин сәуелелендириуи бир қанша мақалаларды беріп атырмыз.

Республикамызда илимий басылымлар санаулы ғана. Әлбетте, бул алымдардың, соның ишінде әдебиет, тил билими, тарийх, көркем өнер, педагогика салалары бойынша шуғылланыушылардың илимий мийнетлерин жарыққа шығарыуында белгилі дәрежеде машқаларды пайда етеди. Усыларды инабатқа ала отырып редакция жәмәэти аспирантлар, докторантлар менен ислесиуди жақсы жолға қойған. Сондай-ақ балалар әдебиатының ең жақсы үлгилерин турақлы түрде жәриялап барыуды үрлиске айландырған. «Балаларға сауға» рубрикасы астында келешекте дәретпелерди латын имласында жәриялауды нәзерде тутып отырмыз.

Журналды өз оқырманларының дийлиндегилей етип шығарыудың түрли қашпырымлары, усылары бар. Сондай-ақ журнал жас талантларға дәретиүшилик усылларынан сабақ, бағдар да беріп барыуы тийис. Көркем шығармаларды жәриялау менен бир қатарда өзимиздің, соның менен бирге дүнья жүзиниң атақлы жазыушы-шайырларының, драматурглериниң өмирлеринен, жеке лабораторияларынан пәршелер, әдебиеттің, дүньяның басқа да тилсимли қурылыслары хәққында материаллар беріп барылмақта.

Журналда рубрика нешағлым бай болса, оның көркемлик дәрежеси, мазмуны да соншелли рәң-бәрең болатуғынлығы тәбийий. Сол ушын да журнал өзиниң келбетин, мазмунын күннен-күнге жетилистирип барыуды өз алдына мақсет етип қойған.

Өтиу дәуириниң базы бир қыйыншылықтарына қарамастан редакция жәмәэти журналдың өз ұақтында шығыуына хәрекет етип киятыр. Жылына 6 рет шыққаны менен өз оқырманларының талғамына жуап беретуғын материалларды қамтып, өзиниң бурынғы абыройын сақтап келиуге ериспекте. Коммерциялық усыл менен материаллар жәриялап барыу — журналдың финансылық жағдайын аз да болса жақсылауға себин тийгизеди.

Жәмийетимиздегі демократиялық жаңаланыулар ұағында миллий идеологияны қалыпестеиру мәселелерине кеңнен әхмийет берилип атыр. Журтбасшымыз өзиниң шығып сөйлеген сөзлериниң биринде «Руўхый байлық материаллық байлықтан үстин турады» деген даналық пикирди айтқан еди. Адамлары руўхый бай, сергек ел ғана раўажланыу жолынан адаспай жүре алады. Көркем әдебиат бурынғыдай мазмуны бойынша социалистлик, формасы бойынша миллетлик дегенге уқсаған партиялық анықтамалардан ұаз кешти. Әдебиат енди сиясий шөлкемлердиң пәйикшиси бола алмайды. Еркин сөз, Еркин пикир, Еркин минбер болған жерде ғана әдебиаттың жәмийеттеги тутқан орны уллы болады. Ғәрезсизлигимиздиң шарапаты менен әдебиатымызда жаңа бағдардағы, жаңа жөнелистеге шығармалар пайда болды. Усындай шығармалардың журналымызда жәрияланып атырғандығы кимди болса да қуандырады. Хәр бир дәретиўши инсан еркин пикирлей алады. Бул өз гезегине халқымыздың әдебиат талғамының жоқарылауына алып келеди. Әсиресе, кейинги ўақытлары совет баспасөзинде жәриялауға рухсат етилмеген сырт ел жазыўшыларының гейпара шығармалары қарақалпақ тилине аўдарылып, журналда жарық көрип атыр. Алдағы ўақытларда да сырт ел жазыўшыларының фантастикалық, детектив, сатира-юморлық дәретпелерин үзликсиз берип барыўды жобаластырып қойғанбыз.

Редакциямыз папкасына ай сайын белгили жазыўшы-шайырларымыздан тартып генже әулад ўәкиллеринен жаңа дәретпелер келип түседи. Олардың ең жақсы үлгилерин өз ўақтында жарыққа шығарыў — бизиң әдиўли миннетимиз. Абыржы дәўирден соң бүгинги күни қарақалпақ әдебиатында әдеўир жанланыўшылық пайда бола баслады. Көплеген шығармалар жазылды хәм журналда жәрияланбақта.

Журнал шын мәнисинде өзиниң 70 жыллық өмири даўамында жылнамасын жаратты, халқымыз руўхый өмириниң айнасы болып хызмет етип келди. Әмиўдәрья-ана жеримиздиң шөлин қандырып келген болса, «Әмиўдәрья» журналы халқымыздың руўхый суўсынын қандырып киятыр. «Әмиўдәрья» бүгинги күнде де журтласларымыздың руўхый дүнъясына ағып турған әзим дәрьяға метзейди. Усы еки Дәрья толып турса ғана ырысқы-несийбемиз де, руўхый байлығымыз да мол-көл болатутынына гүман жоқ.

Кейинги ўақытлары мәмлекеттиң басшылығының руўхый мәдениятқа хәм баспасөзге болған унамлы көз-қарасына руўхланған журналымыз жәмәәти заман талаптарына жуап беретутын көркем, мазмунлы, қызықлы материалдарды таярлауда өзлериниң дәретиўшилиқ им-

каниятларын иске қосып тынымсыз мийнет етпекте. Олардан бас редактордың орынбасары, Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген мәденият хызметкери, шайыр Нәбийра Төрешова, жуўаплы хаткер, тажирийбели журналист Ережеп Есемуратов, бөлим баслығы, жас шайыр Баҳамдулла Нурабуллаев, редакция қәнийгелеринен: Талғат Жәмиев, Гүлнара Турдышева, Зияда Сейтмуратовалар журналдың сапалы болып шығыўына өзлериниң үлеслерин қосып киятыр. Бас есапшы Әлийма Досымбетова журналдың финансылық жағдайын жақсыллауда, коммерциялық ислерде, ишки хәм сыртқы авторлар менен ислесиуде, авторлардың қәлем ҳақыларын өз ўақтында есаплап, жеткерип бериуде көп жыллардан берли минсиз хызмет етип келмекте. Бул жерде журналымыздың турақлы авторларына да миннетдаршылық билдирип өтиў орынлы.

Бизиң шөлкемлестеирушилеримиз болған Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси хәм Жазыўшылар аўқамының журналға болған итибарын айрықша қанаатланыўшылық сезимлери менен айтқымыз келеди. Олар журналға жазылыўды шөлкемлестеируди, хошаметлеп барыўды итибардан тыс қалдырмай киятыр. «Нөкис полиграфкомбинаты» заманагөй техникалық базаға ийе болып, көплеген басылымлар қатарында бизиң журналымыздың да өз ўақтында сапалы шығуына айрықша дыққат аудармақта. Журналымыздың бүгинги безелуи, муқабасы кимди болса да өзине тартады. Бунда полиграфкомбинаттың тажирийбели қәнийгелеринен: Сапарнияз Нурсейтов, Өсербай Қосмағамбетов, Захира Ҳабибуллаева, Жамийла Төлегенова, Полат Реймбаев, Айсанем Файзуллаева, Света Қурбаниязова, Элмира Ешмуратова ҳ.т. басқалардың мийнетлериниң көп екенлигин айтып өтиўимиз тийис.

«Әмиўдәрья» көп адамдардың сана-сезим дүнъясына көркем әдебиет киби руўхый мүликти жеткерип бериўши үлкен кәрўан ўазыйпасын өтеп киятырғанына бүгин 70 жыл толып атыр. Биз, әлбетте кишингирим мақаламыз арқалы оның пүткил хызметлерин баянлай алмадық. Бул өз алдына үлкен тарийх.

Мен «минбер»ден турып гүлән халқымызды, журналдың көп санды оқырманларын, турақлы авторларын, редакция жәмәәтин шын кеўлимнен қызғын қутлықлайман.

«Әмиўдәрья» халқымыздың руўхый суўсынын қандырыў жолында кеш қашан қалыспайды, қайыспайды, майыспайды, мәрдана алға нық қалем ура береді деп исендиремен.

«Әмиўдәрья» журналы, 2002, 3/4.

«ӘДЕБИЯТ» ДЕСЕК «ӘМИҮДӘРЯ»-НЫ, «ӘМИҮДӘРЯ» ДЕСЕК...

Усы жылдың июлинде (2002-жыл) «Әмиүдәрә» журналының шөлкөм-лестірілгеніне 70 жыл толды. Усы мүнәсібет пенен биз журналдың бас редакторы, жазыушы, филология илимлерінің кандидаты Әбдиев Алланазар Идирейсович пенен журнал, бүгінгі әдебиет машқалалары бағдарында сәубетлестік.

—Алланазар Идирейсович, «Әмиүдәрә» журналының шыға бастағанына быйыл 70 жыл толады...

—Ауа, түсіндім: сәубет, журнал тарихы... Енді менде бір ұсыным бар, қалай көресіз?... Журнал тарихына тоқтап отырмай-ақ қойсақ, себеби басқа газеталарда, радио-телевидениеден беріліп атыр. Сондай-ақ журналдың юбилейге арналған арнаулы санында бизің бас мақаламыз да жарық көрмекте. Оларда журнал тарихына байланысты қызықты фактлер көп. Қызығышылар солардан қарай ғойса, қалай болар екен?

—Жүдә мақұл. Себеби көпшілік бизің газетаның оқыушысы «Еркін»нің де, «Әмиүдәрә» журналының да..., радио, телевидениенің де оқыушысы, тыңдаушысы, тамашағөйі екенлігін білеміз.

Зериктірмейік... ондай болса мен тек журналға байланысты емес, ұлыұма әдебиетке, баспасөзге байланысты гүрріндессек пе деп отырман...

—Бір жағынан ол да дурыс. Өйткені баспадан көркем кітап шығу қыйын уақытта халықтың әдебиетінің ауыр жүгін тарту бір «Әмиүдәрә»ның мойнына түсіп қалды ғой. Яғни «Әмиүдәрә» десек әдебиетті, әдебиет дегенде «Әмиүдәрә»ны түсінетұғын болып қалдық.

—Ұлыұма қарақалпақ әдебиетінің бүгінгі рауажланыуы қалай? Сізді қанаатландыра ма?

—Орташа дей қояйын. Қанаатландырарлық дәрежеде.

—Не ұшын бундай?

—Талантларға, жазыушы-шайырларға шараят, ғамхорлық жеткіліксіздей, мениңше. Олардың көпшілігі, хақықатынан келсек, өзлеріндегі иләхий талантты асырай, тағы да рауажландыра алмайды. Жазғандарын кітап етіп шығару тәуе газета-журналдарға да бастыра алмайды, базада олар. Себеби газеталардың имканияты шеклеулі, журналдың саны да жеткіліксіз... Шығармаларын тек шығара алмаған соң қолы сууыды. Қәлем хақының жеткіліксіз болмауы да бүгінгі күні олардың ықласын кемейтеді. Көпшілік та-

лантларда өз үстінде ізлениушілік аз. Басқа халықтар әдебиетін оқып, шеберлік топлау тәуе күнделікті газета-журналдарды оқып барыуы нәгүман. Өйткені жазылмаған, дурысында жазыла алмаған. Біразларының уақты да жоқ, жазуға, оқып үйреніуге. Турмыстың басқа ғалмаларынан қолы босамайды. Көпшілігі бүгінгі дәуірге масласа да алмай атыр. Оның үстінде уақыттан орынлы пайдалану да жетіспейді. Откен дәуірде бизлерге үйретіп келді, М.Горький, я Бердақ сондай қыйын шараятта да кітап оқыды, ізленді т.б. деп. Бизің жазыушы-шайырларымыз да, хәттеки, халқымыздың да анау-мынау қыйыншылыққа мойымайтуғынын хәмме жақсы биледи. Деген менен бәрі бір шараят, ғамхорлық, уақыт бирінші гезекте керек болады. Буны бийкарлау мүмкін емес. Бул жағдайлар болмаса әдебиет орташа халықтан орташа шығармалар пайда бола беріуден ары өте алмайды.

—Жазыушыларға айрықша ғамхорлық керек-ғой, сонда...

—Айрықша болмай-ақ азы-кем болса да жетіп атыр. Мәселен, творчестволық сапарларына қәрежет берілсе, қәлем хақысын көбейтсе... Ең баслысы, жылына хәкімет тәрәпинен 5-6 жазыушы-шайырдың кітабын шығару жобаластырылмаса, соған қәуендерлер бекитілмесе, бюджеттен ажыратылмаса, кулласы, ұсы әмелге асырылмаса әдебиет хақықый әдебиет болмай қалады. Әсіресе, бул бирінші гезекте өзиміздің жазыушы-шайырларымыз ұшын іслениуі тийіс. Өйткені басқа халықтардың жазыушы-шайырлары бир мың дана кітап шығарса санының көпшілігі себебі өтиуі мүмкін, ал қарақалпақ тилинде жазылған кітап бул миллеттің саны аз болғанлықтан ба, арғы басы 200-300 ғана өтеді. Сонлықтан хәкіметиміз ғамхорлық жасап шығарса, билемдендириу менен мәдениеттің кітапханаларына бир данадан бергенде де ауыспай қалады, және кітапханаларымыз толысар еді, тууры ис те болған болар еді. Себеби жазыушылар, хәтте, барлық дәретиушілер өзлери ұшын емес, халық ұшын, тийкаргы жұмысынан бос уақытлары «қозинің майын тамызып» мийнет ететұғын, соның дәртін айтатұғын, жазатұғын, тарихын, әдебиетін, илимин, мәдениетін дәрететұғын жаппакеш жанлар ғой. Оның мийнети баспада басылғаннан соң халықтық мийрасқа айналады, тек өзинің мүлкі емес, енді.

—Денсаулығың қалай? Үй ишлер аманба? дейди адамлар ұшырасса. Ал соңғы гезлери редакторлар ұшырасса «Тиражың жақсы ма, қалай? Қаншаға жеттің?» дейтуғынынан хабарлымыз...

—Дурыс. «Нан болса, қосық та болады» демекши, тираж болса журнал, газета да жақсы, сапалы шығады. Өзің де қыйналмайсаң? Тилекке қарсы, журналдың нұсқасы аз, қанаатландырарсыз дәрежеде.

— Баяғы бир уақытлары...

— «Баяғылар бағда қалды», достым. Ол гезлери журналдың тиражы 30 мыңға шекем барған. Деген менен, бул сол уақытта журналдың сапасы 20-30 есе жақсы еди дегенди де аңлатпайды, әлбетте.

Редакцияларда ислеген кексе журналист, жазыушылардан сорап көрсен, сол дәуірлерде редакция хызметкерлеринин, хәттеки, бас редакторлардың да жазылуы мәселесине басы ауырмаған.

Өтиу дәуири хеш тарауға да аңсат болмайды. Болмаса халық газета-журнал оқымайын деп жүрген жоқ.

Хәзир бир басылымға жазылуы үшін бир хызметкер бир айлығына шамалас қаржы сарыптауы қажет. Қанша әхмийетли болғанда да бәри бир газета-журналды жей алмайсаң ғой. Әлбетте, бул қыйыншылықлар уақтыңшалық.

— Бәри бир газета-журналлар шығып атыр. Қайта жауыннан сонғы замаррықлардай көбейип кеткен жоқ па? Соларды халық алмаса, қалай шығып атыр дейсиз?

— Дурыс. «Даракчи» кусаған мыш-мышларға, сенсацияға қурылған, анекдот, басқатырмалар, телевидение бағдарламасы басылған газета-журналлардың қардары бүгінгі күнде аз емес. Себеби алам тәбиятынан усындай дейди-дейдиге қурылған, бөрттирилген «әжайып хәдийсе, уақыяларға» өш, қызығыушаң келеди. Және де булар роман, повесттей емес, анекдоттай қысқа келеди. Бул да бүгінгі «уақты жоқ» оқыушының дийдине мас түседі. Бирақ руұхый азық болмайтұғынын, яғнай, дән емес қауықшығын түсинип жетеді, бара-бара. Әпиұайы етип түсиндирер болсам, мәселен Мухаммед пайғамбардың яки Әйнштейннің неше хаял алғанын билиу пайдалы ма, ямаса оның хәдислерин хәм ашқан физикалық ызыамларын билген бе? Бирден адамның «Хау, бала, уллы Мухаммед пайғамбар, я Әйнштейн неше хаял алды екен?» деп қызығары сөзсиз. Бирақ бәри бир оның неше хаял алғаны түе, нешеге шығып өлгени, шашының узын-келте, жоқ-барлығы, қайсы жұлдыз астында тууылғаны... бәриниң бир пул, оның кәраматлы «Кураны», хәдислери алдында, ямаса ашқан бир физикалық ызыамын билиудың алдында екенлигин түсинип жетемиз, түбинде.

Екинши бир типтеги газеталар — кәсиплик газеталар. Буларды да керек емес деп айтып болмайды. Лекин газета шығарыушы тарау басшылары хәр бир хызметкерине бир данадан жаздырмай, орайлық, республикалық, қалалық, районлық газеталарға да қаржы ауыстырыулары зәрүр. Себеби тек өзиниң газетасын оқытып хызметкерин жан-жақлама сауатлы, хабардар ете алмайды. Сонлықтан олардың нұсқа-

сын министрлик көлемине қарай белгилеу, шеклеу керек деген пикирдемән.

— Көпшилик, егер көркем, қызықлы шықса, газета-журналлар өз оқыушыларын табады хәм соннан кейин оның тиражы көбейеди десе-ли. Дурыс, бирақ орайлық, республикалық, районлық газета-журналдар тек сапасызлығы, қызық болмағандығы үшін нұсқасы төмен болып атырған жоқ, мениңше. Мәселен, дүньяға белгили Ш.Айтматовтың, А.Азимов, Х.Л.Борхес, Эдгар По, Ж.Оруэлл, С.Ахмад, У.Азим, ямаса өзимиздің атақлы Ибрайым аға менен Төлөпберген ағалардың шығармаларының қызықлы, көркем сапалы екенлигин хеш ким де бийкарлай алмаса керек. Солар «Әмиудәрья»да басылып атыр ғой...

— Қызықлы болса — өтимли болады дегеннің мине бүгінгі күни онша дурыслыққа келмейтуғын жери. Хәттеки, сиз айтқан белгили талант ийелериниң китаптарын сатыуға шығарсаң да бирден толық өтиуи шамалы. Буның мәниси, адамлар өзиндеги азғана ақшасына оннан гөре бүгін кеште қазанға түсетуғын ауқатлық затларды сатып алғанды абзал көреді. Болмаса оқығысы келеди. Оқыуға өш. Халықтың арасында жүргенде көрип, билип, еситип жүрмиз. Жазыушы, деп үйиңс келген тууысқанын яки достың сеннен китап, журнал сораиды, дәрхал. Китап та, журнал да, газета да оқыйды. Тек ала алмайды, анығырағы, оларды сатып алуға қәрежет ажырата алмайды. Ал пулы көп, табысы жақсы адамлардың басым көпшилиги әдебий журнал яки жәмийетлик-сиясий газеталардан гөре негедур бақасы қымбат болса да «жеңил-желпи, кеуилашар» характердеги, биз жоқарыда айтқан сенсацияға қурылған басылымларды сатып алып оқыйды. Және бир нәрсени айтып кетейин, хәқыйқатында көпшиликтің руұхый дүньясы әсте-акырын жарлыланып, психологиясы өзгерип те баратырма деймен, азы-кем болса да. Әсиресе, бул жасларда бардай. Китап, газета оқыуға әдетленбеген, биразы. Ямаса оқыса да «Даракчи»ны ямаса, хәттеки, Қазақстанның «Махаббат», «Лаззат», «Тамаша», «Қызықты оқиға» сыяқты айырым интимлик, порнографиялық газеталарын жоқ жерден тауып алып оқыйды, ал өзиниң санасының өсеринде, тәрбиясында әхмийети уллы материалдар басылған әдебий, жәмийетлик-сиясий газета-журналларды кем оқыйды, гейпаралары улыума оқымайды. Бул да бир иллет болып баратырған сыяқты. Жасларды дурыс жолға бағдарлауымыз тийис. Өзиниң келешегинде «Қарақалпақстан жаслары»нда басылған бир баланың өз әкесинен шопан таяғын алғанын билиу, сол шопан баланың бир қошқарының 4 шақы, 6 аяғы барлығын билиуден абзал болатуғынына хәр бир жастың көзин жеткизиу лазым.

Буннан ондай газеталар улыўма керек емес екен деген жуўмақ шықпайды. Халық алып атырма, онда бир қажетине жарап атыр деген сөз Бунны бийкарлай алмайсаң. Лекин бизиң бул жердеги ўазыйпамыз жаслардың сол газеталардан руўхый азық ала алмайтуғынына өзиниң түсинип жетиўине, ондай материалларға саналы қатнас жасаўына, биротала ықпалында кетпеўине ерисиўден ибарат. Бүгинги күни бизиң республикалық басылымларымыз өзиниң турақлы оқыўшыларына ийе емес дейжақ та емеспен. Ийе. Лекин, жетерли муғларда болмай турыпты.

Және бир мәртебе айтпақшыман, тиражы аз басылымлардың тиражының азлығына биринши себеп олардың тәсирсиз, қызықсыз шығыўы дей алмайман. «Еркин»ниң, «Вести...»диң, «Аму тонги»ниң ба, «Қарақалпақстан» журналының ба, орайлықлардан «Шарқ юлдузи»ниң, «Ўзбекистон адабиети...»ның ба, район-қалалықлардан «Нокис ҳақыйқаты», «Тахтақопир таңы», «Шымбай ҳаўазы», «Давр кузги»синиң өз алдыларына қойған мақсет-ўазыйпалары бар. Оқыўшы қызықсын, қызықпасын Елликқалада өткерилген шопаңлардың қурылтайын, ямаса Шоманайдың «Дийханабал»ына зорға суў барып, егис басланғанын «Еркин...» жазбаса ким жазады?! Ямаса «Әмиўдәрәя» журналы дәўир қаҳарманларын сүүретлеген, келешекте халықтың руўхый азығына айналатуғын роман, повесть, гүрриндери, мәденият, әдебият, илим пидайыларының өмирине байланыслы изертлеўлерди, сәўбетлесиўди, очерклерди баспаса, ол қаяқта жәрияланады?! Жас әўлад өрнек, тәрбия, руўхый азық аларлықтай материаллар жәрияланыўы керек ғой, ақыры.

Деген менен заман ағымына, оқыўшылар дийдине қарай ис тутыўды, газета-журналлардың еле де сапалы шығыўын тәмийинлеўди бир минутта ядтан шығармаўымыз тийис.

—Усындай ўақытта коммерция менен шуғылланыў редакция мүшкилин жеңилетпей ме, деген орынлы саўал туўады. Деген менен, хаслында бул бир илажсыздың күни ғой, дөңғалайынан келгенде. Газеталарымыздың көпшилик бетлериниң коммерциялық материалларға берилиўи жүдә өкинишли. Оқыўшыларды алдап атырмыз. Себеби олар аукционның хабары, акционерлик жәмийеттиң дағазасы, яки бир бетти толық қамтыған бир лицейди мақтаўға, мақтаныўына қурылған материаллардың орнына аўзына дәм берерлик бир нәрсени оқығысы келеди. Бирақ «заман саған бақпаса, сен заманға бақ», ямаса «елге дәстүр болса, кемпир арқама мин» дегендей, коммерциялық материалларды излеп жүрип басып атырмыз. Ол да аңсатлық пенен таптыра бермейди, шынында...

—Дурыс, бизлер де өткен, арғы жыллары журналдың бир санын бир районға арнап, коммерция менен шуғылланып азы-кем қаражет

түсирдик. Бирақ иштей қыйналасан, себеби бир районның орта дәрмиян шайыры, журналистиниң дәреттесиниң орнына өмири, ислери өрнек тулғаларымыздан Т.Мәтмуратовты ма, К.Мәмбетовты ма еслеген шығарманы ... жибергенимизде қандай ағла ис болар еди дейсең. Бизлерде илимий мақалаларды коммерция етсе болады. Өйткени хәммеге мәлим, аспирант, докторант, хәттеки доцентлик, профессорлық үшін да илимий мақала саны зәрүр. «Әмиўдәрәя» журналында шығарылған мақала болса айырым қәнийгеликлер үшін Жоқары Атгестация Комиссиясы (ЖАК) тәрәпинен есапқа алынады. Усыны есапқа алып илимий мақаланы төлемди етсек, бириншиден, болажақ жас илимпазларымызға жәбир еткен боламыз, екіншиден, илимий мақалаларды төлемди еттик пе, онда барлық илимий мийнетлерди төлемди басыўымыз шәрт есапланылады. Ол жағдайда, мәселен илимпазларымыз А.Пахратдинов яки К.Алиамбергенов әдебияттың, А.Дәўлетов яки О.Доспанов тилдиң машқалаларын изертлеўди қояды. Себеби оларға ақша төлеп мақала бастырыў шәрт емес, не қылады хәм жанын қыйнап, хәм пулын жегизип. Әне, гәп қайда дейсең!

—Нусқасын көбейтиў үшін не ислеў керек деген пикирдесиз?

—Бүгинги өтиў дәўиринде ҳүкиметимиз өзиниң сиясатын алып барытуғын газета-журналларды хәр тәрәппеме қоллап-қуўатлаўы дәркар. Қоллап-қуўатлағанда тек жетерли дәрежеде оқыўшы топлаўға, яғный жазылыўды дурыс шөлкемлестириўге жәрдем етсе болып атыр. Жеке пуқара, хызметкерлерди қыйнамай, мәденият пенен билимлендириўдиң китапханаларына, мәкемелерине хәм барлық басқа мәкемелерге бир-бир данадан хәр бир газета-журналға жазылыўды уйымластырыў, қалағалаў тийис. Халық сол жерден оқыйды. Үйине жазыламан деген қолеўшилер болса ықтыяры, жазыла берер. Яки хәр районға халық санына қарай газета-журналлар бөлип тасланып жүр ғой, сол жоба орынланыўы хәм жыл даўамында сол нусқадан кемейтпеўди қатаң қадағалаў зәрүр. Болмаса 2-3 айға жазылып, жылдың кейинги жағында бир дана да газета-журнал алмайтуғын, хәттеки үлкен районлар (?) гезлеседи. Газета-журналлардың белгили бир нусқасы сол районға тараўы, халықтың ҳүкиметимиз алып баратырған сиясаты менен күнделикли танысып барыўы зәрүр емес пе, ақыры. Менинше республикалық газета-журналлар тиражын жыл даўамында ең қапылғанда, 3000 нан төмен түсирмей услап турыў лазым.

Буннан аз болса ҳүкиметимиздиң әдил сиясаты халық арасына толық, кең тараўы қыйын.

Бир еки жыллықтағыдай қағазды туўы Россияның өзинен бартер жолы менен әкелгендей көмеклер берилип барылмаса редакциялар қыйын аўхалда қалып қоя береді.

—Журналдың бүгінгі маңқалалары?

—«Мынау «Әмиүдәрәя» журналының жайы», — дейтуғындай жайы жоқ. Жазыушылар аўқамы екеўине бир кишигирим имарат берилсе де болар еди. Екеўи де киши, аз санлы мәкемелер болғаны менен аты белли уллы дәрғайлар ғой. Далада отырған жоқпыз. Деген менен, бәри бир кирейдің аты кирей жай. Сол мәкемнің аты менен аталады.

Ең жазыуы көп мәкеме, бирақ сизлер сыяқлы биз де компьютерге ийе емеспиз.

Қаржы азлығынан штатлар азайған.

Қатты үскенелер тозған, яғный стол, стуллар, диванлар саўсап тур.

Ең баслысы, күни мененги гәплердің барлығы да әдебият, баспасөз, журналдың мәпи ғой, сонлықтан ҳүкимет тәрәпинен китап шығарыўды жолға қойыў қыйыншылық туўдыратуғын болса, жылына «Әмиүдәрәя»ның бурынғыдай 12 санын шығарыўды тиклеўимиз лазым. Буған арнаўлы қаржы бөлип шығарыў шәрт емес, тек жазылыў мапазында жәрдем берилсе болып атыр. Кейин әдебиятлар дослығы—халықлар дослығы, әдебият—халықлар дослығын бекемлейди, демекши, Өзбекистанның бир қанша ўалаят, қалаларында «Әмиүдәрәя»ның да оқыўшылары барлығын ссапқа алып келеси жылдан баслап Өзбекистан газета-журналларының каталогине киргизиў тийис.

Соңғы еки мәселе жоқарғы органларымыз тәрәпинен қоллап-қуатланылған. Сонлықтан унамлы шешиледи деген үмиттеміз.

—Илайым, тек бир журналдың емес, улыўма әдебияттың барлық маңқалалары тез шешилгей!

—Рахмет, тилегиңиз ушын. Әлбетте, буған сөз жоқ. Еле барлығы жақсарады. Әдебият та, Баспасөз, Ғалаба хабар кураллары да бундай қыйыншылықлардан өтисетуғынына даў жоқ. Себеби заман зайыбы менен ҳәзирше кериси болып турғаны менен де, бәри бир руўхый байлық материаллық байлықтан үстин турады. Сонлықтан бирден болмағаны менен әсте-ақырын маңқалалар шешилип бара береді. Гәпимнің соңында буған бир мысалды айтайын: өткен жылы Хұрметли Президентимиз басламасы менен ҳәр бир мектептің он атамалағы газета-журналға жазылыўы ушын бюджеттен қаржы ажыратылды. Минекей, бул жәрдемнің басламасы, нышаны, әлбетте.

—Мазмунлы, ашық пикирлериниз, гүрриниз ушын Сизге миннетдаршылық билдиремиз. Сәубетимиздің бул соңы емес, деп ойлайман...

Гүрриңлескен: Абдисамет АБДИМУРАТОВ
«Нөкис ҳақыйқаты» газ. 2002, 24-сан 23-июль

БЕРДАҚ ШАЙЫРДЫҢ «АЙДОС БИЙ» ДӘСТАНЫ ХАҚҚЫНДА

(«Айдос бий» дәстанына алғы сөз)

Бердақ шайырдың «Айдос бий» дәстаны карақалпақ халқының миллий халық дәстанлары болған «Едиге», «Алпамыс», «Қырық қыз», «Мәспат-ша» дәстанлары сыяқлы елде ең көп хәм кең жырланған дәстанлардан болған. Ол өзиниң миллийлиги, көркемлиги, өмиршенлиги менен жыраўлар репертуарларынан кең орын алған. Буған бир дәлил, проф: Қ.Айымбетов өзиниң «Халық даналығы» деген китабында 1934-жылы Өгиз жыраўдан «Алпамыс» дәстанын жазып аларда, ол: «Айдос баба», деген дәстаным бар. Ол дәстан «Алпамыс»тай еки есе шығады», деген. Оны жырлатып көрген, жақсы дәстан екенлигин жазады («Қарақалпақстан» баспасы, 1988-жылы, 370-371-бетлер). Н.Жапақов «Қыяс жыраў 70 жаста» деген мақаласында Қыяс жыраў репертуарында «Айдос бий» дәстаны бар екенлигин жазады (Н.Жапақов. Шығармалары, 1990-жыл, 193-бет). Оннан соң «Хәзирги адамлардың «Айдос баба», «Айдос бий» деп жүргенлери бир дәстан. Айдос бийди жырлап бер, деп халық көп талап ететуғын еди. Буны жырлаў урыс жылларынан кейин қалаған етилди. Және де «Хийўа ханының мынау да бир сумлығы» деген оның үлкен бөлими өз алдына көлемли бир дәстан. Соны халық «жырлап бер» деп көп сораитуғын еди» — дегенлерин бизлер Қыяс жыраўдың аўзынан көп сситкенбиз.

Бул бөлимде Хийўа ханының Айдос бийди жоқ етиў ушын Қыяс жыраў айтқандай мың да бир ҳийлесиниң биреўи айтылған. Онда да тап барлығы ханның ойындай емес, ҳақыйқый болған ўақыялардай болып жазылған. Бирақ тарийхта Айдос бийдің халық батырлары Бегис, Мыржықларға қатнасы басқаша, және де еки батыр да ағасының қолынан қаза таппайды.

Оннан соң Айдос бийди халық хұрмет пенен тилге алады. Егер Айдос сатқын болғанда, «Айдос бий» дәстаны төмен дәстан болғанда ол жыраўлар репертуарынан кең орын алмас, халық та оны тыңдамас хәм тойларда айттырмас та еди.

Бизге, бизиң миллий мийрасымызға, соның ишинде Бердақ шайырдың «Айдос бий» дәстанының толық келип жетиўине кеңес ҳүкиметиниң бир тәрәплеме сиясаты көп зыян, кесент етти. Айдостың бий деген лақабы болғаны ушын да ол туўралы дөретпе ўақтында жыраўлардан толық жазып алынбай қалды. Сол себепли дәстанды мүмкиншилиги болғанынша еле де кеш болып кетти деп ойламай, қайта тиклеўге ҳәрекет етип көриў керек. Тек жаңағы Қыяс жыраў айтқан хан-

ның бір хйлесине байланысты уақыяны сөз ететугын бөлімі ғана «Айдос баба» деген бөлімі менен биргеликте Бердақтың 1950-жылы сол гездеги «Таңлаулы шығармаларының толық жыйнағы»нда басылды. Бул жыйнақты, дәстанды таярлауда И.Сағитов, Н.Жапақов, Ж.Аймурзаев, Ә.Шамуратов, Қ.Айымбетов, С.Бекмуратов, О.Кожуров, Б.Қайыпназаров сыяқты белгилі илимпаз, шайырлар көп мийнет еткен. Солай етип «Айдос бий» дәстаны 1950-жылы жарияланды да басқа баспа жүзин көрмеді.

Мине, кудайға шүкір, Ғарезсизлик шарапаты менен совет хукимети уақтында қысқыға ушыраған бийбаха мийрасларымызды қайта көтеріуге мүмкиншилик алып отырмыз. Усыннан пайдалана отырып хэм дәстанның жүдә бахалылығын, әхмийетин, елиу жылдан аслам баспа жүзин көрмегенлигин, шығарманың XIX әсирдеги халқымыз тәрдинде үлкен роль ойнаған тулға Айдос бий туұралы екенлигин, дәстанның хэм әдебий, хэм тарийхый жақтан кунлылығын, жас урпақты ғарезсизлик идеяларына садықлық руұхында тәрбиялаудағы әхмийетин есапқа ала отырып хэм изертлеушилерге қолайлылық туұдыруу мақсетинде, соның менен бирге Бердақ бабамыздың 175 жыллық торқалы тойына сауға сыпатында «Айдос бий» дәстанын дағазалап отырмыз.

Ескертиу: Биз, дәстанды баспаға қайта таярлаушылар, айырым, мәселен, «Сөз бенен кеўлинг», «ортангизга», «Қзыл», «тынгламай» х.т.б. сыяқты бүгинги күнги орфографиялық қағыйдаларға сай жазылмаған сөзлерди бүгинги жазуу қағыйдасына мууапық «Сөз бенен кеўлинг», «орғанызға», «Қызыл», «тындамай» деп өзгертиу жасалық.

(Алғы сөз проф. Ә.Пахратдинов пенен соавторлықта жазылды)
«Әмиўдәрә» журналы, 2002-жыл

ИЛИМ ХАЛЫҚ ИЙГИЛИГИНДЕ

(ӨзИА Қарақалпақстан филиалы Президиумы баслығы, мед.илим докторы Т.Б.Ещанов пенен журналист А.Әбдиевтин сәубети)

—Турсынбай Байжанович, бөлімдеги бүгинги илимий процесс туұралы қысқаша мағлыұмат берсеңиз?

—Хәзир бөлімде 6 илимий мәкеме: Биоэкология институты, Тәбиғи илимлериниң бирлескен институты, Тарийх, археология хэм Этнография институты, Аралбойы социал-экономикалық машқалаларын изертлеу институты, Н.Дәуқараев атындағы тил хэм әдебиат институты хэм Ботаника багы бар. Буларға қосымша фундаменталь китапхана, «Хабаршы» журналының редакциясы ислеп тур. Биоэкология инсти-

туының Мойнақ халықаралық биостанциясы хэм Үстирт шөл станциясы бар. Бөлімде барлығы болып 432 адам, соннан 171 илимий хызметкер, 5 академик, 17 илим докторы, 64 илим кандидаты ислеиди.

Өткен жыл бөлім ушын үш жыллық темаларды жуумақлаушы жыл болды. Бөлім бойынша 42 бюджетлик тема, 17 конкурслық темалар орынланды хэм жуумақлаушы есабатлары тийисли орынларға жибериледи.

—Бүтинги исленип атырған жумыслардың ири баслыларына тоқтап өтсеңиз.

—Бөлім бүгинги күнде қарақалпақ тили хэм әдебияты, оның тарийхы, Аралбойы жағалауларында жасаушы халықлардың тарийхы, этнографиясы, археологиясы бойынша, регионның тәбиий ресурсларын ақылға мууапық пайдаланыудың илимий тийкарларын, өсимлик хэм хайуанат дүньясын изертлеу, биохәртүрликти сақлау, антропогенлик кризис жағдайында регионды турақты рауажландыруу бойынша концепция ислеп шығыу сыяқты мәселелерди шешіу үстинде ислеп атыр.

Илим изертлеу тийкарынан үш бағдарлама—фундаменталь, мәмлекетлик, илимий-техникалық хэм инновациялық бағдарламалар бойынша алып барылмақта.

—Хәзир дерлик барлық тараулар әсте-әсте өзін қаржы менен тәмийинлеуге өтпекте. Бул илимде қандай болмақта хэм шынында да илим келешекте өзін-өзі қаржы менен тәмийинлей ала ма? Пикириниз?

—Дурыс айтасыз, хәзир базар қатнасығы, көпшилик тараулар өзін-өзі тәмийинлеуге өтип атыр. Соңғы уақытлары илим тарауында да сырт ел инвестицияларын киргизип, грантлар алып, хожалық шәртінамалары тийкарында қәрежетлер алынып, өзін тәмийинлеуге өтип атыр.

Президентимиз И.К.Каримовтың 2002-жылы 20-февральда «Илим изертлеу жумысларын шөлкемлестиріуди жетилистиріу ҳаққындағы» Парманы шығарылды хэм Өзбекистан Министрлер Кабинети қасынан Координациялық Кеңес дүзилди. Ол елимиздин илимий-техникалық жумысы тарауындағы жоқары мууапықластыруушы уйым болып, оған экспертлик жуумақларды тастыйықлау, илимий-изертлеулердин хэм технологиялық ислеп шығарулардың жыллық мәмлекетлик бағдарламасын тастыйықлау, инновациялық прогрессивлик идеяларды усынутугын, дүньяжузилик илимдеги жаңа перспективалы тенденцияларды турақты баклап барыушы хэм оларды елимиздин мәплеринде пайдаланыуға жәмлестиріуши талантлы илимпазларды қоллап-қууатлау системасын дүзиу уазыйналары жүкленген.

Бұл ұазыпаларды шешіу үшін Координациялық Кеңес қасынан оның Атқарыушы ұйымы сыпатында Илим хәм технологиялар бойынша Орай дүзиледи.

Усы жылдан баслап бюджетлик илимий мәкемелерди қаржыландыруу үшін бюджетлик ажыратыулар хәр бир айырым алынған илимий жәмәеттиң Орай менен грантлық контракт ямаса оның бир изертлеу тапсырмасын орындау үшін таңлау (конкурс) нәтижелери бойынша тийисли бюджетлик структура менен дүзилген контракт тийкарында әмелге асырылатуғын тәртип енгизилди. Енди темалардың артықмашлық берилген бағдарларға мууапық келетуғынлары конкурс арқалы таңлап өткерилетуғын болды. Бизиң бөлимимиздің илимпазлары да 50 ден аслам проектлерин таңлауға жиберди. Илим өзін-өзі тәмийинлеуі үшін бюджеттен тысқары қәрежетлер, сырт ел инвестицияларын киргизиуді турмысқа ендириуимиз керек. Тек сол жағдайда ғана илимий мәкемелер толық өзін-өзі қаржы менен тәмийинлей алады.

—Қарақалпақ фольклорының 20 томлығы шықты. Бирақ еле де 100 томнан зыят материал басылмай жатырғанын еситип жүрмиз. Кітап етип бастырылып шығарыла ғойса үлкен сауап ис болған болар еди-ау? Хәр жылы бюджеттен болса да 10-20 томына қаржы ажыратылып барғанда да 6-7 жылда толық бастырылып шығарылар еди. Бул бойынша не айтар едиңиз?

—Баспадан шығарылуы керек болған 100 томлық халық ауызеки дәретпелерин, әлбетте, келешек әуладқа жеткеріу тийис. Деген менен хәзирги базар экономикасы шәраятында Сиз айтқандай хәр жылы 10-20 томын шығаруу үшін Бөлимимиз жетерли қәрежетке ийе емес. Биз бул туұралы хукиметтен, Академиядан жәрдем сорап Бөлимимиз қасынан Академияның «ФАН» баспасының филиалын шөлкемлестіриуді өтиниш етип отырмыз. Қосымша қәрежет дереклерин, спонсорлар табыу зәрүр.

—Республикамыз жер асты қазылма байлықларына бай дейди...

—Дурыс, республикамыз жер асты хәм жер үсти байлықларына жүде бай. Хәзир Устирт кеңислигинен, Мойнақ районының территориясынан ашылып атырған газ кәнери оның айқын мысалы. Еле теренирек бураулау нәтижесинде ашылажақ нефть кәнери — келешек байлығымыз. Тәбийий ресурслардан мрамор, гранит басқа да қасыл таслар Қаратауда көп (Султан Ұайис баба тау дизбегинде).

Қатыруушы қурылыс материалларынан цемент, гипс алыуға жарамлы шийкизат кәнери, шыпабағыш минерал суулар жер астында

көп мутдарда жатыр. Газ конденсатын өзимизде қайта ислеуді жолға қойуу зәрүр. Республикада цемент заводын қурууды қолға алыу — дәуир талабы. Аймағымызда бентонит ылайының запасы жүде көп, оны қурылыс материалы хәм нефть-газ өндириу системасында қолланыу мүмкин. Глауконитти калий төгини ретинде ауылхожалығы егинлерине кондицияға жеткерип қолланыуды илимпазларымыз усыныс етти.

—Тәбият байлықларын сақлау, тоғай, көллерди, қус, хайуанларды, өсимликлер дүньясын қорғау бойынша қандай ислер атқарылмақта?

—Тәбият байлықларын, тоғай, көллерди, қус, хайуанат хәм өсимликлер дүньясын абайлап сақлау, олардың хәртүрлилигин қорғау бойынша алымларымыз өз усынысларын берип атыр. Аралдың қурап қалған ултанын дузға шыдамлы өсимликлер егип бекитиу бойынша конкурсларға қатнасып, илимий рекомендация берип атыр. Шыпабағыш өсимликлердің аймағымызда кең тарқалған түрлери Республикамызда фармацевтиканы рауажландырууға мүмкиншилик береді.

Устиртте газ хәм басқа да қазылма байлықлар менен бирге шаруашылық үшін қолайлы жайлауларды рауажландыруу мүмкиншилтиги бар: бул жерде жылқышылық, түйешилик, қойшылық хожалықларын рауажландырууға болады.

—Ески қалалар, қорғанлар — бизиң өтмишимиз. Өтмишсиз — келешек жоқ. Буларды изертлеу, сақлау бойынша нелерди айтар едиңиз?

—Республикамыз территориясында ески қалалар, тарийхый естеликлер жүде көп. Хәзир аймағымызда 437 орында археологиялық изертлеулер алып барылған, 374 тарийхый естелик есапқа алынған, ал көп ғана тарийхый орынлардағы естеликлер еле есапқа алынбаған. Республикамыздағы бул уникал жағдай кең масштабтағы халықаралық туризмди рауажландырууға мүмкиншилик жаратып, халқымыздың валюталық потенциалын бекемлеуге жәрдемлесер еди.

—Бөлим бойынша және қайсы мәселелердің басы ашылмады? Қосымша етсеңиз?

—Кадрлар таярлау бойынша бираз жұмыслар ислеуимиз керек. Бул мәселеге үлкен дыққат-итибар қаратылып атыр. Өткен жылы 10 илим кандидаты таярланды, 10 нан аслам адамның диссертациялары хәзир жақлауға таяр, быйыл илим докторлары да диссертацияларын жақлайды деген үмитимиз бар, хәзир аспирантурада хәр қылы илим тараулары бойынша 30 аспирант, 2 докторант (тарийх: этнография) тәлим алмақта.

Сырт елдер менен байланыс күшейип атыр, жас илимпазларымыз сырт елдерде өз билимлерин жетилистирип келип атыр. Олардан:

Б. Нарымбетов, К. Бектемиров, М. Қарлыбаев, Л. Сарыбаев, А. Идрисов, В. Статов, И. Айымбетов, Ю. Камалов х.б.

Тарих, археология хәм этнография институтының қасынан Францияның Орайлық Азияны изертлеу институтының филиалы ашылып, Усы институт тәрәпинен шығарылауын «Орайлық Азия дәптерлери» деп аталыушы журналдың 10-саны толығы менен Қарақалпақстанға арналды хәм тарихшы, археолог алымдарымыздың мақалалары киргизилди.

— Қандай машқалалар бар?

— Илим халыққа хызмет етиуи керек. Жаңалықлар ашылып, олардың нәтижелери халық ийгилиги ушын жумсалса, елимиздің абалан турмыста жасауына алымдарымыз өз үлеслерин қосса, алға қойылған айырым машқаларды орынлаған боламыз.

— Шөлкестіріушілик хәм илимий ислеринізде әумет бола бергей. Рахмет.

«Әмиўдарья» журналы, 2003-жыл 2-сан

ӨЗ СОҚПАҒЫНА ИЙЕ ЖАЗЫҒЫШЫ

Талантлар әдебиятқа хәр қыйлы болып келеди, базы жас жазыушы, шайырлар өзинің дәслепки шығармалары менен-ақ бирден даурық салып, хәмменің дыққатын аударып келсе, биреулері бирден хәммені өзине қаратпағаны менен әсте-әсте бир шығармасынан екіншисине шеберлиги асып, өз соқпағын салып, өзинің де әдебиятта орны бар екенлигин мойынлатады. Яқыпбай Әжимовты екінші топтардағы талантлар қатарына киргизсек болады.

Ол 1955-жылы Кегейли районының «Жалпақжап» ауылында туылған. 1982-2000-жыллар аралығында баспасөзде, атап айтқанда, «Жеткіншек» газетасында, «Арал», «Гүмша», «Әмиўдарья» хәм «Қарақалпақстан» журналларында бөлим баслығы, жуаплы хаткер хәм редактордың орынбасары лауазымларында минсиз хызмет атқарса, 2001-жылдан берли Қарақалпақстан Республикасы «Руўхыйлық хәм ағартыу» орайы баслығының орынбасары болып, республикамызда бул тарайдың рауажланыуына салмақлы үлес қосып келмекте.

Я.Әжимов дәслепки қосығына «Ауылым» деп ат қойып, балалық сезимлери менен өз ауышының сулыулығын тәриплеген. Мине, усыннан басланған дәретиушілик жол өз салмағына ийе, бүгинги күн балаларға арналған «Қуяш сөнбейди», «Мен сүйемен гүллерди», «Аққулар атауы», «Бар екен де, жоқ екен» атлы гүрриң, ертек, қосық кітаптарына, бир қатар газета-журналларда жарық көрген «Жазмыштың жазасы», «Құпия сақланған сыр», «Әх, гүнакар бенделер» атлы

повесттерге, эссеге, «Робинзон Крузо», «Алтын гилт ямаса Буратиноның басынан кеширгенлери», «Африка халық ертеклери», «Насретдин айтқан екен» атлы көркем, шебер аудармаларға, «Беташар» кітаптарына уласты. Буннан көриңиз турғанындай, Яқыпбай — жазыушы, шайыр, аудармашы.

Үлкенлерге арналған қосықтарының тематикасы да рәңбәрең. Яқыпбай шайыр туұралы ойларын ақ қағазға түсиреди («Шайыр» қосығы). Шайыр илхәм перисине ерип, бул дүньяның қызық, уақтыхошлығынан, мазалы түн уйқысынан безип, жазыу столында танды атыратуғынан айта келип, бул мийнетлердің босқа кетпейтуғынына ишара етеди. Гә «Гүресейик, тынышлық ушын!» деп жар салады. Терроршы, экстремистлердің ислеген жауызлықтарын, зулымлықтарын қаралайды. Олар қанша урынса да халқымызды ғәресизлик — пәрауан жолынан қайтара алмайтуғынын, оның баслы себеби, олардың ислери нахақ, халыққа қарсы, сол ушын да халықтан қоллау таппайды, жениледі дегенди уғындырады. Олардың жауыз хәрекетлеринің алдын алыуға, сақ болыуға шақырық таслайды.

«Балалықты күсеу» атлы философиялық қосығында балалық дәуірде үлкейиуді күсеген кеуил, үлкейгеннен соң балалыққа қайтыуды қалейди. Бала болып гирбиңсиз, аққокірек, сада болып, хешкимнің кеуилине тиймей, өзин де руўхый жәбирленбей жасаудың гәшгин сүриүте не жетсин? Лекин, қайтыуға жол жоқ. Сол ушын да, еки жасамақ, мәңги жасамақты қалейди екенсең, ел деп жаныу керек, жанды халық ушын онда етиу зәрүр деген тоқтамға келеди.

Шайыр гә мухаббатты жырлайды:

*Теңиздің туұлаған толқыны яңлы,
Қудиретли вулкандай қақ жарған тауды,
Иләхий бир күш мени еркиме қоймай,
Қалбимди қуралсыз қамалға алды.*

Мухаббат усындай теңиздің ғайбар, асау толқыны, бийик тауды талқан еткен қудиретли вулкан болса, оның алдында шайыр да бас ийип, тәслим болады. Жүрегін де мухаббаттың тилсим сезими урлап алады. Лал қылып, делбедей ақылдан аздырады. Мухаббатқа «Нәпәклик, опасызлық харамдур...» дейди. Себеби, ол тып-тынық, ашпақ нурдан жаралған иләхий туйғы. Мухаббат хаққында хәмме де жазған, жаза береді. Лекин, хәрким өзінше түсинеди, өзінше түсиникке, пикирге ийе болғаны сыяқлы Яқыпбайдың тәрийпи де өзіншелікке ийе.

Ол бир қанша «Төртликтер» жазып, оларда өзинің турмыстан түйгендерін, жуумақтарын төрт қатарға сыйғызған:

*Ер жигитти қысса намыс пенен ар,
Тышқанның тесиги мың тилла болар,
Дунья-мал шашылса шашылар, бирақ,
Уятты бәрінен жоқары қояр.*

Бұл төртлігінде ер жигит намыстан өлетуғынын, арға шабағуғынын, ол үшін дунья-байлықтан да ұаз кешетуғынын айта келіп, хәр бир азаматтың ұсындай мәрттік пазыйлетлерге ийе болуғын тилейдін. Я. Әжимовтың буннан басқа да қосықтары баршылық. Бәрінде де айтар пикири, идеясы бар, сонлықтан да өз оқыушысы бар.

Қәлеми төселген жазыушы сыпатында да халқымызға жақсы таныс оның көплеген гүррің, ертеклері дөреліу менен бирге, «Жазмыш жазасы», «Құпия сақланған сыр» атлы повестьлері де шықты.

«Құпия сақланған сыр» шығармасы «Әміюләрә» журналының 2000-жылғы №4 санында жарияланды. Бұл повесть алдыңғыға қарағанда көлемлі, ұақыяларының, қахарманларының көлігити, кеңлігити жағынан да парықланып, автордың үлкен прозадағы шеберлігіннің өсиушілігін де көрсетеді. Повестьке турмыслық, трагедиялық, көркем тилде жазылған ұақыялы қосық — проза деп сыпатлама берсек болды. Бундағы тийкарғы идеялық мазмун — адамларға жәбир-жапа етін, жауызлық іслеу ақыбетинің жаманлық пенен тамаманатуғынын, хадал, өз мийнети менен, хәммеге жақсы қатнаста жасау нәтийжеси бахыт, шадлық екенлігін уқтыруу, көрсетиу. Дөретпеді писип-жетилискен бир қанша образлар жасалған.

Яқыпбайдың еки мыңыншы жыллықтың босағасында туып заман, келешек, жәмийет, инсан... туұралы толғаныс, тәшүиш, ой-пикирлері, көзқараслары жәмленген, айырымлардың адамға тән емес жаманлық, бузықшылықтарды іслеуге дейін барғанына күйінгенинен шыққан «күйи» — «Гүнәкар бенделер ямаса улшы руұхлар тәшүиши» («Устаз» газетасы) памфлеті де дыққатқа ылайық.

Жанрына келсек, бұл шығарманы бизиңше фантастикалық памфлет гүррің деп атау керек. Себеби, дөретпеді түс көриу мотивинен пайдаланып, фантастикалық образларды (руұхлар, Хәзирети Қызыр, Адам ата, Хауа Ана) жасаған. Усының өзи шығарманың фантастикалығынан дәрек берсе, көлемі, бир ұақыяға арналғаны гүррің екенлігін, ал жәмийеттегі айырым ишласлықтарды әшкаралауы памфлет шығарма екенлігін көрсетеді.

Жазыушы бұл дөретпеді жәмийетте орын алған жағ ишәтлерді әшкаралау менен бирге, өз тилек-усынысларын береді. Адамлар ишнен Шайтанды шығарып, кеуиллерине ағла нұр қуйыуды нийет еткен.

Минекей, ұсындай бир қанша дөретиушілик жұмыстарды атқарған жазыушы, шайыр Яқыпбай Әжимов 50 жасқа шығып қалған болса да, бүгінгі күнге шекем оның дөретиушілігити изертленбеді, өз бағасын алмай киятыр десек жалған емес.

Яқыпбайдың талант-йосшы, илхәмы күшлі. Ол жаза береді. Оннан еле де сүйікті, мазмунлы көркем шығармалар күтемиз.

«Еркин Қарақалпақстан» газетасы 2005-жыл 1-март

ДЕТЕКТИВ ЖАЗЫҰ АҢСАТ ПА?

(«Тынышлық сақшысы» газетасының «Тынышлық—2004» таңлауына байланысly сол газетада басылған шығармаларға шолуы)

Газета бетлерінде жарияланған бұл материаллар менен жыл дауамында танысып барсамда, пикир жазыу алдынан және бир мәртебе барлығын жыйнап, дыққатлы оқып шықтым.

Бириншиден конкурстың әдебиятымызда детектив жанрының және де рауажланыуына үлкен тәсир, түрткі болғандығын айтып өткім келеді. Сапасы жағынан жақсы болсын, орташа болсын көп шығармалар жазылып қалды.

Таңлау үш бағдардағы дөретпелер үшін жарияланған болса, мен еки бағдары: публицистикалық хәм көркем әдебий бағдардағы шығармалар жөнінде өз пикиримди билдирмекшимен. Улыұма бұл бағдарда 17 автордың 22 шығармасы басылған.

Көпшілігін гүррің деп айдар тағылғаны менен бир жынайт ашылуы туұралы орган хызметкерлеринен еситкен ұақыялар дәрежесиндеги публицистикалық стильде, тилде жазылған мақалалар десекте болады. Яғный, көркем шығарма дәрежесине жетпеген. Көркем шығарма менен публицистикалық шығарманың үлкен паркы бар. Себеби көркем дөретпе (гүррің, повесть) турмыслық болғаны менен де ялтан шығарылады. Бұл тек жазыушының қолынан келеді. Ал публицистикалық шығармалар (ұақыялар) өмирде болған хәдийсенің қағазға түскен формасы ғана. Яғный турмыста болған ұақыяны еситкен азғана жаныуға уқыбы бар алам да бундай мақалаларды жаза бериуи мүмкин. Яғный дөретиушіликтің жемиси болған көркем шығармаға публицистикалық шығарманы теңгере алмайсаң.

Менің буны айтып отырғанымның мәніси, әдебиятта шығармалар бақаланғанда, мене усы критериядан келіп шығып бақаланады. Соның менен бирге конкурстың алдына қойған мақсетине сай келеме, келмейме, бас дыққатты соған қаратамыз. Және де авторлардың бурынғы

шығармаларын, абройын есапқа алмай конкурсқа түскен дөретпесі жөнінде ғана адил, реаль пикир жүритеміз.

М.Бийсеналиевтың «Жетім қалған бузаулар»ы үгіт-нәсиат формасындағы мақала. Бир нәрсени айтып, және бир нәрсеге кетеди. Басаяғы бар, толық питкен шығарма емес. Ә.Құрбаниязовтың «Өмір бұрылыстары» гүрриңи бұрын баспасөзде шықты. Сонлықтан конкурс шәртіне туұра келмейди. «Ел хызметінде» шығармасы публицистикалық мақала. Ондағы Генжебек деген профилактика инспекторының ислеген хәрекетлери сөз болады. Ұақыялар исенимсиз. Жақсылап дыққат пенен, түсинип оқысаң милиционер Генжебектиң хәм басқа орган хызметкерлериниң хәрекети күлкили. Мәселен, милиционерлер тауық сойған қанлы пышақты көрип Генжебекти өлтирген деп ойлап Атабай бадыраққа оқ үзеди. Кейин және бир жынаятшыларды услауы да (ресторанда) исенимсиз хәм күлкили. Ал усы автордың «Юртдошлар» деген қыссасыда (қысса, яғный повесть емес. Автордың тилинен узақ баянлау шығарма) исенимсиз ұақыяларға толы. Әскерий хызметте он күн болған жас әскерлер ант қабыл етпей турып гауптвахтаға қамалмайды. Армия генералы Нурабулланың фамилиясын (Мәмбетов) биле сала сениң әкең урыста мениң әкемнің қолында қаза болған, деп оған жүдә хұрмет көрсетеди. Гауптвахтадан сол ұақытта шығарады. Бундай болмайды ғой, әскерий тәртіпте. Он күн үйлерине отпуска бериледи (не хызметі, ерликлери ушын, айтылмайды) бирақ олар «бармаймыз, Афғанстанға урысқа барамыз», дейди. Қулласы, исенимсиз ұақыялар, барлығы. Және бул да аұқам дәуириндеги шығарма дөретіу стилінде жазылған. Еситкен ерлигин сүүретлеп айтпай турып, қуры гәп пенен үш айлан соң олардың (яғный үш жерлес) «Хұрмет грамота»сын, «Алтын» алғанын айтады. Бундай идеал қахарман образын жасау бүтинги әдебиятта гөнерди. Аұқамның сиясаты еди, ол. Және де дөретпе автордың баянлауы менен бериледи, өйтти, бүйтти, деп. Қулласы, сайыз шығарма. Соның менен бирге шығарма ишкі ислер хызметі темасын сөз етпеген. Яғный конкурс шәртіне туұры келмейди.

З.Сәтбаеваның «Дүзде қалған олиги» де дым исенимсиз. Адам өлтирген жынаятшы әйтеуір биреуіге (машинасына минген әйтеуір бир жолаушыға) адам өлтиргенин айтама саған? Оның үстине өзи өлтирген адамның инисине айтыуы да (басқа жолаушы болса да бир гәп) исенимсиз. Бул жынаятты орган аша алмаған. Бул деген, орган жақсы ислеменген, адам өлтирген жынаятты да аша алмаған деген сөз. Яғный конкурс шәртіне пүткіллей қарама-қарсы келеди.

С.Ембергеновтың «Сырлы жумбақ» бир жынаят ұақыясына қурылған мақала.

Т.Ерлепесованың «Кешпир мени, анажаным» конкурс талабына жууап бермейди. Ұақыя, мораль темасындағы.

Е.Өтепбергенлиниң «Танысыу»ы да конкурс шәртіне туұры келмейди. Милиционерди улығлау, оның хызметин көрсетиу жоқ. Ал, «Естелик» шығармасы да конкурс талабына қайшы келеди, қайта қарама-қарсы. Яғный милиционер урганды, төбелескенди усламайды, қайта жынаят жүз берди деп хабарлағанларды тергейди. Зорға қутылады, хабарлағанлар.

М.Нызановтың «Туттырмайтуғын уры»сы дым қысқа. Милиционер образы улыұма жоқ. Конкурс шәртіне жууап бермейди. Бул да қайта орган хызметкерлериниң хызметин жерге урады. Себеби туттырмайтуғын уры хәққында айтылады. Яғный ол паракор (ямаса бузық нашар) мәкемелерди жеп, банкрот етеди. Ал сонда да ишкі ислер министрлиги шара көре алмайды, көрмейди.

П.Жиемуратовтың «Чимилдикдан четламан»ы қызларға үгіт-нәсиат сыпатындағы (мораль темасындағы) мақала.

Х.Үббиниязовтың «Жеке патруль»ы еле қам хәм қысқа. Бұрыннан жазылып-жазылып сыйқағы шыққан тема. «Нағыз адам»ы гүрриң емес. Бир-еки эпизодлы, нәсиат формасындағы шығарма.

Г.Зайтованың «Әжел ойыны» да гүрриң талабына жууап бермейди. Пискен образ жоқ.

М.Махмудовтың «Обыкновенная командировка» гүрриңи қайталау. Иғный көп гүрриндерде сөз етилип жүрген стиль. Командировкаға барады, усланып қалады. Тосаттан қутылады. Жынаятшыны кисен салып әкеледи. Ал бунда Полаттың еки бандиттен аңсат қутылуы исенимсиз. Кейингилери де хинд фильмлериндегидей. Дәслеп усланып, кейин хәммесин урып, жеңип кете береді. Солай етип салыстырмалы түрде баҳаласам, төмендегилерди тандау сыйлықтарына ылайық деп ойлайман.

Егер хошаметлеу сыйлығы үшсүге көбейтилсе хошаметлеу сыйлықтары:

Х.Сапаровтың «Қолың таза, жүрегің пәк» қосығына;

Д.Худойшукуровтың «Итлар исканжасида»;

Ж.Базарбаевтың «Хуқық хәм нызам — тынышлық таянышы» шығармаларына берсе болады.

Егер скеу болып қалдырылса Х.Сапаровтың хәм М.Махмудовтың шығармаларына берилиуин усыныс етемен.

Ж.Өтениязовтың «Үш тәғдир»и болған ұақыялар тийкарында жазылып, онда милиция хызметкерлериниң мәртликлери көркем

сүүретленеді. «Арақтың қасапаты»нда арақтың зияны, оның ақыбетінің жынайтқа алып келіуі сөз етіледі.

«Сауын сыйыр» атлы (толық жәрияланып болынбады. Конкурсы келген басқа шығармаларды да басыу үшін редакция ұсылай іслеген Редакция алдағы ұақытта қалған жағын да жәриялайтуғынын айтпайта) өзімнің повестім хаққында пикир айтыу нақолай. Басқалар оқыушылар баға берер. Лекин илимпаз сыпатында тек конкурс емес, ұлыұма әдебиятымызда детектив жанрының талаптары тийкарына дөретілген жақсы көркем әдебий шығармалардың бири болды деген ойдаман. Детектив дегенде ұақыялардың қалай бағдар алатуғыны, қалай тамамланатуғыны оқыушыға изине шекем белгисіз болыуы керек.

М.Бердибаевтың «Зло наказуемо»сы гүрриң емес, ұақыя тийкарына да жазылған болса да, көркемлігі жақсы. «Не ставьте крест»те жа балалардың арақ кейпи менен жаман нийетли нашар, ҳаяллардың қармағына илинип, милиция хызметкери Иззеттің арқасында қутылыуы, олардың пушайман болыуы сәулеленген.

Мине усы үш автордың шығармалары конкурстың үш сыйлығын алыуға толық ылайық деген пикирдемен.

2005-жыл, февраль

ЖАЗЫҰШЫ ХӘМ ШАЙЫР

Талантлар әдебиятқа ҳәр қыйлы болып кирип келеді: базы жа жазыушы, шайырлар өзіннің дәслепки шығармалары менен-ақ бирден «даурық» салып, хәммениң дыққатын бирден аударып кирип келсе, биреулері бирден хәммени өзіне қаратпағаны менен, әсте-әсте бир шығармасынан екіншисине шеберлігі асып, өз соқпағын салып, иже суұдай алып, көпке бармай-ақ бәршіге өзіннің де әдебиятта орны бар екенлігін мойынлатады. Яқыпбай Әжимовты екінші топардағы талантлар қатарына киргизсек болады.

Ол 1955-жылы Кегейли районының «Жалпақжап» ауылында туылған. Орта мектептен соң 1984-жылы Нөкис мәмлекетлик университетинің филология факультетін питкерді. 1982-2001-жыллар аралығында баспа сөзле, атап айтқанда «Жеткиншек» газетасында хабаршы, «Арал», «Гүмша», «Әмиўдәрья» хәм «Қарақалпақстан» атлы республикалық журналларда бөлим баслығы, жууаплы хаткер хәм редакторлық орынбасары лауазымларында минсиз хызмет атқарса, 2001-жылдан бері Қарақалпақстан Республикасы «Руўхыйлық хәм ағартыу» орайы баслығының орынбасары болып, республикамызда бул тараудың рауажланыуына салмақлы үлес қосып келмекте.

Яқыпбай өз жұмысына жууапкершилик пенен қарайтуғын, пухта ислейтуғын, алдына қойған мақсетін орынламай тыншымайтуғын, өз принципінде туратуғын сыяқлы хызметлик ағла пазыйлетлер ийеси болыу менен бирге инсан сыпатында да жақсы қасийетлерге ийе: сау-дыраған ақкөкирек, кишипейил, жумсақ сөзли, жөнсиз хеш кимнің кеулине тиймейтуғын, салдаманлы, салмақлы, ҳәр тәрәпилме мәдениетлы, соның менен бирге биреудің жөнсиз өзін минеп-сынау, қый-сайтыу сыяқлы жанына хазар беретуғын сөз- ҳәрекетлерине шыламайтуғын, лекин оған да мәдениетлы түрде ылайықлы жууап қайтаратуғын инсанлар тайпасынан. Оған қызғаншақлық, қопаллық, тәкәббирлік, ретсиз өжетлик, турпайылық сыяқлы унамсыз қасийетлер жат. Сол ушын да Яқыпбай менен ислескен басшылар, жалпақ тилде айтар болсақ, ҳәз еткен десек қәтелеспеймиз.

Я.Әжимовтың дөретиўшилигін таллаудан алдын оның адамгершилик тәрәпине тоқтауымыздың да өз алдына себеби бар.

Хәмме адамлар да, әсиресе, биринши гезекте жазыушы, шайыр, қәлеген талант халықтың муңын муңлап, жырын жырлап, руўхый байлығын жаратады екен, өзи де соған мүнәсип, үлги болыуы тийис. Жазғанда өзин сай болмайды екен, халық жазғаның алтын болса да гүмис, гүмис болса қола деп қабыл етеди: гәпіннің пәтиўасы азлау болады.

Яқыпбай Әжимов дәслепки қосығына «Ауылым» деп ат қойып, өзіннің балалық сезимлері менен өз ауылының сулыұлығын тәрийплеген. Бул да орынлы: киндик қаның тамған, ойнап-өскен жерин ким сүймейди дейсиз?!

Мине усынан басланған дөретиўшилик жол өз салмағына ийе бүгінгі күн балаларға арналған «Қуяш сөнбейди» (1990-ж), «Мен сүйемен гүлдерди» (1993-ж), «Аққулар атауы» (1994 ж), «Бар екен де, жоқ екен» (1996 ж) атлы гүрриң ертеке, қосық китаптарға, «Жазмыштың жазасы» (1997. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы), «Қупыя сақланған сыр» (1999 ж. «Әмиўдәрья» журн. 4), «Әх, гүнәкар бенделер» (2003 ж. «Устаз» газетасы) атлы повестлерге, эссеге, «Робинзон Крузо» (1996), «Алтын гилт ямаса Буратиноның басынан кеширгенлері» (1994 ж) «Африка халық ертеклери» (1993 ж), «Насратдин айтқан екен» (1997) атлы қарақалпақшаға көркем, шебер аударма, фольклорлық «Беташар» (1991 ж) китаптарына уласты.

Буннан көринип турғанындай, Яқыпбай-жазыушы, шайыр, аудармашы.

Я.Әжимов биринши гезекте балалар шайыры хәм жазыушысы сыпатында танымал. Оның ҳәр қыйлы тематикадағы көплеген гүрриң,

ертеклери, пьесалары бар: қызықты, мазмунды, көркем, балалар тилинде жазылған. Мәселен, «Әке алақаны» деп аталған гүрриңдин алып қарайық. Бунда Мурат деген баланың тууылмай атырып әкеси өлген болады. Муратты үлкейе келе басқалардың ағасы барлығы, өзінде жолдығы қызықтырады. Қапаланады. Бир нәрссесі кемистей бала жүрегінде бир мун пайда болады. Оны ойлап көп ауырады да. Оның үстине Жаңабай деген қатар бала «жетимек» деп намысына тийеди. Бул сөз оның жети жүйресинен өтеди.

Анасының «мынау сениң әкең» деп көрсеткен портретине тигилін қарайды. Көз алдына елеслетіуге хәрәкет етеди.

Ауырып, ойланып көзі илинген Мурат түсінде портреттеги ири денели, қара пәрең, жүзи күлимлеп туратуғын қыр мурынлы кисини көреді. Ол өзін «әкең Жалменмен» деп таныстырып, балаға әкелік меһир менен бағып, маңдайынан сыйпап, жақсы сөзлер, ақыл-нәсият айтады.

Мурат «—Ағалап» оянып кетеди. Буннан баласының қапалығының себебин сезген анасы әкесиниң тири уақтында қандай азамат болғанылығын, мийнеткеш, мийирманлығын айтып, оның менен қаншелли мақтансаң да болатуғынын айтады. Ауылындағы Жуман бригад та әкесиниң жақсы мийнет еткенлигин сөйлеп береді. Әкеси хаққында бундай жақсы сөзлерди еситкен Муратта жигер, рух пайда болады. Кеули көтеринки жүреді. Әлбетте, биз қысқа мазмундың баянладық. Лекин гүрриңди оқыған адам тәсирленбей, Мураттың жағдайына ашынбай оқый алмайды. Солай етип жазыушы балаларға ата-ананың қадир-қымбатын терең сезиндирип берсе, екиншиден атасыз балалардың жүрегине дуз себиуге болмайтұғынын да басқа балаларға түсиндирип, оларды бир-бирсуге хұрметлеу, сыйласық сезимінде тәрбиялауға ийтермелейди. «Хәр кимниң өз орны бар» да көринип турғанындай, әкениң орнының бала турмысында айрықшалығы исенимди, тәсирли сәуленген.

«Қос терек» қысқа гүррини де тәсирли. Урысқа кетип, қайтып келмеген Ғайбулланың етип кеткен еки нәли — бүгинлиги нәрұан болып жетилискен қос тереги туұралы гәп болады. Айбаты, жууанлығы хәм узынлығы ауыл балаларын бул қос теректиң тарийхын билиуге ийтермелейди. Тарийхын еситеди.

Урыс Ғайбулла ажағасының жанын қыршыннан қыйса да, қос терек етип, өзинен салмақлы ескерткиш қалдырып үлгергенлигин еситади. Шақаларына минип ойнаған балалар да, саясында дем алған жолаушылар да енди жас кеткен Ғайбулланы яд етер еді. Руұхларына

дууа етиседи. Яғный азғана болса да мийнет етсең (мәселен, бул жерде нәл ексең) сени адамлар бәрқулла есте сақтап жүреді, мийнетиң зая кетпейди, деген жуумақ жасалынады.

«Отыз жыл өткен соң» гүррининде урыс зардабы, жер сыйпалап қалған Ана образы суұретленген. Оның баласы Орынбай қайтып келмейди, баласының тири, өлисинен хабарсыз Әнийпа апа қанша дәрт, мун шегеди дейсең?!

Ленинградлы из кесиуши пионерлер қәбирин хабарлайды.

Ана менен әке баласының қәбирин барып көрип, кеуиллерине азы-кем болса да тәскин берип қайтады. Буны оқыған балалар урыс дегеннің нешше жыллар бойы адамларды қаншелли руұхый езетуғынын, ата-ананың балаға деген меһир-мухаббатының күшлилигин уғынады.

Буннан басқа «Еркебайды ким ерке деген?», «Айгүлдин бузауы неге өкпеледи?» гүрриндеринде бала тилинен балалыққа тән хәрәкет, уақыя, сөзлер қызықты берилген, тәбиятқа меһир-мухаббат, хайуан, қуларға сүйиспеншилик, ысықтық руұхында өскен бала, қыз сәуленген.

«Нанның ийиси» ақыл-нәсият сыпатында болса, «Сумка неге жыртылды?», «Қулып неге бузылды?», «Музда қалған етик»лерде айырым балалардың балалық кәте-кемшиликлери сынға алынады.

«Лайка қайтып келди» (болған уақыя) де ийги келмейди, бала оны ойлап қайғырады. Қақпаңға түсип қалған ийги бир хәптеден қайтып келгенде баланың кууанышы қойнына сыймайды.

Буннан басқа да гүрриндеринде жазыушы балалар тилинен, пикирлеу дүньясынан келип шыға отырып, үлкен адамгершиликли мазмунды, идеяларды бер алған.

Яқыпбайдың қалеминен көплеген ертеклер дореди. «Аққулар атауы имаса қулар патшасы хаққында ертегинде» Аққулар қарамағалы хәм адалатлықтың тымсалы етип суұретленеди. Олардың атауында теңиз қарақшылары болып, олар Аққуларға күн бермепти. Патшаның баласы Султан — дәужүрек, батыр. Ол қуларға жәрдем берип, душпанларды қырып-жояды. Яғный бул жерде автор оқыушыларда тәбиятқа деген меһир-мухаббат ояту менен бирге, әдиллик ушын гүресу руұхын пайда етиуге хәрәкет етеди.

«Теңизди толтырған егиз батырлар» да халықтың күн көрисине жарып турған теңиз сууы қайтады. Халық ашырқан, қыйналады. Оны қайта қалпине келтириу ушын Айдарха, Дәу хәм жалмауыз кемпирлерди жеңип өтип бултар хәм дәрйялар патшалығына жетиу керек болады. Бундай қорқынышлы жауларға жүрексинип қарсы барыуға хәш ким батына алмайды. Сонда Азат хәм Арыслан атлы егиз балалар

халқы үшін мәрттік етіп бас тигізіп, сапарға шығады. Өзлерінің батырлығы, ақылдылығы, даналығы, күштілігі, палуанлығы менен олар душпандарды жеңіп, өзлерінің теңіздерін қайта толтырып, халқын қуанышқа бөлейді. Бұл шығарма арқалы Арал теңізі маңына балалардың да бейпарық еместігі көрсетіледі. Балаларды жасынан тек өзі үшін емес, халық үшін жасауға тәрбиалауда ертектің әхмийеті үлкен.

Тәбиғатқа сүйіспеншілік сезімінде тәрбиалауға бағдарланған жән бір ертек «Тимур атлы жетім бала хәм бирқазан» шығармасы болып, онда Тимур жауыз әкесінің жолына түсіп, қуларды, хайуандарды атыуға шайланады. Бирқазан қус балаға ақыл-нәсиат беріп, бұндай нәпәк жолдан қайтарады. Қулар, хайуандар, улығма тәбиғат пенен Тимурды досластырады. Сол себепті Тимур да кейіншелі жақсы жасап кетеді.

Ал «Аңшы қалай перзентті болды?» ертегінде жауыз болғандығы себепті де аңшы перзентті бола алмайды. Тек халықтың зар сиреуінің нәтижесінде ғана олар соқыр балалы болады. Аңшы бір күн суын баласына жәрдем береді. Бұның есесіне өзінің баласының да көзі ашылады. Жумақта биреуге жәбір беру, улығма тәбиғатқа жәбір етіу өзіне қыянет етіу, өзгеге жақсылық, өзіңе жақсылық, деген шешім келіп шығады.

«Ешкінің неге сақалы бар?» шығармасында болса үй хайуандары менен дүз хайуандары арасындағы келісім шартын өз мәңгері үшін бузған адамдар (айырым) сүүретлеу арқалы, автор бұндай етіу, яғни басқаға жәбір етіу керек емес дегенді айтпақшы болады.

«Бағды ким жаратты?» ертегінде оны егіп, тәрбиалап, үлкен сауат ис іслеген Инсан, оның дәретіушілік ұллы хызметтері ұлығланады.

Яқыпбай шайыр да. Балаларға арналған қосықтары «Мен сүйемен гүлдерді» деген ат пенен кітап болып басылып шыққан.

Ана туұралы қосық жазбаған шайыр жоқ, болмайды десек қателеспейміз. Өйткені шайырды да ана туған, дүньяда анадан әзііз инсан болмайды. Әсиресе, балалар үшін Ана — мейхан, ең жақын ғамқоршы, дос, бауырман... Оның мейхине, жылы сөзіне, ыссы, ысық алақанына хеш нәрсе жетпейді. Сол үшін да:

Алақаның қандай ысық,

Бауырыңа бастың қысып,

Еркелеткен жылы сөздер,

Жүрегімнен шықты «ушып», дейді. Бала тілінен

Аналарға «Узақ жаса, бахтымызға» деген жақсы тілек тілейді.

Ойыншық, қуыршақтар — балалардың ең жақсы досты, сырласы. Олар менен ойнамаған баланың өзі жоқты. Балалар қуыршақ пенен ойнағанда кишкене үкесіне қатнас жасаған сыпатында ғамқорлық пенен қарайды. Оны ауқатландырады, суу береді, шомылдырады, кийіндіреді, шашын тарайды, үй соғып береді, жататуына көрпе, дастығына шөкем таярлайды. Оның менен «сөйлесіп» отырады. Бұндай қылдықтар, әлбетте, хәр бир балаға тән, соның менен бирге жарасықтық да. Міне ұсындай нәрестелерге тән әдеттерді шайыр балалар тілінде жүдә шырайлы етіп жеткеріп бере алған. Соның менен бирге балалардың оқығуына да, ядлап алығуына да жеңіл, түсінікті етіп көркем кітаптар менен сүүретленген:

Бир қолымда қуыршақ,

Бир қолымда бауырсақ,

Бауырсақты берсем де,

Жемес биің қуыршақ.

Жемесең хеш бауырсақ,

Жемесең гөш қуырсақ,

Тез ұйқыға жата ғой,

Хәйіу-хәйіу, қуыршақ! («Қуыршақ-ау, қуыршақ»

қосығынан)

Балаларды тәрбиалау, оларды жаман иллет, әдеттерден сақландырыу да жүдә зәрүр. Соның үшін да шайыр айырым ериншек, хошжақпас, тәртіпсіз, патас балаларды да қалам менен түйреп, оларды жақсы жолға ийтермелеу менен бирге басқалардың да ондай жаман әдеттерден қашық жүріуін үгіттейді. Мәселен, «Патасбайдың әдеті»нде Патасбай деген баланың салақтығы себепті ручка, дәптер, кітаптарының сыяға бығанып келетуінің, жүрген жері патырат екенлігін, сол себепті Патасбай деп аталып кеткенлігін айтады. Ең изінде:

Бет-қолын да кир басқан,

Классқа келер жуұмастан,

Келиң таза жүрейік,

Патасбайдай болмастан, деп жуұмақтайды.

«Марат мерген» де баланың жаман қылуасын нышанаға алады. Ол рогатка менен көрінген қусты атып, азап береді, өлтіреді. Дослары айтса да қоймайды, жыйналысқа салса, «қойдым» деп қутылады да, кейін және әдетін дауам ете береді. Соңында хәмме қарсы болады. «Шанышқы» дийуалы газетасына сүүреті салынады, әшқараланады. Соннан соң ғана рогаткасын темир ошаққа атыуға мәжбүр болады.

Усындай жаман қылғаларды іслеп жүргендерге уақтында дослары жәрдемге келип, жаман жолдан қайтарса, тәрбияласа екен, деген пикирди билдиреді, автор.

Буларға қарама-қарсы мазмұндағы «Ертилеу» қосығында Ертилеу деген баланың гүлдерге суу куйып, ылағын жетелеп, отлатып, қуыршақ пенен ойнауға да уақыт тауып, атасынан билиу ұшын көп нәрселерді сораптуғынын, ұлығма шаққан, мийнеткешлигин мақтап, оннан өрнек алыуға шақырады.

Буннан басқа да көплеген қосықтарында шайыр Уатанды, туған жерди, тәбиятты, балалықты, китапты, т.б.ларды улығлайды, жырлайды, салақтарды әшкаралайды.

Солай етип «Ауылым»нан басланған соқпақ гүзарға айналмақта.

Я.Әжимов үлкенлерге арналған қосықтар да жазады. Олардың да тематикасы рәң-бәрең. Шайыр адам туұралы ойларын ақ қағазға былайынша түсиреді («Шайыр» қосығында): Шайыр илхам перисине ернп, бул дүняның қызық, уақтыхошлығынан, мазалы түн уйқысынан безип, жазыу столында танды атқаратуғынын айта келип, бул мийнетлердің босқа кетпейтуғынына ишара етеди. Гә «Гүресейик, тынышлык ушын!» деп жар салады. Терроршы экстремистлердің іслеген жауыншылықтарын, зулымлықтарын қаралайды. Олар қанша урынса да халқымызды ғәрезсізлик — пәрауан жолынан қайтара алмайтуғынын, оның баслы себеби, олардың іслери наһақ, халыққа қарсы, сол ұшын да халықтан қолғау таппайды, жеңиледи, легенди ұғындыралы. Олардың жауыз хәрекетлеринің алдын алыуға, сақ болыуға шақырық таслайды.

«Балалықты күсеу» атлы философиялық қосығында балалық дәуіріне үлкейиүди күсеген кеуил, үлкейгеннен соң балалыққа қайтыұды қалейди. Бала болып гирбиңсиз ҳақ, аккөкирек, сада болып, ҳеш кимнің кеулине тиймей, өзін де руўхый жәбирленбей жасаудың гәштин сүриуіне не жетсин?! Лекин қайтыуға жол жоқ. Сол ұшын да еки жасамақ, мәңги жасамақты қалейди екенсең, ел деп жаныу керек, жанды халық ұшын пида етиу зәрүр деген тоқтамаға келеди. Гә шайыр «Мухаббат»ты жырлайды:

*«Теңиздің туулаған толқыны аялы,
Құдиретли вулкандай қақ жарған тауды,
Иләхйи бир күш мени еркиме қоймай,
Қалбимди қуралсыз қамалға алды».*

Мухаббат усындай теңиздің ғайбар, асау толқыны, бийик тауды тасталқан еткен құдиретли вулкан болса, оның алдында шайыр да бау ийип, тәслим болады. Жүрегін де мухаббаттың тилсим сезими урланады. Лал қылып, делбе етип ақылдан аздырады.

Мухаббатқа «Нәпәклик, опасызлық ҳарамдур» дейди. Себеби ол — тып-тынық, аптақ нурдан жаралған иләхйи туйғы.

Мине шайыр Яқыпбайдың мухаббат туұралы кеуил-кеширме, сыпаттамасы. Мухаббат хаққында хәмме де жазған, жаза да береді. Лекин хәр ким өзінше түсинеди, өзінше түсиникке, пикирге ийе болғаны секилли, Яқыпбайдың тәрийипи де өзіншеликке ийе.

Бир канша «Төртликлер» жазып, оларда өзіннің турмыстан түйгендерин, жуўмақтарын төрт қатарға сыйғызған:

*«Ер жигитти қысса намыс пенен ар,
Тышқанның тесиги мың тилла болар,
Дүнья-мал шашылса шашылар, бирақ,
Уятты бәринен жоқары қояр»* төртлигинде ер жигит намыстан өлетуғынын, арға шауатуғынын, ол ұшын дүнья-байлықтан да үнз кешетуғынын айта келип, хәр бир азаматтың усындай мәртлик пазыйлетлерге ийе болыуын тилейди.

Я.Әжимовтың буннан басқа да қосықтары баршылық. Бәрінде де ол айтар пикири бар, идеясы бар, сонлықтан өз оқыушысы да бар.

Ол — биринши гезекте, шайырлығын бийкарламаған ҳалда айтамыз, жазыушы. Қәлеминен көплеген гүррин, ертеклер дәреу менен бирге «Жазмыш жазасы», «Қулыя сақланған сыр» атлы повестлер де шықты.

Дәслепки повести «Еркин Қарақалпақстан» газетасының 1997-жылғы октябрь, ноябрь санлары арқалы өз оқыушыларына жетип барды. Бундағы Таңатар «танки»нің образы кимде болса да хәм жеркениш, хәм аныш оятқаны анық. Ол бардамлы хожалықтан шығып, жасынан жетилдің асты, ауырдың үсти менен жүрийүге әдетленеди. Хәр кимнің жәрдеми, өзіннің жалпылдақ, ымпыл-жымпыллығы арқасында РеспОның склад меңгериушиси болып гүрлейди. Дүнья, мал, сарай ишпиги-гилем, шет ел мебеллери. Көзинс тек пул көринген Таңатар жора-жолдасларын да мисе тутпайды. Оларға адамгершилик ис етпегенликтен олар да Таңатардан жүз буралы. Дүняны көтере алмаған ол хаялын болмаған гәп ұшын урып, қуып жибереди. Күнлердің күнинде қәуендері — РеспО баслығы жумысынан түсип, КРУ тәрөпинен Таңатардың склада, жумысы тексерилип, бир млн. сумлық зат кемис келеди: он жылға сотланады.

Түрмеден қайтып келген ол ҳеш кимге керек емес болып қалады. Себеби өзи де гүрлеген дәуиринде ҳеш кимге қайрылып қарамаған, қол ұшын бермеген еди. Ақырында «танки» Таңатар, тиленши Таңатарға айналады.

Нәпәк жол менен тапқан байлық жуғымсыз. Дүньяның изінен куўған, дос-яран, ағайын-туўғаннан ақшаны артық көрген адам соншылығында усындай күйге түсетуғынын автор және бир мәртебе есетпекши болады.

«Купыя сақланған сыр» «Әмиўдәрәя» журналының 2000-жылғы №1 санында жарияланды. Бул повесть алдыңғыға қарағанда көлемли, ўақыяларының, образларының көплиги, кенлиги жағынан да парыланып, автордың үлкен прозадағы шеберлигиниң осийшилигин де көрсетеди. Повестке турмыслық, трагедиялық көркем тилде жазылған ўақыялы қосық-проза (новелла) деп сыпатлама берсек болады.

Бундағы тийкаргы идеялық мазмун — адамларға жәбир-жапа етип, жаўызлық ислеў ақыбетиниң жаманлық пенен тамамланатуғынын, ҳақ, өз мийнети менен, хәммеге жақсы қатнаста жасаў нәтийжеси бахыт, шадлық екенлигин уқтырыў, көрсетиў. Доретпеде писип-жетилискен бир қанша образлар жасалған. Айтар болсақ, Жулдыз Жолдасова, Алмашлар, Жәдик.

Жулдыз — ҳадал, сулығ, мийнеткеш, өз исине жуўапкершилик пенен қарайтуғын аўыл мелсестрасы. Өз хызметинен тысқары шаңарағын да жақсы тербетип отырады. Күйеўи жоқ болса да ҳеш кимнен кем емес. Оның бундай тыныш, татлы өмирине Жәдик деген бийзары, тюремшик сая салмақшы болады. Оған үйинде қол салығға ҳәрекет етеди. Лекин Жулдыз қорғанып, оның пасық ойының иске асыуына жол қоймайды. Лекин «аңлыған жаў алмай қоймайды» дегендей, бир күни қой-ешки, бузаўларын тоғайда бағып жүргенде Жулдызға Жәдик топылып, айқас пенен ақыйры қарам ойын иске асырады. Жулдыз айқаста хуўыштан кетеди. Бир ўақытта өзине келип оянса жанында Жәдик те уйқылап атырған екен. Намысқа, ҳұждан отына күйген Жулдыз анығ, кек пенен темир қазықты суўырып алып, Жәдиктиң жүрег тусына күш пенен урып өлтирип тынады, көмип таслайды.

Бул жынаятты ашығ менен ислеп қойса да қорыққан Жулдыз не ислерин билмей дослары Райхан менен Дәўлетбайға айтып, мәсләхәт сораиды. Олар дурыс ислегенин, жәмийеттиң қара шүйелинин, қудабийзардың өлиминс ҳеш ким де қайғырмай, қайта куўанатуғынын, ҳеш кимге тис жармаў кереклигин айтып, соған келиседи. Ыақыт өте Жулдыздың Жәдиктен хәмледарлығы анықланады. Жалатай, жаўыздан тырнақ көриўден, оның үстине некесиз бала туўыўдан арланып, алдырып тасламақшы болғанда Райхан мәртлик етип қурдасына жәрдем қолын созады: күйеўи Дәўлетбайға некесин қыйдырады. Бала Дәўлетбайдан болғанға алып келеди.

Олар үшеўи туўылған нәрестеге Тилеўқабыл деп ат қойып, жақсы тарбия береді. Соның нәтийжесинде Тилеўқабыл да жақсы жигит болып шығып, үйленип, ата-аналарының етегине ақлық салады, бахытлы, шадлы өмир инам етеди. Солай етип Жулдыз өмириниң екінши ярынан жүдә шадлықоррамлықта өткереди. Бундай бахытлы турмысқа өзиниң қадаллығы, сабырлығы, мийнеткешлиги арқасында жетиседи.

Яқыпбайдың еки мыңыншы жыллықтың босағасында турып заман, көлешек, жәмийет, инсан,... туўралы толғаныс, тәшўиш, ой-пикирлери, көзқараслары жәмленген, айырым адамлардың адамға тән емес жаманлық, бузақшылықларды ислеўге дейин барғанына күйингенинен шыққан «күйи» — «Гүнәкәр бенделер ямаса уллы рухлар тәшўиши» («Устаз» газетасы, 2003-жыл, 30-октябрь) памфлети де дыққатқа ылайық.

Жанрына келсек, бул шығарманы бизиңше «фантастикалық памфлет түррин» деп атаў керек. Себеби доретпеде түс көриў мотивинен пайдаланып, фантастикалық образларды (рухлар, Хәзирети Қызыр, Адам ата, Хдүа Ана) жасаған. Усының өзи шығарманың фантастикалығынан дәрек берсе, көлемли, бир ўақыяға арналғанығы түррин скенлигин, ал жәмийет ипласлықларын ашқаралаўы памфлет шығарма екенлигин көрсетеди.

Тутас алып қарағанда «Ашықтан-ашық дәртлесіў» басқоспа мәжилисиниң кеңейтилген протоколы десек болады. Яғный, әдебий қахарман (автор) түс көреді. Түсинде мәжилис басланайын деп турған, ол да қатнасып отырған болады. Айдос баба мәжилисти ашады. Хәзирети Қызырға баянат ушын сөз бериледи. Ол айырым адамлардың бүтинги күнге келип жүдә жермен, қәнәтсиз, нәмәрт,... болып кеткенлигин күйинип айтады. Ери ҳаялының, ҳаялы ериниң көзине шөп салығға дейин жеткенин қалай түсиндирерин билмейди. Төмендеги ўақыяны өз көзи менен көргенин айтады: Бир келиншек күйеўиниң қалтасына наркотик салдырып сотлаттырып, өзи бурыннан ойнасы болып жүрген хәмелдарға тийеди. Хәмелдар бала-шағасын таслап, жалатай келиншекти перзенти менен алады. Өгей әке он алтыға шыққан қызына қол салмақшы болады. Сонда келиншек: «Бир жыл шыда, 17 ге шықсын... Жоқ, жоқ... бәри бир мен сени ҳеш кимге қыймайман» дейди. Не деген ипласлық! Өзиниң қызын өгей әкениң зорлағанына қыйналмайды, арланбайды, қайта керисинше қызынан да күйеўин қызғанады. Адам тили айтығға да уялатуғын жеқсуршылық, арсызлық. Сөйтип ол ҳаял қызына асылып атырған хәмелдар күйеў-ойнасын пышақлайды, түрмеге кетеди. Бул не деген қарамшылық, деп Қызыр ата Адам атаға, зүриядларың сондай дәрежеге жеткени қалай, деген мәнисте айтып шағынады.

Қанаат, шүкиршилик жоқлығы, жала, паракоршылықтың ҳәдден тыс күшейгенин мысаллар менен келтирип өтеди. Сондай-ақ баяна-

тында Адам Ата, Хауа Анаға оғуладларының қуры сөзге, өтирикшилик, жалатайшылық, нәпсиқаушылыққа берилип кеткенлигин еслетеди.

Буннан соң жарыс сөзге Қумар ана руұхы шығады. Ол қарақалпақ халқының тууылысынан мәрт, ғайбар, сөзинен қайтпайтуғын бир хам туұры сөзли, соның менен бирге ақ көкирек, саудыраған халық екенін айта келип, бүгинги 21-әсирге жетип, олар ишинде де негелур ишласлық иллетлердің ен жая баслаганынан қәуестерде екенлигин сөйлейди. Жәмийеттеги харамшылықтар тамырын излестиреди.

Нәрестесін (қызын) өлтирген ананы Ана деуге тил бара ма?! Шайтан уәсәсасына кирмеуге шақырады.

Теңиздің қурып, халыққа руұхый, материаллық зыян тийгизип атырғанынан тәшүишленеди. Соның себебинен балалар өлип, майып болып тууылып атыр. Басқа жәмийетте орын алған нұқсанларға қысқа болса да таллау жасалады. Я.Әжимов дәретиушилиги жән-жақлама изертлеуге турарлық.

Қайсы бир жазыушы тәренинен дыққатқа ылайық қандай да бир шығарма дөрөй ме, дәрхал жақсы-жаманы айтылып, баспасөзде баха берилгенде, бул — адебиаттың өсиуине де, илимнің рауажлануына да үлкен тәсир жасау менен бирге автор ушын да хәр тәрәплеме пайдалы, мораллық қоллап-қууатлау болған болар еди.

Жазылмаған бир нызам бар, яғный юбилейің емес пе, сенің шығарманды таллап жазылған илимий мақала, мийнет газета-журналда басыла бермейди. Бундай иллеттен қутылатуғын уақыт әлде қашан жетти, мениң ойымша.

Әлбетте, Яқыпбай мениң шығармаларым изертленбей атыр деп өкпелеп, жазбай қалатуғынлар қыйлынан емес. Талант, йошы, илхамы күшли, ол жаза береді. Оннан еле де сүйекли, мазмунлы көркем шығармалар күтиуге хақылымыз.

«Әмиүдәрәя» журналы, 2005-жыл, №5/6. 99-104-бб.

ТӘБИЯТ КӨРИНИСИ БАСҚАША БОЛМАЙ МА?

(Әреп Халмуратовтың «XIX әсир қарақалпақ әдебиятында тәбият көринис(и) хәм қубылыслары» деген темадағы диссертация жұмысына ПИКИР)

Диссертацияны оқып шықтым. Пайдаланылған әдебиетлар лизими жоқ. Диссертацияның өзи — 145 бет.

Бүгинги күни, хәр заманда да, илим ислеу аңсат емес. Сонлықтан аўылда жүрип илим жолында жүрген Ә.Халмуратовқа мениң көзқарасым унамлы. Өзинше ислеген, изленген. Диссертацияның табыс жағы

өзиниң пайдасы. Лекин мен еле жұмыс көп басқышлардан өтпегенин есапқа алып, алдағы илимий орайлардың талқысынан мүлтиксиз өтип кетиуін тәмийинлейтуғын өзим сезген бир қанша қәте-кемшилигин көрсетип, усынысларымды билдирип өтпекшимен.

1. 3-бетте миллий ғәрәсизлик шаралаты менен «Қарақалпақлар XV—XVI әсирлерден баслап халық болып қалиплесе баслады» деген батыл пикирлер айтылып атырғанын биз де қууатлаймыз» деген. Хақықатында қарақалпақлар, олардың негизин қураған қәуимлердің шығысы бурын да, хәзир де илимде әййемнен басланып жүрипти. Жақында шыққан «Қарақалпақстан тарийхы»нда «11-12-әсирлерде халық болып қалиплести» деп көрсетилген.

2. 3-беттеги мийнетинен алынған Президентимиз туұралы цитатаның орнына Президентимиздің қарақалпақлар хақында айтқан бахалы пикирин келтириу орынлы.

3. «Қарақалпақлар Шығыс классиклериниң өлмес дәрәтпелерин өзбек, түркмен, қазақ, орыс халықтарынан, әсиресе өзбек халқы арқалы болса да үйренди» деген пикири оншелли туұрылыққа келмейди. Қарақалпақ уламалары Шығыс классиклериниң мийрасларын өзлеринше де үйренгенлигин, ол халықлардың да айырым мийрасларды қарақалпақлар арқалы үйренгенлигин де умытпауымыз тийис.

4. Бақсышылық, саз өнери (шайыршылық) XIX әсирде қалиплесе баслады дегенине де (5-бет) хеш бир илимпаз келиспесе керек.

5. Теманың изертлениуіндеги илимпазлар арасында Бердақты, Омар, х.б. усы XIX әсирдеги көп шайырларды изертлеп, көплеген монографиялар, мийнетлер жазған профессор Ә.Пахратдиновтың атының көрсетилмегени диссертанттың тийкаргы әдебиетлардың бири — Ә.Пахратдиновтың мийнетлери менен таныспағанлығын билдиреди (6-7-бетлер).

6. 8-9-бетлердеги Қ.Султановтың Т.Жумамуратовтың қосығы хақындағы пикирине диссертант қосылмайтуғынын билдиреди де, бирақ илимий дәлиллен бере алмайды. 32-33-бетлерде бул қосықтағы «Асау толқын ақырады ешектей» деген теңеуди «ерси, турпайы, иссинмсиз, аңсат уйқасқа қурылған, жолбарыстай ақырып, деген гәп бар, ешектей ақырып тур, дегенди еситпедик» деп қуры жадағай, пикирлер менен өзинше қосықты жоққа шығарады. Илимий тийкарлап, қәтелигин айтып бере алмаған. «Ешектей аңқырып» деген турақлы сөз дизбегин (аңқырып, ақырып сөзлери дублет, яғный бир мәнидеги сөзлер) билмеуи де хайран қаларлық.

7. 10-бетте илимпазларды атауда да хроникалық избес-из сақланбаған.

8. Орфографиялық, стилистикалық қәтелер бар: «Көринис-кориниси», «Айырма»—«Айырша», «киргизилинилип—киргизилип» т.б.

9. Бапларда теңсалмақлылық жоқ. 1-бап — 47-бет, 2-бап — 71-бет.
10. Қосықтардан мысаллар жүде көп алынған. Бир-еки кутлет, катар алып таллауға да болады. Қысқартыу керек, қосық текстлерин, илажы болған орынларда.

11. II бапта негедур Бердакты XIX әсир шайырларынан бөлип алып өз алдына қарастырады.

12. XIX әсирдеги шайырлардан тек Күнхожа, Бердак, Өтеш, Гүлмурат, Омар, Әжиниязларды изертлеу жұмысына киргизген. Басқалары қайда? Сарыбай, Әбдиқадир, Аннакул, Сыдық, Құлмурат, Бегжан, Қоразбек х.б.ларды негедур изертлемеген.

13. XIX әсирдеги шайырлардың шығармаларында тәбият көриниси, кубылысларын сүүретлеуиниң миллий дәреклери — фольклорлық, әдебиятымыз сағалары — алдыңғы әсирлердеги қарақалпақ сөз шеберлери дөретпелеринен (Сыпыра жырау, Доспамбет, Асан қайғы, Мүйтен жырау, Қазтуған жырау, Жийен жырау х.б.лардан), Шығыс әдебиятынан ибаратлығы айтылмаған хәм олардың тәсири изертленбеген.

14. Өтеш, Гүлмурат, Омарларды изертлеуді XX әсирдеги шайырлардан кейинги бөлимде қарастырған.

15. XX әсирдеги шайырларда бул теманы сөз етиуи диссертация темасына кирмейди. Және де XX әсирдеги шайырларды да толық қамтымаған. XX әсирдеги шайырларды айтатуғын болса, салыстырып, сол бапларда айтыуы керек еди, өз алдына бөлим ажыратпай.

16. Ең тийкарғысы 1-бап диссертация темасы менен бирдей болып кеткен. Диссертация темасын 2 бөлимге бөлип, 2 бап етиуи керек еди. Еки бап та бир баптай. Тек Бердакты, Гүлмурат, Өтеш, Омар, XX әсир шайырларын ажыратып таллаған.

17. 2-бап темасы «Бердак хәм тәбият» деп аталғаны менен бир бөлими Бердакқа арналады да, қалған екінши бөлими басқа шайырларға арналған.

18. Илимий мийнетлерден пайдаланыу (Ж.Есенов мийнетинен басқа) жоқ есабы. Мине усындай кемшиликлерди инабатқа алып қайта ислесе диссертация алдына қойған ұазыйпасын толық орынлайды деп ойлаймыз.

2006-жыл.

ЖАЗЫҰШЫ ЖЕМИСИ

— Дөретиушилигиниздеги соңғы жаңалықтар тууралы айтып берсени?
— Жазыушылық деген талант, бул талант хәммеге берилмейди дейди ғой. Жазыушылық да аңсат емес. Жұмыстан сауа ұағында, кеште, түнде дем алыстан ұаз кешип жазсаң, жазғың келеди. Бир жазғаның

ды он оқып, дүзетиуге туура келетуғын ұақытлар көп болады. Писик шықсын дейсең-дә.

Дөретиушилик пенен шуғылланып атырмыз. Ислегін, жазғың келеди, хәр бир дөреткен шығармаңнан кейин ләззетленесең, кууанасаң.

Өткен жылы «Жин-жыпырлар уясы» романым өзбек тилинде «Шарқ юлдузи» журналында басылды.

Кейинги ұақытлары көп бос ұақтым бурыннан жазған шығармаларымды жанрлық, тематикалық жақтан топластырып, қайта көрип шығып, китап халына әкелип, китап шығарыуға кетип атыр. Мәселен, соңғы жылларды айтар болсам, 2006-жылы балаларға арналған гүррин, ертсек, аңыз, рәуият, анекдот, жумбақларымды жыйнастырып, «Алтын балық» деген атамада китапша шығардым. Балалар қызығып сатып алып оқымақта. Өткен жылы белгили илимпаз, халық аралық академияның академиги устазымыз Әбдисайыт Пахратдиновтың өмири, илимий, дөретиушилик жоллары тууралы китапша шығардым.

Мениң өзим хәзир «Мәденият хәм спорт» газетасында ислеймен. Газета жұмысына байланысly белгили спортшы, спорт жанкүйери, қәуендери Зәрип Алланиязов хакқында көлемли очерк жазып, оны да китап етип шығардым. Зәрип Алланиязов, өзиниң есабынан балалар спорт мектебин салып, ашты. Хәзир мектепте спортшылар таярланбақта. Ядыңызда болса «Қурылысшы», «Қырық қыз» деген футбол командалар бар еди, соларды шөлкемлестирди, басшылық еткен. Буннан басқа да қайырлы ислери баршылық инсан.

Усы жылы «Беканның автомашиналары» деген атамада юмор, сатиралық гүрриндиримди, интермедия, анекдотларды топластырып китап етип шығардым.

Сондай-ақ және «Эльза ханым» деген 8 баспа табақ көлеминдеги китабым да «Қарақалпақстан» баспасынан басылып шықты. Усы ұақытқа шекем 9 китабым шықса, көпшилиги «Қарақалпақстан» баспасынан шыққан. Бул ушын баспа хызметкерлерине алғысым шексиз.

— «Эльза ханым» деп неге атадыңыз?

— Китапқа повестлер, гүрриндер дүркини, гүрриндер, фантастика, комедиям киргизилген. Оның ишинде әдебиятшылар, оқыушы қәуим төрепинен жақсы баха алған, мени жазыушы сыпатында танытқан «Эрен сәхий» повестим де бар. Қызықты ұақыяларға қурылған «Сауын сыйыр» детектив повестим бар, басқа да қызықты, көркем жазылған шығармаларым киргизилген. Деген менен «Өмирде не болмайды дейсең?» деген гүрриндер дүркининдеги «Эльза ханым» гүррини менен китап атын атауымның мәниси, бул дөретпем қысқа болғаны менен кеулим-

нен жылы жай алған шығармаларымнан бири. Гүррин инсан басындағы өмір менен өлім арасындағы қас-қағым мәурит туұралы. Өмір адамзат, барлық жанзат ушын да шийрин хәм қадирли. Аңсатлық пенен өлімге хеш ким де жаның қыйғысы келмейди.

Бул гүрриндеги Эльза деген немис қызы да усындай қыйын халатқа түсип қалады. Лекин өзиниң ақыллылығы менен өзин атайын деп турған душпанынан қутылады. Тек өзи өлімнен қутылып қоймай «жау әскерине» өлім дегеннің, урыс дегеннің инсан ушын апатшылық екенлигин, өмір дегеннің мазасын, рәхәтин, қууанышын сессиз түсиндирип бере алады.

Бул гүррин сезімге қурылған лирикалық проза. Буны айтып беріуден гөре оқыушылардың өзи оқыса Эльзаның көззаллығына тән беріп, урысқа нәлетлер айтады.

—Китап шығаруы жағдайлары қандай болмақта?

—Китап бул — руұхый ғәзийне ғой. Китап, журнал, газетаны хәр бир адам оқып туруы керек. Адамның ой-өрисі раўажланады, өзиниң инсан екенлигин сезинеди. Оқымаған адам, турпайы айтсам кешир-гейсизлер, жабайыласып кетеди.

Соңғы ўақытлары Президентимиз халқымыздың руұхый дүнясын өсириўте айрықша дыққат аўдармақта. «Жоқары руұхыйлық — жеңилмес күш» атлы китабы бул сөзимизге дәлил.

Жазыушылық — аўыр талап. Қанша тер төгип мийнет етесең. Бир шығарма жазған бир гектар жерди аўдарған менен бара бар, хәтте оннан да көп күш, ўақыт сарплайсаң. Қанша ўақыт басында писирип жүресең. Толғағы келген ўағында оны қағазға түсиресең. Ал сондай мийнет еткен шығарманды китап халында халыққа жеткергін келеди. Хәзир базар экономикасы. Барлығын қаржы шешеди. Өлип-талып шығарғаныңды сатыу мәселеси оннан да қыйын. Китап дүканлары жоқ. Хәр ким өзи сатады. Және бир мәселе, хәзирлери шыққан китаптардың келешекке жетип барыуы, көп ўақыт сақланыуы гуман. Себеби мәлимлеме-ресурс орайлары Қарақалпақстандағы баспалардан шығарылған китаптардың көпшилигин ала алмайды. Жоқарыдан берилген дизимдеги китаптарды, сабақлықтарды алады да, қарақалпақша көркем шығармаларды алыуға келгенде қаржысы жетпей қалады. Мениң ойымша, республикамыздағы колледж, лицей, мектептерге қараслы хәр бир мәлимлеме-ресурс орайы хәр бир таза көркем китаптан 10-20 данадаң алғанда китаптарымызды халқымыз көп ўақытлар оқыр, пайдаланар еди. Хәзир сатып атырмыз, китап оқыушысы үйине барғаннан соң оқыйды, бірақ хәммеси қадирлеп узақ ўақытлар сақламауы мүмкин.

Бүтинги күни жас хәўескерлер көп. «Зульфия», «Келешек хәўазы» таңлауларына қатнасыу ушын шайырлардан жәрдем сорап, қаралағанларын дүзеттирип, китап шығарады.

Бизлердің дәуирдегилер азы-кем әдебий жәмийетшиликке таны-мал болмай турып китап шығарыуға қысынар еди. Ал хәзирги бираз хәўескерлер уялмай жарыспаққа, кимозарлыққа китапшалар шығара береді. Бундай төмен шығармалар китап қадирин кетиреди.

—Китаптан дөретиушилигиниз қуны қайта ма?

—Қайда саған? Себеби қағаз, полиграфиялық шығынлар қымбат-лап баратыр. Сонлықтан китаптың өзине түсер баҳасы да қымбат. Оның үстине өзиниң жазған мийнетиңнің қунын, яғный қалем хәқынды қосатуғын болсаң, онда китап баҳасы және өседі. Сонлықтан жазыушылар китабына өзи дөреткен мийнетиңнің қунын қоспай сатады, тек китаптың қағазына, полиграфиялық шығынына кеткен ғәрежетин ғана қайтып алады, алса. Сатып бермен деп алғанлардан ақшасын ала алсаңыз үлкен гәп. Бул жазыушының жазған мийнети бийпул деген сөз.

Буны пуллы етиўте де болады. Бірақ оған бизиң шараят еле мас келиңкиремейди. Ол ушын баспалар жазыушыға буйыртпа беріуи керек. Ямаса белгили бир шығармасын қалем хәқы төлеп баспа автордан сатып алыуы тийис. Сөйтип өзи басып шығарып, өзи сатады. Негизинде солай болыуы лазым. Бірақ өйтиўте баспалардың да қаржы жағдайы көтермейди. Және китап баҳасы қымбаттап түсетуғын болғанлықтан сатылмайды. Соның ушын баспалар булай етип китап шығара алмайды.

Қулласы, мәмлекет тәрәпинен илажлар көрилсе, китап шығарыу, сатыу орайластырылса, жеңилликтер берилсе, қолға алынса жақсы болар еди.

Сәўбетлескен: Бекпазар ЕРНАЗАРОВ,
жазыушы
2008-жыл ноябрь

ЫРЫМЛАР ХАҚҚЫНДА

Соңғы ўақытлары Ғәресизликтең шарапаты менен «көзимиз ашылып», «оңды-солымызды» танып атырмыз. Усының нәтийжесинде диний қалдықлар ретинде қараланып келген халқымыздың көплеген үрп-әдеттери қайта тикленбекте.

Усындай бир пайытға халқымыздың нешше бир әсирлик бай өмирлик тәжирийбелеринен дөреген, адамларды, жасларды жақсы, туұры, сала-

мат, тәртип-тәрбиялы, тазалықты, ауызбиршиликти, сыйласықты, әдеп-икрамлы болуға, келешекке жақсы нийет пенен карауға, тәбият заңлылықтарынан хабардар етуге, оннан қорғаныуды, сақланыуды үйретуіге, өз динин берик улауға бағдарланған халықтың хасыл мийрасларының бири — ырымларды жыйнау кешиктируіге болмайтуғын әхмийетли ұазыйпа болып есапланады. Сонлықтан да биз бул исти перзентлик ұазыйпамыз деп билип мойнымызға алып, жыйнауға 1989-жылдан кирисип, соннан 1995-жылға дейин үзликсиз жумыс алып бардык. Нәтийжеде бул бахалы халықлық мийрастың бир-бирине уксамайтуғын, өзгеше, хәр бири өз алдына максетти гөзлеген (бир ырымның бир неше вариантлары да болады) 700 ден асламын жыйнауға миясар болдык. (Тийкарғы информаторлар: Бийбикатша Ақылбекова, Зульфия Абдиқадирова, Аяпберген Сапаров х.б.).

Жыйналғанларынан бир дүркини «Арал» журналының 1992-жылғы 2-санында жәрияланды.

(Усы жерде бир шегинис етип, жүрегимди сызлатып жүрген баспасөзде айтылмай, лекин айтылмаса болмайтуғын, бүгин қатты рети келип турған бир ҳақыйқатлықты айтып жәрия етежақпан: жыйналған ырымлардан тәуипшиликке байланыслыларын «Қарақалпақ халқының тәуипшиликке байланыслы ырымлары» деген атамада кирис сөзи менен «Арал» журналы редакциясына тапсырдым. Ол 1992-жылғы 2-санының 86-90-бетлеринде «жыйнаған: А.Әбдиев» деп жәрияланды. Қызығы, журналдың 90-91-бетлеринде мен тапсырған ырымлардың бир бөлегі «Туысқан халықлар ырымлары» деген атамада «русшалан аударған: Ө.Нурпейсов» деп берилген. Онда 38 ырым берилген болса бәри де меники, сөзбс-сөз, мәниге-мәни. Хайран қаларлық жағдай. Күпә-күндиз урлық. Урлық дейин десем журналист Өтебай Нурпейсов «Алла-жалла мен ырымларды аударып берген жоқпан. Улығыма бул материалдан түк хабарым жоқ» дейди. Материал жәрияланды, автор (аудармашы) билмейди?! Ол қалай деп оннан бетер хайранлар қалып жүрсем, 1993-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан «Халық ырымлары» деген атамада «жыйнаған хәм баспаға таярлаған Таңатар Жумамуратов» деп китап шығып турыпты. Ол киcи китапшасында мениң жыйнап «Арал» редакциясына тапсырған ырымларымның басылғанларын да, басылмағандарын да (басылған, басылмағанын да редакциядағы өзине тәбия хызметкерден алған. Сөйтип көлем хақыдан болсын, мәплентген) өзине ийемленип, «ортақ ырымлар» деген бөлимге киргизип жиберипти. Әне, хайранның үлкени! Мен бул урлықты, қызғаныштан тууылған көз көреки бассыныушылықты дейин бе, уақтында билдим. Лекин өзим аспирантурада

оқып, кандидатлық диссертация жумысынан мурын сүңгируіге уақтым жоқ пайыт болғанлықтан дауласып, ҳақыйқатлықты орнына қоя алмаған едим...—А.Ә.)

Ал, барлығы жыйналып болынғаннан соң мазмун, бағдарына, неге байланыслы пайда болғанына қарап өзимизше түрлерге ажыратып, аз-ғана болса да системаға түсирип болып, 2006-жылдың 2-сентябринен (№38(217)) баслап, тап 2007-жылдың 7-апрелдеги (№14(245)) санларында хәптелик газета — «Мәдениет хәм спорт»-та бастырып шығардык. Усы жерде айта кететуғын бир нәрсе (бул газетаның бас редакторы сыпатында мен бул ырымлар газетамыздың максет-ұазыйпасына киретуғын болғанлықтан жәриялауды баслағанбыз), ырымлар газетаның 26 санында жарық көрди. Оқыушылар меңгерип, үйренип алсын хәм газетаның келеси санларының да қызыклы болуы, оқыушыларды газетаға ынтықтыруы ушын аз-аздан (10-30 дан) берип бардык. Ғақыйқатында да оқыушылардан ырымларды басқанымызды қоллап-қуатлаған көптеп хатлар алдык. Халықтың миллий мийрасқа қызығыушылығының күшли екенлигин усында сездик. Солай етип биз жыйнаған 704 ырымның дәслепки 521 и халыққа жетип барды. Ал қалған 183 ырым бир себеплер менен басылмай токтатылды.

Халық тәуипшилигине болған талап, зәрүрлик тек бүгин ғана емес, ал сол кеңес ҳүкиметинин дәслепки — қадаған стилген күнлеринен баслап-ақ тууылған. Бирақ талап қанаатландырылмай, қайта оның рауажланыуына тосқылық жасалды: тәуиплер, порқанлар, палкерлер, «көзашықлар» қатты куўдаланылды. Соның нәтийжесинде олардың саны азайып, бай емлеу тәжирийбелери атадан-балаға өтпей, умытылып бармақта. Усындай себеплерге байланыслы биз, биротала умытылып кетпес ушын халық тәуипшилигине байланыслы хәм басқа да адамлардың турмыс тиришилигине пайдалы халықлық ырымларды жыйнап, бастырып, кең жәмийетшиликке жеткеріуді мақул көрдик.

Ырымларды баспасөзде жәриялау тәуиплер ушын ғана пайдалы қолданба болып қалмастан, медиклер ушын да, улығыма халқымыз ушын да үлкен әхмийетке ийе. Себеби, оларды билиу аркалы биз хәр қыйлы кеселликлерге ушыраудан сақлансақ, екиншиден, хәр түрли ауырыулар менен науқасланған жағдайда тез жазылып кетиуимиз итимал. Өйткенни, бул ырымлардың көпшилигин ислеу қәлеген адамның да қолынан келеди. Бирақ адамларда ырымға, халық тәуипшилигине болған көзқарас түрлише. Айырымлар елеге дейин оған диний қалдық ретинде қатнас жасайды. Лекин, биз айтар едик, тәуипшиликке байланыслы халық ырымлары динге байланыслы пайда болған емес, ал медицинаның емлеу

усыллары сыяклы тажирийбеден дореген өзгеше емлеу түри. Сонлыктан да буларды тек динге байланыссы (элбетте, динге байланыссы шығарылғандары да жок емес) пайда болған ырымлар деп есаплау түптийкарынан қәте, ал буны халқымыздың арасында шыпакерлер болмаған уақытта адамлардағы хәр кыйлы кеселликлердің алдын алыу (усыған итибар берин, тек емлеу емес, алдын алыу) хәм емлеу хызметин аткарып келген халық тәуиплеринин емлеу усыллары деп карау тийис хәм солай да.

Теренирек үнилип карасак, бул ырымлардың кай-кайсысында да илимий тийкар жок емеслигин көриуге болады. Мысалы: «Жийденин астында уйықтауға болмайды, жин урып кетеди» деген ырым бар. Бул хәзир илимий жактан да дәлилленди: жийденин гүли өзинен адамның басын айналдыратуғын (нервине тәсир ететуғын) зыянлы газ бөлип шығарады екен; «Жерик хаяллардың, хәтте, онын күйсүинин де түйсннн гөшин жеуине болмайды» деген халық ырымын да шыпакерлер бийкарлай алмайды. Енди мына төмендеги ырымға нәзер салайык: «Әүлийеге карап қолыңды шошайтсаң, қолың сынады», ямаса «Әүлийеге карап қол шошайтуға болмайды. Егер билмей қалып шошайтып қойсаң, үш рет ауырғанша тислеу, яки бармақты аякка басыу лазым» деген ырым бар. Буны көпшилик адамлар нағыз диний ырым деп есаплауы тәәжип емес. Бирак биз буның да илимий тийкары бар екенлигин, бүгинги күни дәлилленгенлигин Рустам Обидтин 1992-жылы Ташкенттеги «Фан» баспасынан шыққан «Дуонинг кучи» деп аталған китабынан үзинди келтириу аркалы көрсетпекшимиз; «Жазыушы Евгений Березиков «Звезда Востока» журналының 1990-жылы 8-9-санларында жәриялаган «Полтергейстке кириу» атлы илимий көркем шығармасында көплеген әүлийе-әнбиялардың, сонын ишинде Имам ал-Бухарийдың, Бахауатдин Накшбандийдин кәбирлеринен күшли биоэнергияны сезгенин айтады. Рууһы күшли адамлардың биоэнергиясы да күшли болып, әсирлер өтсе де жоғалып кетпейди. Березиков Саранлиб (Цейлон) атауындағы Әүлийе Будда ибадатханасында болып, алтын қалпақша астында сақланып атырған Будданың тиси тәрәпке қолын созғанда оннан келген күшли кууат (энергия), хәтте, қолын күйдирип жибериуге сәл қалғанын жазады. Ал қараң, Будданың өмир сүрип өткенине 2,5 мың жылдан да асып кетти!» Және бир адамлар онша исенбейтуғын ырым («Егер бала ауыра берсе, атын өзгертип шақырсаң тәуир болып кетиуи мүмкин») туұралы: «Исмнин (аттын) өзгериуи адамның минез-кулқына хәм тәғдирине қатты тәсир етеди, деп үйретели, нумерология илими» («Фан ва турмуш» журналы, 1992-жыл, №1,

«Өлим этнографиясы» макаласы, авторы Махмуд Назаров. Келеси пикирлер де усы мақаладан келтириледі). «Хәр қандай исм хәрип-сеслерден куралады, оны айтқанда хәр бир хәрип-сес өзине тән вибрация (тербелис) пайда етеди. Нумерологияның айтыуынша, исм өзгертилгенде оның вибрациясы—жана сеслердин басқаша тербелиси (айтылыуы, жаңғырығы) минез-кулкты әсте-ақырын өзгерте баслайды».

Минексей, көрип отырмыз, ырымларға исенбеуге хеш жол жок екен. Лекин, халқымызда «Қарақалпақ ырым етеди, ырымы қырын кетеди» деген гәп бар. Бунда да жан жок десек алжасамыз. Бирак, бул гәптин халық ырымын бийкарламайтуғынлығын, тек айырым тажирийбесиз тәуипсымақлардың дурыс емлей алмағанлығынан шыққанлығын билемиз.

Солай да биз ырымларға исениу, исенбеуи хәр кимнин тәнхә өзине қалдырамыз. Лекин, оларға «ескиликтн қалдығы» деп қолды бир силтеп қараушылық бизин сауатсызлығымыздан, дуньятанымымыздың, ой-өрисимиздин тарлығынан дәрәк беретугынлығын, керисинше ата-бабамыздың әсирлик тажирийбелеринен дореген емлеу усылларына, халыққа менсинбеушилик болатуғынлығын ескертемиз.

Және бир айта кететуғын нәрсе, биз жыйнап, нәзеринизге усынып отырған ырымлар, халқымыздың әсирлер лауамында бай тажирийбелеринен дореген хасыл гәзийнесинин «қамыр ушынан пәтири». Соның ушын да биз, сиз—әдиули оқыушыдан өзлериниз билетугын ырымларды жыйнап, газета-журналларға тапсырып, олардың еле де көптеп жыйналыуына, улыумахалықлық мүликке айналыуына өзлериниздин қалыс жәрдемизиди аямауыңызды өтиниш етип қаламыз.

Сизин саламат, хәр тәрәпкеме сәк, зийрек жасауыңызға азғана болса да жәрдемизиди тийгизе алсақ, өзимизди бахтияр деп есаплаймыз.

2009-жыл

РОМАНШЫЛЫҚ ТУҰРАЛЫ ТОҚТАЛСАҚ...

Атақлы орыс критиги В.Г.Белинский роман ҳаққында «роман бул халықтың жоқарғы рауажланғанлығының белгиси» деп тәрип береді. Роман — жәмийетлик турмыс уақыяларын эпикалық масштабта кең ашып сүүретлейтуғын прозаның ири жанрлық түри.

Дәслепки романдар: Апулей «Алтын ешек», кейин Сервантес «Дон Кихот», Ф.Раблениң «Гаргантюра хәм Пантагрюэль» т.б. Қарақалпақ әлебиятында А.Бегимовтың «Балықшының қызы», Ж.Аймурзаевтың «Әмиүдәрәя бойында», Ө.Айжановтың «Арал қушағында», К.Султановтың «Ақдәрәя» романдары пайда болды.

Өткен әсирдің 50-жылдары ортасында романлар дәретіу бойынша 1959-жылғы Ташкентте өткерилетуғын әдебиет күнлери алдынан таллау жәрияланып, соның тәсири үлкен болған.

60-70-жж. романлар көп дөреди. Мысалға, Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ қызы» диологиясы, «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясы, «Қарақалпақнама», «Түркиянама», «О дүньядағы атама хатлар» роман, эсселери, Ш.Сейтовтың «Халқабад», К.Мәмбетовтың «Посқан ел» эпопеяларын көрсетсек болады.

Соңғы дәуирде Хикметулла Айымбетов «Қарабуұра», «Тахтақопир улы дәрбент үстінде», «Урыс ғайы», (тамамланбаған «Қарақалпақ әдебиеті» газ.), Муратбай Нысанов «Душпан». Ә.Пахратдинов та прозада белсенди көринбекте. Оның «Қырағы көзлер», «Өмир соқпақлары», «Сөйленбеген тарийх», «Менің өмир мектеплерім», «Айдос бий хаққын да повесть» роман, повестьлери дөреди.

Роман кең масштабта, пүткил бир жәмийеттің уңқыл-шұңқылын, бағыт-бағдарын сәулендиретуғын көлемли шығарма болғанлықтан оны жазатуғын жазыушы да ойланып таярланыуы, жазыуы ушын, қалейик-қалемейик, уақыт керек болады.

Роман жазыушының бай өмирлик тәжірийбеге ийе болып толыққан, көз-қараслары қалиплескен, ысылған уақтында жазылады.

2011-жыл, 16-ноябрь

БҮГІНГІ ЖАЗЫУШЫЛАР АЛДЫНДАҒЫ АЙЫРЫМ ҰАЗЫПАЛАР

Ғәресизлик дәуири адамларының ғәресизликти беккемлеуіге қосып атырған пидәкерлик мийнетлерин кеңнен сәулендириу, бүгінгі Қоңырат сода заводы, елимиздеги жаслар турмысы, олардың бүгінгі хәрекеті, ойлаулары, көз-қараслары бойынша жазыуымыз керек.

Өткен турмыстан, жәмийеттен бүгінгі турмыс, жәмийеттің өзгешелигі үлкен, әне сол парықты, бүгінгі турмысты сәулендириуимиз лазым. Соның менен бирге өтмишке де мүрәжәт етиуимиз зәрүр.

Жасларды өз халқын, миллетин сүйиуге тарийхын билдириу, тарийхына сүйиспеншилик оятыу арқалы ерисиу мүмкин.

Тумарис образы Х.Өтемуратова, С.Бахадырова («Тумарис хәм Кир повесть») тәрәпинен жасалған, оннан басқа да қанша батырларымыз, тулғаларымыз образлары өз сәулендириуін күтпекте.

Бир Бердақтың «Шежире»синде қанша тарийхий тулғалар өз көркем образын сәулендириуди күтип жатыр. Мәселен, Майқыбий, Жайналған бий, Нағадай бий, Едиге батыр, буннан басқа да көп. «Қостамғалы

Нуртай батырдың әуладымыз» деп Қазақстаннан әуладары излеп келди, кеше жақында, усылар туұралы үлкен полотналық көркем шығарма дөретилсе, жаслар соларға қарап аяқ басар еди.

Дәстанларда қанша қахарманлар бар. Солардың хәр бири халқымыз тарийхында өшпес из қалдырған тулғалар. Солар бойынша да жазыуды ойлап көрсек шеп болмайды. Мәселен, Құрбанбек, Мәспатша, Әуезхан, Қырық қыз (дәстан), Меңтиқал, Қаншайым, т.б.

2011-жыл

КИШИ ЖАНРҒА ҮЛКЕН ДЫҚҚАТ КЕРЕК

Гүрриң — прозаның киши көлемли жанрларынан есапланса да оған қойылатуғын көркемлик, мазмунлық талап, әлбетте киширеймейди, яғный көркем әдебиеттің басқа жанрларындай гүрриндердің де көркем, идеялық мазмуну күшли, ядта қаларлық кемінде бир образы сомланған, тәрбиялық характерге ийе, кулласы, хәр тәрәппеме сапалы болуы талап етиледі.

Өткен 2011-жылғы гүрриндер бойынша таллау жасау мақсетинде биз Қарақалпақстанның көркем әдебий шығармаларды көп жәриялап қиятырған жетекши газеталарының жыйнақларын және бир мәртебе көрип шықтық хәм гүрриң деген ат пенен басылғанларын қайталап оқыдық. Редакциялардың «гүрриң» дегенине исенер болсақ, қырықтан асламы жәрияланған екен. Яр дегеннен айтып қоямыз, бирақ булардың бир қаншасын гүрриң дегеннен гөре турмыслық бир уақья, мораль темасы дәрежесиндеги публицистикалық шығарма деген абзал.

Бүгінгі жетекши прозаиклеримизден саналатуғын, ақсақал жазыушымыз Әбдимурат Атажанов соңғы жылдары дәретіушиликте жемисли мийнет етпекте. Өткен жылдың өзінде оның «Куйып» атлы 8 гүрриңнен ибарат топламы «Билим» баспасында басылған. «Жеткиншек», «Устаз жолы» газеталарында «Тәртипке бағындырған тапсырма», «Қол жууғышты ылақтыраман», «Тораққа қосып желинген нан» сыяқлы гүрриндери оқыушыларға усынылған.

«Қол жууғышты ылақтыраман» («Устаз жолы», 2011-ж. 22-октябрь) да котерилген машқала, айтылажақ идея негизинде турмыслық проблема. Мақала формасында бергенде де болар еди. Лекин жазыушы оқыушыларға айтпақшы идеясының тәсирлилигин күшейтиу мақсетинде көркем гүрриң формасында жазған. Бунда автор халқымыздың көстерли миллий әдет-үрплеринен есапланған қонақтың қолына суу шығуы кейингі балалардың билмей баратырғанына, усы арқалы басқа

да дәстүрлердің ұмытылып атырғанына ашынады. Бұған балаларам ғана айыппамай, үйретпеген жасығүлкенлердің де айыпты екенігін көрсетеді.

«Тораққа қосып жеген нан» («Устаз жолы» газ. 18-июнь, 25-июнь сәнілары) гүррини де жүдә тәсирли; сүүретленіп атырған уақын, көриніслерди, қахарманның халатын көз алдына дәл келтиріп көркем сәулендире алғаны дыққатты тартады. Мәселен, бұл сөзімізге мына үзінди дәлил бола алады деп ойлаймыз: *«нан толған, шайналған периште ауыздан силекей ийрелекленип шубырады, силекей булағының көзі ашылады. Ауызда шайналған нанды күткен асқазан да қумарлығы басым жанлы хәрекетке кириседи, көптен құрғап қалған ишек-лер де жумсарыу махалин сағынып күтеди»*. Бұл — торақ тығылған тулыпты ашқанда нанды тораққа қосып жегенди айтқан жери. Сол шараятты дәл, көркем баянлай алған. Оқыған бизиң де, сизиң де ауыздан нан силекей шубырады. Автор *«Тарихы китабымының сүүрет салытқан бетлерин пыр-пыр ашамаң. Көз өңим оларға қаратылған менен мийле жалғыз нәрсе: маған есап та — торақ, мысалдағы гәп ағзасын дурықтауып белгилеп астын сызыу да — торақ, басқа пәннен таярлану да — торақ»*. «Балалар қалтасын нанға толтырып жүрсө, бизлердің хас арманымыз усы» дейди бала. Ашлық себебли балалық етип нан менен торақ урлап жеген баланың ишки гүйзеліслерин шебер сүүретлеген. Ашлық заманның бир күнин, бир кешин сәулендирген бұл гүррини оқыған хәр бир адам нанның қаншели бийбаха, ұллы, қараматлы екенлигине және бир мәртебе әмин болады: оның қадирине жетіуе жазыушы хәммемизди ийтермелейди.

«Қуың» гүррининде жазыушы Айман деген келиншектің тәдирдин қаталлығына, шенгелли соқпаққа тап болған оның ишки дәрт, арпалыс, гүйзеліс, толғанысларын кең полотнада көркем тил менен, қызықты хәм тәсирли, мазмұнлы сәулендиріп бере алған. Жоқары жақта орыс тили хәм әдебияты пәни мұғаллими қәнийгелигин питкерген Айман жоқары оқыу орнында мұғаллим болып орналасады. Барлығы жақсы басланған еди... Лекин бир ойсыздың себебинен гүлден өмири солады, қуры геуде қалады. Айманның биринши бахты келин-пегеннен кейин бурынғы күшли рух, жигериниң қайтып, пысымнан қалған балондай болғанын, «ининиң үйиниң иннен тарлығын» айтады. Жоқары оқыу орнында ислегенде қандай еди?! Зорлап алып қашып, бахтына кес болды, тәдирин гүл-опат етти. Иниси менен сөз алысып, анасы еки ортада қыйын жағдайда қалады. Айман ауыралы, анасы почтальон адамлардың пенсия пулын қызын қараттыруға тәуип, шыға-

керге жумсап жибереди. Иниси бир себетлер менен сотланады. Оған да қайырылысады, қабырғасы қайысады. Қырсық изинен қырсыққа тап бола береді. Мектеп директоры қайтпа Айманды май шапан инисине алып береді. Тракторшы күйеу де ишип алса бизин тығады: дипломың бар, сауатлысан, мени менсинбейсең, деп. Мине гүрринде усындай өмир куйынына тап болып, бирде қуың арасында түсіп аспанға пәтпек болып ұшып, бирде түсіп, сонда да тууры аламгершилик жолдан таймаған келиншек тәдирі қызықты, кең сүүретленген.

«Тәртіпке бағындырған тапсырма» («Жеткіншек» газ. 21-апрель—20-мамыр) көлемли гүррининде қатал, «военный дело»-дан беретугын мұғаллимнің жасларға, жүрис-турысы, минез-құлқы, ис-хәрекеті менен үлгі, өрнек болып, тәртіпке бағындырып, тәрбиялағаны сөз етиледі.

Әлбетте, биз бұл бир мақалада барлық гүрриндерине кең тоқтау мүмкиншилигине ийе емеспіз. Сонлықтан жуумақта Ә.Атажанов дөретіушилиги тууралы және бир пикир айтпақшымыз: жазыушы шығармаларының тили, образлы айтсақ, шийрин, пал; қарақалпақтың тил байлығындағы мағызлы, дәнелисин, шырайлы, сол жерге маслығын сайлап пайдалана алады: *«... қызына еркинлик берип, арқайынлықта жасатып қояма, жоқ па, қуласы бул жағы да қарабатпақ суудың тереңи киби тастүнек»*. (13-бет). *«Табадай қуяштың қызыл шапағы айна көзин қызғышқа бояп, кешки гүңгиртлик жайлап баратырған жайдың мушына шейін барып жетипти»* (32-бет). Сондай-ақ гәптерди ұзын, созып, мәнили етип қурыуға шебер. Мәселен: *«Усының салдарынан еки жақты бағып отырған отлы-жемли жери — жұмыс орнынан айрылып қол жуып қалады, соңынан орайға қайтып келемен деп тәме қылыуға, жығылып, сүрниккен гезде демеп, қаддин тиклеп жиберетугын жоқарыда, өзи ислеп атырған үлкен оқыу дәрғайында бауыры ийер танысы менен әменгери де жоқ, ондайдан куўтақыр жалаңаш, қыз байғұс ауызынан сарысы кетпеген палапан киби ондайлардың нарқына, пайда-зиянына ой жууырттып үлгермеген еди»* (13-бет).

К.Смамутов «Жасығүлкеннің сыйыры» гүррининде (Чехов жолына) («Устаз жолы», 2-июль) Әбилфайыз Әбдирахманов деген районлық ИИБ (район милициясының баслығы делинген, гүрринде, қәте) баслығы, катал, шаш ал десе бас алатуғын, бирақ скижүзлемс кисиниң образын сызып берген. Еки жұмысшының бийдай атызға түскен сыйырларын сыйдырып жиберген.

Қудияр деген фермер бийдай атызына түскен қызыл сыйырды ұсылап турады. Адамлар уйлығысан. Әбилфайыз да соларға барып сыйыр ийесін, малдың өзін жазаламақшы болады. «Сойдырын», дейди. Бирақ сол жерде биреу «сыйыр Аймураттики, ол жасығүлкеннің қыз апасы-

нын жездесинин аталас иниси», дегенде Абилфайыз, хамелсондай бирден Қудиярға тийисе баслайды. «Мал дегенде ес болама. Сен бийдайыңа қарамайсаң ба?» деп бақырады оған. Сол уақта биреу «оның емес шығар. Сыйыр сыйырға ұқсайды ғой», дегенде Абилфайыз бирден және 180 градусқа өзгеріп, «сгиншил мал ауыл адамларының соры, саллақханаға жөнелтін» дейди, нилдей айнып. Әйне махалде Аймурат келе кетеди. «Сизики ме?» десе ол, «яқ» дегеннен соң Әбилфайыз және жаманлап кетеди. Бағана «сүтли сыйыр» деген Абилфайыз енди «төр емшек» деп, сыйырды бәләхәтлейди. Сонда Аймурат бул сыйырдың жасуленнің сыйыры екенін айтқанда қайтадан Абилфайыз сыйырды «саранау» деп мақтап баслайды. «Сояман» деп атырған жағымпаз Абилфайыз енди сыйырды өзі айдасып барады. Сөйтіп келип Қудиярға бақырады. Жазыушы жағымпаз адамның келбетін жүдә исенимли, шебер хәм анық ашыл бере алған.

Я.Әжимов «Мәкемеден бир адам...» («Устаз жолы» 17-декабрь 2011-ж.) гүрринде Тайсалмас Таскесеровтың мәкемеден путевка, сыйлықлар алып, сырт елге де бир өзинің барғанын, жалпылдақлар жәмәетінің баслықты ұсынғанын, басқаны ұсынбағанын, хақыйкый жәрдемге, емлениуге мұтаж адамға жәрдем берілмегенін сатира тили менен сүүретлеген. Баслықтардың мәкемени биротала бийлеп-төсегенін айтады. Бул арқалы турмыстағы ұсыншай басшыларды өткір ашқаралайды.

Жолдас Қоштеревтың «Айтылмаған сөз» хужжетли гүрринде («Устаз жолы» газ. 23-июнь—6-август) Избан баспашы, карақшы, деп аталған оның халық үрп-әдетлерін сақтауға деген умтылыс, гүреслерін, оның елдің ишинен шыққан, өзіншеллиги бар, мәрт инсан екенлигін исенимли, көркем тил менен, қызықты уақыялар, мысаллар менен тәрийтпейди. Избан көпшилик адамлардай өз арына, хужданына қарсы шығатуғын, жалпылдақ, жылмақай емес. Гүрринде Избанның көркем образы шебер ашылған. Уақыялар исенимли, қызықты.

Гүлайым Турсынованың «Адолат тарозиси» («Қарақалпақ әдебияты», ноябрь-декабрь №11-12-саны, өзбекшеге аударған Ғайып Екубов) гүрринде Оралбай деген абыройлы киши бир хаялдың жайын дайысына квартираға береді. Ең кейнінде сатып жибереді, яғний күйіп-писип хаял тәрәпин алғандай болғаны менен, ең кейнінде Оралбайдың өзі иймансыз, пул қурбаны болып, биреуге жалатайлық етип сатқаны мәлим болады. Органды да сатып алады.

Хаял буның изинен қалмайман, адалат уақыт өтиуі менен тикленетугынына исенемен, деген менен гүррин тамамланады. Бүгінги күнги турмыслық уақыя дәл сүүретленген.

«Қарақалпақ әдебияты» газетасында жарияланған «Бизнес кемеси» (ноябрь-декабрь №11-12) М.Нысановтың қәлеміне тийисли. Онда Әжибай бизнесмен деген жигит жазыушыға пул табыу жолын айтады. Ресторан ашасаң, дейди. Миллий ат қой, дейди. Есаплап қараса айына 30 млн. дай пайда түседі екен. Соннан жазыушы пақырдың кеуіліне гүлгула түседі. Мусор тасыулы ойлайды. Кулласы, бизнеске уқыбы жоқ жазыушы, идеясы болғаны менен, аңқау мергендей пулын есаплап, ең кейнінде хеш бир истиң мойнына жип таға алмайды. Жазыушылығы да қала баслайды. Сатирик хәр ким өзі қолынан келетугын иске аралассын, дегенди айтпақшы. Қолынан келмеген иске урынған адам бул гүрриндегидей күлкили ахуалда қалады.

Гүлнара Сарыбаеваның «Пышақ» деген гүррини («Әмиүдәрия» журн. 2011ж. №4. 80-89-бб) детектив ұсылда жазылған. Адам өлтирген ким екенлигін оқыушы бирден аңдай алмайды. Шынында да детектив сондай болмаса, жынаятты ким ислегені бастан белгили болып қалса, қызық болмай қалады.

Деген менен гүрринде исенимсіз уақыялар, жағдайлар да ұшырасады. Мәселен: Жақсыбай, Жумабай арасында адам өлтирерликтей жанжел жоқ. Сөйінгенге мойнына пышақ тығып өлтирген. Екеуінің бір-бирін өлтирүүге дейін барғаны исенимсіз. Өмірде айырым ондай ахуал болыуы мүмкін, бірақ бири-ярым. Ал көркем шығармада типтик жағдай болмаса айтылмауы лазым. Азамат деген жигит Жумабайға адам өлтиргенін милицияға айттым, деп болып оған айтқан басыуына итибар берейик:

«—Қапа бола бермен, Жумабай аға, хәммеси жақсы болып кетели, — деди Азамат Жумабайдың арқасынан қағып». Қамалайын деп турған адамға сондай басыу айтыла ма?! Әйтеуір нәрсеге қапа болған болса екен?!

Раяның жылауы да исенимсіз. Неге жылайды? Жумабай оған хәдал қатнас жасап жүрсе екен?! Қайта қорлап жүреді. Оның орнына сотланатуғынына куәаныуы лазым, персонаждың. Бирде Жақсыбай — Рая арасында мухаббат бар етип сүүретленген болса екен, сонда Жақсыбайдың өлгеніне жылаған болар еді. Рая хәм Жумабай, Жақсыбай арасындағы адам өлтирүүге барыу да исенимли болар еді. Яғний Раяны қызғанған, деп ойлар еді, оқыушы.

Жумабай қаны қарайған түрмешик, бурыннан жынаятшы. Сондай екен, «Жақсыбайдың әруағы уйықлатпай жүр» деуі исенимсіз. Ондайлардың ети шимиркенбеуі тийис. Гүррин атамасы да «Пышақ» дегенге жуап бермейди. Басқа атама қойыу лазым. Себеби уақыя пышаққа байланыссыз өрбимейді.

Жумабай, Жақсыбай атларының биреуінің исмин басқа қойыу керек еді, оқыушы алжаспау үшін. Серик, Алия деген атлар бар. Шәрт

емес, қазақ болыуы. Әдебиет миллий, себеби. Сондай-ақ айырым гәп қуруда стильлик, логикалық қателер гезлеседи. Мәселен: «Жас жигиттің өмири обал кетти» (81-б.). «Зая болды» деу керек, ямаса өлмеген болса сөйтіп айтса болар еди.

«Минез-құлқын түсиниу қыйын болғаны («бир-бирине сай болмағаны ушын» деу керек) ушын бала-шағасы оны таслап кеткен», «бастан травма алған» (85-б.), «бастан соққы алған» деу керек.

«Жумабай жетпіс жасты қарсылап қалған» (85-б.) «Жумабай жетпіс ти алқымлаған» десе де болады. Гәп қуғанда итибарлы болыу тийис.

Бұл шығарма Гүлнаның дәслепки көркем гүрринлеринен. Өзіннің жақсы көретуғын, талантын сыйлайтуғын шәкиртлеримнен. Сонлықтан алдағы уақытлары итибарлы болыуын қалегенликтен де қатекемшиликлерин баса көрсетип атырмыз.

Көбейсин Ерназаровтың («Әмиүдәрә» журн. №6) «Хәм палақпан, хәм сақпан» деген сатирасында Базарбай деген жигит «универсаль» шофер болып бир баслық қарауына өтеди. Оны хожейини үйине де, дүзге де жумсайды. Әсиресе жеңгейдің жумысын атқарады, көбинесе. Автор усындай баслықларды әшкараламақшы болады.

«Хужжетинди көрсет» те («Әмиүдәрә» журн. №6) Әбдимәтик қарауыл деген жигит хужжетсиз мәкеме ишине машын киргизбейди, зат алып өткертпейди. Өйткени бұрын Ташкентте Тимур деген достысының үйин қарауыллап қалғанда биреуден алданады. Соннан баслап ол «честный» болып қалады. Адамға исеними сөнген. Автор бир жағынан турмыста адамның адамға исениминиң қалып баратырғанын да көрсетпекши болады.

Г.Есемуратованың («Еркин Қарақалпақстан» газ. 2011. 24-ноябрь) «Шүтик шыраның шарапаты» гүррини болған уақыя тийкарында жазылған. Онда Дәулетхан кемпир көк көйлегі хаққында айтады, өртенген жайынан, дүньясынан гөре көйлегиниң жанғанына мың есе қыйналады, ол. Оқыушыны миллий қәдириятларды көз қарашығындай сақлауға үгіттейди.

Шарап Уснатдинов («Еркин Қарақалпақстан» 29-октябрь 2011ж) «Шайырға керек адам» гүрринде санаторияда жатқан сырты жылтырақ, иши қалтырақ, билими, көргени, турмыстан түйтени жоқ қуыс геуде, лекин сонда да өзін аспанда көрсететуғын, сырт көзге патшадан кем көринбеуге уста адам келбетин (образын) «сызады». Усы адам образы арқалы турмыстағы айырым өзиниң қолынан келмейтуғын кәсіпке, иске араласып, делбедей, масқарасы шығып, бирақ өзи сезбей жүретуғын кимселер көрсетиледи.

Гүлдариха Қәлиримбетованың «Көз жасы менен жазылған қосық» новелласында («Еркин Қарақалпақстан» газ. 22-октябрь) жаслықтағы қызлық дәуірдеги пәк мухаббат сөз етиледі. Қахарман қыздың мухаббатының елге шекем сөнбей, сол мухаббаты менен өткерген азыкем татлы демлер шоғы, леби менен жасап атырғанлығын сезинеміз. Шын сүйген жүректің хеш уақ өшпейтуғынына исенеміз.

«Ең узақ мәнзил» («Қарақалпақстан жаслары» газ. 20-октябрь 2011ж.) Гүлнара Турдышева қәлемине тийисли. Онда Гүлсәнем деген келиншек қыз туға береді. Күйеуі дурысly тәрбия көрмеген, ерке Сәтбай хәм енеси Паршахан «ул керек», деп азап береді. Сәтбай жеңилтеклик жолға хәм ишиушиликке бериледи. Кейин бир қызы сууға түсип өледі, Гүлсәнем қатты қыйналады. Уллы болады, бирақ тууы уақтында Гүлсәнем қайтыс болады. Кеуіл деген узақ мәнзил екен, жетиу қыйын өкен, дейди Гүлсәнем, яғный сизлердің кеуилиңизге жете алмадым, дейди. Өмирден қатты тойып кетеди. Бирақ кейинде хаялына азап берген Сәтбай да, енеси де қатты қыйналады. Жанры бойынша гүррин деген макул, новелла емес. Узын-шубайлау болып кеткен.

С.Қазақбаевтың («Әмиүдәрә» журн. 2011, №3) «Гүна»сында ғаррының аты Жолман. Мурымбет деген де бар. Бундай исмлер болмайды. Жолманды — Жоламан, Мурымбетти — Нурымбет десе болатуғын нәрсе гой.

Сол Жолман бир баланы (5-6 жасар) басып өлтирип алып, өзи жерлейди, арыулап көмеди. Гүрринде усындай исенімсиз уақыялар гезлеседи.

«Гүна» деген гүррин атамасы да келиспейди. Себеби гүррин қахарманы адам өлтирген, гүнадан да үлкен — жынаят ислеген. Стилик қателер ушырасады: «Не қыларымды билмей албырап дәрриу баланы көтерип, **машынға** салдым да **машынды** ходлап бир шетке шығып **машынды** тоқтаттым» (70-бет).

Зубайда Инманованың («Әмиүдәрә» журн. №2, 2011ж.) «Бир шаңарақта» гүрринде жетім қыз, меҳрибан ана, мийримсиз өгей әке арасындағы турмыслық уақыялар шебер сүүретленген. Айырылысулар себебли Камилжан менен Әнар деген жетім бала-қыздың да (өгей әкенің айырылысқан хаялындағы, ол да биреуге тийген, және бир әкенің қолында қалады) қыйын ахуалы аңдасылады.

«Тапданыу» («Әмиүдәрә» журн. №2-саны 34-36 бб.) шығармасында З.Ишманова опасызлық темасын көтереди. Марат — күйеуі, Назийраның, Жәмийла — Назийраның достысы, Марат пенен «жүрип» кетеди, бала да көтереди. Жаслардың жеңилтеклиги себебли бир нашардың

жүрегі жараланады. Бирақ нахақ жолға кирген Жәмийла балалы да бола алмайды. Ана болуу бахтынан да айырылады — бир трубасын алдырыуға мәжбүр болады.

Өткен жылы бизин де бир қатар гүрриндер жарияланды: «Жеткиншек» газетасында «Жууапкерсизлик ақыбети ямаса Арыўхан апанын хәзили» (2011ж. 25-август), «Пышық кептириу» (28-апрель), «Мугаллимниң «бес»и нешеу» (2011ж. 31-март), «Жаман ат бир ермесини» («Қарлығаш» журн. 2011-ж. №1-саны), сондай-ақ «Қарақалпақ әдебияты» газетасында (№4) «Жыртық етик» гүрриним жарияланды. Онда жоқтан бар болған хәм барлықтың қадирине жететугын бүгинги күн исбилермени образы реалистлик, мифлик усылда қарыстырылып жасалған (Таллауды басқаларға қалдырамыз — автор).

Сондай-ақ, «Жеткиншек» газетасында Мехрибан Тәжимуратова, Фариза Авезова сыяқлы киши әулад ўәкиллериниң де дәслепки талпыныс гүрриндери басылған.

Биз бирли-ярым дым төмен, сайыз жазылған хәм гүррин деген жанрға жууап бермейтуғын шығармаларға тоқталмадық. Көрип шыққан, таллағанларымыздан жуумақ шығарып айтар болсақ, идеялық мәнмұны күшли, көркемлиги жоқары, ядта қаларлықтай образға ийе гүрринлер аз. «Әмиўдәрья» журналында гүрриндер аз басылмақта. Көплеген гүррин деп басылған шығармалар болған ўақыя, натуралистлик сүүретленген турмыс ғалма-ғалы дәрежесинде қалып кеткен. Көркемлиги төмен. Публицистикалық стильде жазылған турмыслық ўақыялардан да гүррин деген атамала жариялау ўрдиске айналмақта.

Гүррин — әдебияттың оператив жанрларынан бири. Оны раўажландырыу ушын, бизинше, ең жақсы гүрриндер ушын таңдау жарияланса, сондай-ақ, соңғы дәуирде басылған жақсы гүрриндер жыйналып, топлам етип шығарылып, халыққа усынылса ийгиликли ис болар еди деген пикирдемыз.

«Қарақалпақ әдебияты» 2012-жыл, март

ҒӘРЕЗСИЗЛИК ИЛХӘМЛАРЫ

(Белгилли журналист Шарап Уснатдиновтың «Полат Мадреймов — биринши қарақалпақ балетмейстери» (Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 2011-жыл) кітабына пикир).

Қалалы болып, барып-барып, қудай жарылқап, балалығы ауылда өткен, сол себеп халқымыздың қанатлы сөзлери, миллий дәстүрлери, милләт сыпатындағы пазыйлетлери ишкен шайы, жеген аўқаты менен қосыла қанына қарысып кеткен Полат Мадреймов — көркем өнери

мин, сәниятимыздың мийўалы дарақларының бири. Ауылда өскен алам шабандоз жылауды, қамшыны қалай устайды, қынаны қалай басады, ұста ылақшынды жақлауға қалай қатырады, зергер гиряны ҳәйкел, өңір моншаққа қалай ислетеди, кейўаны, қыз-жаўанлар өрмекти, қозақты, зер нағыс кестелерди, гүл-гүл жанып туратуғын курақларды қалай тоқыйды, курайды, бәрин-бәрин көзи менен көрип өседи. Жасы үлкен, жасы кишилердиң бир-бирине хұрмет-иззети, дайы-жйиен, қайи-женгелердиң дегишпелериниң гүўасы бслады. Соңғылығында салт-дәстүрге қанық азамат болып жетилиседи. Усындай қаракеңниң миллий дәстүрлерине қанық, соңғылықта әжайып дәстүр ұлтилерин өзи сахналастырған ойынларға синдирип, халқымыздың атақ-абыройының тағы да арта түсиўине үлес қосқан өнер ийеси Полат Мадреймов ҳаққында журналист Шарап Уснатдинов көлемли (хүжжетли) повесть-эссе жанып, оны арнаўлы кітап етип баспадан шығарды.

Биринши гезекте кітап көркем өнердиң ойын өнериниң әҳмийетин, өзине тән нәзик тәреплерин, сырларын терең ашып бериуи менен бақалы. Шынында да басқа салт-дәстүр хәм жыраўшылық-бақсышылық өнеримиз сыяқлы ойын өнеримиз де жүдә ертеде қалыптескен. Баспадан шыққан «Қарақалпақ фольклоры» кітабында мына қатарлар бар:

«Шырағым мениң жасында,
Жасыл қалпақ басында,
Қыз-жаўанлар жыйылып,
Бийиў ойнар қасында».

Балалар ойынларының, жипит-қызлар отырыспасы «Мейлис», «Гештек»лердиң өтиўинде толығы менен бийиўдин, яғный аяқ ойынның элементлери бар. Мине усындай халық ғәзийнелерин сахналастырған ойындарына синдире билген балетмейстер Полат аға ҳаққында кітаптың жазылыўы көркем өнер ықласбентлери ушын үлкен саўға болды.

Кітаптың дәслепки бөлимлеринде автор былай дейди: «Полат жүдә жас ўақтынан ауылдағы ересек балалардың гештеклерине қатнасып от жигиу, шай демлеу усаған хызметлерге араласты. Бир-еки жылдан кейин әзи де шығарыспаққа қосылып, гештектиң ағзасы болды».

«Есин билгели «Епсинбай» менен «Аманбайдың алаатын» ойнап өскен Полат халық қосықтары менен ойындарынан әдеуир хабарлы еди. Училишеле хореографияның алипбесинен баслап өтилип атырған сабақлар, басқа республикалардан келип оқып атырған жаслардан көргенлериниң ой-өрисин кеңейтиу менен бирге, өз халқының миллий ойындарын дәретиу хәм оны байытыуға болған ықласын арттырды».

Китап он алты бөлимнен ибарат болып, ўақыялардың, қахарманның кеўил кеширмелери шеберлик пенен баянланған. Полат Мадреймовтың мәмлекетлик филармонияға — «Айқулаш» ансамблине барлық талантын, интасын, жаслық күш-жигерин бағышлап, желип-жуырған мийнетлерин, қарақалпақ миллий ойындарының дәслеп театр сахнасына қойылған ўақыттағы халқымыздың, хўкметимиз басшыларының шексиз қуўанышқа, керек болса, бахытқа бөленген халатларын журналист көркем тил менен оғада тәсирли етип баянлай билген.

Бул өмир тек ғана табыслардан хәм қуўанышлардан ибарат емес, адамның басынан түрли халат, түрли жағдайлар кешеди. Турмыс салмағы ауыр, қысқа жип гүрмеўге келмей адамның гүйзелiske түсетуғын ўақытлары да болады.

Қахарманның Ташкент хореография училищесинде оқып атырған дәўиринде жорасынан келген хатты оқып, қыста отыны теўсип калып, қыйланып атырған еки анасын қайғырыўы, орыс класста оқығанлықтан адамларға онша енисе бермейтуғын, тоғайға барса да ешекке отан артыўды келистире алмайтуғын ажағасы ушын күйиниўи көркем тил менен шебер баянланады. «Өмирде не болмайды дейсен, дегендей, жұмыс бабындағы тартысулар айырым ўақытлары керилдеспек, теллек дирилдеспеклерге уласып кетип, жұмысқа кесирин тийгизеди. Сондай-ақ арашаға түсип, сотластырмай-отластырмай, малеллескенлерин жарастыратуғын қарекеншиликтиң садағасы кетсин.

Ол үйине келип усыларды ойластырып жаңа диванға қыйсайған ўақытта есиктиң алдына келип тоқтаған машинаның гүрилдиси еситилди. Бул Мәденият министриниң хызмет машинасы еди. Ол халатта Полатты министрликке жеткерди. Ол жерде Атагулла аға да машинаға отырып, булар филармонияға келди. Бундай талай даў-жанжолларди шешип жүрген елдиң үлкен кәтқудаларының бири болған ақсақалымыз «еки тентектиң басын бир қазанға сыйғызып» қосып жиберди. Қушақластырып қол алыстырды. Сонда ғана барып екеўи де ешейин нәрсеге аразласып қалғанын сезинди. «Атагулла ағаның алдында қушақласып көрискенимиз бенен ол киси кеткеннен кейин жуўыспақ басланып, соңында жыласып тарқастық» (203-бет).

Биографиялық повесть-эсседе көркем өнерге, сәниятқа, улыўма инсанийлық пазыйлетлерге байланыслы бир қанша даньшпан хәм адамдардың ҳикметли сөзлеринен көп ғана мысаллар келтирилген, олардың эпиграф сыпатында пайдаланылған. Бул жағдай китаптың көркине көрк қосып, көркемлик қунын еле де аспанлатқан.

«Китап ишиндеги китап» деген бөлимде қахарман Полат Мадреймов тәрәпинен жазылған либреттолар, ойын хәрәкетлери, ойын сөз

маларының жазылуларынан қысқаша үлтилер «Хрестоматия» деген ат пенен автордың өзи тәрәпинен редакторланып, ықшам таярланып киргизилген. Бунда ойын қойыўдың үлги-адислери көрсетилиў менен бир қатарда қарақалпақ халық намаларына, туўысқан халықлар намаларына, соның менен бирге Ә.Султанов, Х.Турдықулов, композитор Н.Мухаммеддинов, З.Халмуратов, Қ.Хиалов, О.Мамешовлардың жазған намаларына қойылған ойындардың, жәми алпыс екисиниң хронологиялық дизими көрсетилген.

Биз бир мақалада бул шығарманы толық таллап шыға алмаймыз. Сонлықтан жуўмақта айтарымыз, китаптың көркемлик қунының жоқарылығын, соның менен бирге болажақ хореографлар ушын қосымша қолланба қурал хызметин атқара алатуғынын атап өтпекшимиз. 15,5 баспа табақ көлеминде 1000 дана нускада басылған бул китап көркем өнеримизге арналған биринши повесть-эссе екенлиги менен де баҳасы жоқарылайды.

Өзбекстан жазыўшылар хәм журналистлер аўқамларының ағзасы, Қарақалпақстанға мийнети сиңген журналист Шарап Уснатдинов тәрәпинен жазылған бул доретпени көркем өнеримиз, сәниятимиз тарийхында жүз берген үлкен жаңалық сыпатында қабыл етсек арзыйды.

«Мәденият хәм спорт» газ., 2012-жыл 21-апрель.
(Мақала А.Реймов пенен соавторлықта жазылған)

АҒЫНДӘРҢА, КОНВЕЙЕР ШАЙЫР

Қарақалпақлар туўры сөзли халық ғой. Жақсыны жақсы, жаманды жаман, талантлыны талантлы ямаса оны да жақсы деп айырып таслайтуғын, сылап-сыйпап, екиленип отырмайтуғын өрминез, қайсар, бир сөзли, соның менен бирге кишипейил хәм сада. Сондай, қарақалпақшалап айтсақ, Толыбай аға Қабулов жақсы шайыр еди.

Ол доретиўшиликте өнимли, жемисли хәм табыслы йслеген шайырлардан есапланады. Өзиниң тири ўақтында барлық республикалық, хәтте район, қалалық журнал, газеталар редакцияларына топ-топ, бууат-бууат етип қосықларын апарып берер, почтадан яки перзентлеринен берип жибереди. Әлбетте, тәбийий нәрсе, «конвейер» шайырдың барлық қосықларын редакциялар толық жәриялап үлгере алмады. Қалды. Папкилер ақтарып-тинтилип қаралса, ол анық, Толыбай Қабуловтың өлмес қосықлары хәмме редакциядан да табылалы.

Ол кисиниң бир адети, қосықларын көплеў ямаса жийи берип жиберсе редакция хызметкерине хошамет сыпатында бир-еки-үш күшлет қосық арнап, жазып жиберетуғын еди. Толыбай ағаның бундай мара-

патынан «Әмиуларья» журналында ислегенимде де, усы «Мәденият хәм спорт» газетасында ислегенимде де бийнесип қалмадым. Сонын бир беслигин келтирип өтейин:

Макул дегениңди пайдаланарсан,

Басқаларын «сейфлерге» саларсан,

Өйткени сен, исенимди, турақлы,

Тастақонирдеги Алланазарымсан!

Қолға илинип турған қатар нарымсаң.

2-окт. 2005-жыл. Қумауыл, Нөкис.

Т.Қабулов өзи ушын емес, халық ушын жазған дәретиуши. Сонлықтан биз екинши өмирин баслаған ағындары, талантлы ағамыз Толыбай шайырдың руўхларына және бир мәртебе тийе берсин айтып, көзи тирисинде өз қолы менен берип «сейфке салынған» қосықларынан бир дүркинин оқыўшылар нәзерине усымбақтамыз.

«Мәденият хәм спорт» газ., 2013-жыл, 9-февраль.

«ХӘР БИР ЖАЗҒАН СӨЗИНДИ ХАЛЫҚ ОҚЫЙДЫ»

Өмир шапқыр тулпар атқа мезгейди. Себеби ол бир тоқтамай алға шабады. Тулпардың желіслеринде күнлер, күнлер изинен айлар, оның изинен зымырап жыллар өтпекте.

Адамның өмири оның жасаған жыллары менен емес, ал ели, халқы ушын ислеген мийнети менен өлшенеди.

Биз бүгін қарақалпақ прозасының раўажланыўына өзиниң салмақлы үлесин қосып қиятырған белгилі жазыушы, илимпаз, филология илимлериниң кандидаты, «Мәденият хәм спорт» газетасының бас редакторы Әбдиев Алланазар Идирейсович пенен сәубетлесип отырмыз.

—Сизди халқымыз журналист, әдебиятшы, жазыушы сыпатында жақсы таныйды. Бул тараулардың өз-ара байланысы хәм қандай айырмашылығы бар деп ойлайсыз?

—Бұлар бир-бирин толықтыратутын жақын тараулар. Деген менен хәр қайсысының өзіншелиги, өзине тән машақаты бар. Илим менен шұғылланыў «ийне менен қудық қазғандай» машақатлы, қыйын соқпақ екенлиги хәммеге аян. Себеби илимде бир жаңа гәп-пикир айтыў ушын қанша китап-қағазларды тінткилеп шығыўың керек дейсең?! Мәселен, өзим тарийх бойынша илимий мақала жазыў ойында жүрмен. Сол ушын хәзирдиң өзінде онлаған китапты бастан-ақырына оқып шықтым. Сондағы алатуғыным хәр қайсысының ишпинен бир-еки түйир пикир-гәп. Жазыушылық — Алла тәрәпинен берилген инәм. Хақыықый талантлы адам жазбай тура алмайды, жазыўды қойып та кете ал-

майды. Ал, журналистикада бүгинги дем, нәпес пенен жасап билиўиң, сөзиниўиң керек болады. Халықтың кеўлиндегисин сәўлелендириўиң, ақмийетли мәселени көтериўиң лазым. Басқа кәсип ийелери күниге сегиз саат жұмыс ислеп келип, үйинде рәхәтленип дем алса, қыдырса, бул кәсиптиң басын услағанларда ол жоқ: кеште барып дәретиушилик жұмысында даўам еттириўге туўра келеди. Гей уақытлары түни бойы, таң сәхәрге дейин де оқып, қайта-қайта жазып отырасаң. Себеби хәр бир жазған сөзинди халық оқыйды, бақа береди. Хәр бир сөзиңе, айтқан хәр бир гәпиңе жуўап бересең. Жуўапкерли екенлигин усынаннақ билиўге болады.

—Сизиң «Жин-жыпырлар уясы» романыңыз, повестьлер хәм гүрринлериңизди жасларымыз сүйип оқыйды. Балалар әдебиятында да қәлем тербетип, кишкенелерге бир қанша гүрринлер саўға етпектесиз. Балалар әдебияты, өзине айрықша дыққат-итибар қаратыўды талап етеди. Алдағы уақытлары оларға қандай жаңа шығармалар усыныўды режелестірип отырсыз?

—Хәммә де бала болған. Балалар дүньясы өзгенше бир қызық әлем. Бир жәмийетте жасағаннан кейин, қәле-қәлемә бүгинги балалардың турмысын бақлап барасаң. Әпиўайы адамлар буларға онша көп мәни бермеўи мүмкин, биз жазыушылар, олардың хәр бир хәрәкетин, сөйлесген сөзлерин бақлап, үйренип, тәсирленип, нәтийжеде шығармалар дәрәтемиз. Олар тәлим-тәрбия, руўхый азық алсын, деп мазмунлы, қызықты гүрринлер жазыўға хәрәкет етемиз. Әдебиятта хәр бир жазыушының өз жолы болады. Биреў роман жазады, биреў тек повесть яки гүррин жазыўи мүмкин. Базы дәретиушилер тарийхый темада, ал базылар мухаббат темасында жазады. Мысалға айтсақ, япониялы Рюнеско Акутагава гүрринлер менен атағы шыққан болса, француз жазыушысы Ги де Мопассан мухаббат темасында жазып дүньяға танылған. Онере де Бальзак — романшы. Рус жазыушысы Антон Павлович Чехов ықшам, қызықты хәм қысқа гүрринлери менен оқыушыны қызықтыра алған.

Балалар пәк, хұжданлы, қалби таза. Биз хәзир олардың кеўиллерине не не қуя алсақ, ертең соның өнимин аламыз. Руўхый дүньясы бай етип осиреўде әдебияттың роли үлкен. Балаларға арналған төрт китабым жарыққа шыққаннан кейин балалар турмысынан шығармалар жазыўға уқыбым бар екенлигин билдим. Сонлықтан балаларға арналған итибарлы шығармалар жазыўды ялымнан шығармайжақпан. Хәзирги уақытта және бир китабым баспадан шығыў алдында тур. Баладай ақкеўил «Жеткиншек» газетасы редакциясы жәмәәти менен тығыз ислесип атырман.

— «Маденият ҳам спорт» — республикамыздағы, маданият ҳам спорт жапалықларын кеңнен сәулелендирип барыушы мазмунлы ҳам сапалы шығып киятырған газеталардың бири. Усы газетаның бас редакторы сыпатында бул тараулардың келешегине баха берсеңиз?

— Ең дәслеп бул газета 1993-жылы Қарақалпақстан Республикасы Маденият ислери министрлигининң шөлкемлестиреуинде «Қарақалпақстан маданияты» деген ат пенен шықты. 1995-жылы бир қанша себеплерге байланысты тоқтап қалған. 1997-жылы Қарақалпақстан Республикасы Денетәрбия ҳам спорт бойынша мәмлекетлик комитетининң «Қарақалпақстан спорты» газетасы шөлкемлестирилди. Еки тараудың бир министрликке бириктирилиуи себепли 2005-жылдың 5-мартынан баслап усы газетаның негизинде шөлкемлестирилген «Маденият ҳам спорт» газетасы шығып киятыр. Сол есаптан газета бйыйл жигирмасын толтырды.

Маденият ҳам спорт мәмлекетти дуньяға тез танытатуғын тараулардан. Көркем өнер ҳам спортты раўажландыруға Өзбекстанда айрықша итибар берилип атыр. Өзлериниздин хабарыңыз бар, еки театрымыз Египетте гастроллық сапарда болып қайтты. Бир нешелеп Ташкентке барғанын айтпағанда Ашхабадқа, Алматыға барып, спектаклимизди қонсылас туўысқан халықтарға таныстырып қайтты. Бақы, жыраў, қосықшыларымыз шет елдерде болмақта. Спортшыларымыз халықаралық жарысларда елимиз даңқын шығармақта. Спортшы Надира Казакова жәхән олимпиадасына жоллама алды. 16 спортшымыз «Бразилия — 2016» жәхән олимпиадасына жоллама алыў ушын гүрес жүргизбекте. Буннан басқа да табысларымыз көп. Еле де қолда бар мүмкиншиликлерден толық пайдаланылса, маданият ҳам спортымыздың келешегі айдын.

— Сатира, юморлық жанрдағы шығармаларыңыз идеясы қалай пайда болады? Көбинесе нелерден тәсирленип жазасыз?

— Әсиресе, сатира, юмор өмирдегі ўақыялардан алынады. Мәселен, гейпара адамлар балалар шыпакерине барса, ол жерде хызмет көрсетиў бийпул болса да «жақсылап алсын, қарасын», деп қалғасына ақша тығып атырғанын көресен. Сондайда биреў пул салыў орнына қайта шыпакер қалғасындағы ақшаны алып қояды. Кеште стоматолог ақшасының азлығын билеп «ўах» деп қанбасымы көтерилип кетеди. Әне, юмор. Ямаса, қалада үлкен бир жазыўшының, яки атақлы илимпаздың көшесин, үйин сорасаң билмеўи мүмкин. Бирақ, адамлардан салық инспекциясының баслығы, базаркомның үйин сорасаң ҳеш ойланбастан таўып береді. Бул да бизинң жәмийетимиздин қалақлығынан, гейпара адамларымыздың руўхый азғынлығынан дәрек береді. Яғный,

олар китап ҳам газета-журнал оқымайды. Руўхый дуньясы жарлылапып баратырғандай. Соларды көрип апынаман. Қандай да бир түрткі болсын, айырым сондай адамлар дүзеле қояма деп сатира ҳам юморлық шығармалар, анекдотлар жазғанман.

— Журналистикадағы баслы мийнетлериңиз нелерден ибарат?

— Усындай сораў адамды қыйнайды. Айтсаң мақтанғандай, айтпасаң болмаса — жуўап берйўге туўра келеди... Республикалық газеталарға күннин әҳмийетли темаларына бағышланған көркем, мазмунлы мақала, көлемли публицистикаларым менен турақлы қатнасып киятырман. Бирли-ярымын айтып өтер болсам, «Ылақшы ҳаққында гүрринлер», «Темирден даңқ шығарған Нурыллаевлар», «Тахтақөпирдин неси бар?!», «Саўапқа бет бурыў», «Қутлы мекән — Қазақдәрйя», «Халқымыздың өмири» ҳам басқа да китапша көлеминдегі көркем публицистикаларым мениң журналистикада орнымды белгилейди-аў, деп ойлайман. Бүгінге шекем майда-ири 600 ден аслам мақалаларым газета-журналларда жәрияланыпты.

— Сиз Қарақалпақстан Республикасының көркем әдебият, сын ҳам жәмийетлик ой-пикир «Әмиўдәрйя» журналында бас редактор лаўазымында бир қанша жыллар табыслы иследиңиз. Бул журналда ислеўдин қандай қыйыншылығы, машақаты болды?

— «Әмиўдәрйя» журналында бес жыл бас редактор болып ислеппен. Бул 1998—2003-жылларға, яғный Қарақалпақстанда суў тамтарыслығы болған дәўирге туўра келди. Республикамыз аграр болғанлықтан, суў жетиспеўшилиги барлық тарауларға тәсирин тийгизди. Газета-журналлардың жарыққа шығыўы, тийкарынан, жазылыў санына байланысты. Жазыўшылар, шайырлар өзлерининң жаңа шығармаларын жазып атыр доретип атыр. Оларды халық күтип отыр. Сонлықтан қыйын дәўирде де сол шығармаларды жарыққа шығарыў ушын ийнимиздегі жүкти мәнзилге жеткерейик, деп редакция жәмәти менен күни-түни тынбай жуўырып-жортып, халықтың арасында үгит-нәсиятлап, жазылыўшылар санын көбейтип, ҳәр бир санын кешиктирмей, үзликсиз, мазмунлы, сапалы ҳам көркем шығарыўға еристик.

— Доретпелериңиз басқа тиллерге аўдарылды ма?

— «Эрен сәхий» повестим орыс ҳам өзбек тиллерине аўдарылды. Өзбекше журнал-газеталарда романым, бир қанша гүрринлерим бағылды. Қазақша бир-еки гүрриним жәрияланды. Аўдармашылар: Раҳимжан Отаев, Музаффар Ахмедов, Рустам Мусырманлардан мениң кеўлимдегидей көркем аўдармалары ушын шексиз миннетдарман.

—Усы уақытқа шекем жарыққа шыққан қайсы кітаптарыңыздан кеуіңіз толды, ямаса толмады?

—Барлық топтамаларыма 100% кеуімін толды, деп айта алмаймын. Себеби, тематикасы хәм жанрына қарап шығармаларымды топтағандымда, кітап шығып кеткеннен кейін «мына гүрринди де қоссам болады ғой», деп өкінген уақыттарым болған. 1992-жылы (ол уақыттары кітап шығару жүдә қыйын еді) бир кітабымның сыртқы көринісі көрениш, киши көлемли болып шықты (бүгинги күнги кітаптар жанында, әлбетте). Лекин, мазмуны жақсы. Хәр бир кітабымды художникке безетип, сүүретлер салдырып, оның сулуы, шырайлы болып шығуына хәркет етемен. Уақтым зық. Сонлықтан илажы барынша төмен шығарма жазбауға хәркет етемен. Баспасөз, журналистика мениң жазушылық уақтымды алып атырғанын билемен. Лекин, журналистикада қалем тербеткенім де өзіме унайды, бир жағынан күнкөрис дәреги де.

—Өзіңізге баха бере аласыз ба? Өзіңізге унайтуғын хәм унамайтуғын минезиңіз?

—Өзіме-өзім баха бере алатуғын жасқа келдим ғой. Биреу менен жаман сөзге барысқым, хеш кимнің кеуімін қалдырғым келмейди. Мениң бундайымды баылар түсинбей өзинше алдадым, бапладым, керек болса, қорықты, деп те ойлайды. Инсанларға хәмийше жақсылық еткім келеди. Өзім биреуді алдамайтуғын болғаннан кейін жүдә исенгишпен. Минезимнің унамсыз жағын айтатутын болсам, әдетім — пикиримнен қайтпайман. Егер биреуге жөнсіз азар бергенімди сезсем хұжданым кууырылады. Сондайда ол адамнан кеширим сорауды ар санамайман. «Бес күнлик дуньяда» ауызбирпилик пенен жасау тәрепдарыман. Туұры сөзлимен. Кейинги минезім көпшиликке жақпағаннан кейін базда ойланаман, унамсыз қасийетпе скен-ой, деп... Туұрысын айтып душпан арттырып ала беремен. Қәнәтшилмен. Әпиуайман. Менменди қатты жек көремен.

—Адам ушын сумлық керек пе?... Бәрхә ақкөкирек болуы пайла бере ме?

—«Ақ көкиректің аты озбайды, тоны тозбайды» дейди дана халқымыз. Деген менен сумлық та керек. Себеби жәмийетте олар да бар. Әсиресе кейинги уақытлары, капитализмге өткеннен соң көбейип кетти. Пайынды алыу, пәнт жей бермеу ушын ойланып, ақыллылық пенен ис жүргизесен. Жүдә ақкөкиреклик — ақмақтықтың бир түрі, деген гәпте де жан жоқ емес. Өмирде хеш кимди алдамағанға, өзлеріңіздің де алданбағаныңызға хеш нәрсе жетпейди.

—Инсандағы қайсы пәзийлетлерди жоқары бахалайсыз, яки болмаса адам ушын өмирдеги ең қадирли хәм ахмийетли нәрсе не деп ойлайсыз?

—Адамгершилик қасийетти қәстерлеймен. Өмирде ахмийетсіз нәрсе жоқ. Ата-ана, тууысқан, перзентлерің, ден саулық,... бәри қадирли, ахмийетли хәм әзиз.

—Өкінген уақтыңыз болды ма? Сыр болмаса айтып берсеңіз?

—Өмир деген тегис емес. Оның гедир-будыр жолларында адам хәр қыйлы уақыяларға дуушар болады: кууанады, күледі, жылайды, қапа болады, өкинеди де. Әлбетте, пушайман болған уақыттарым ушырасы. Бирақ, кудаға шүкир, кейиншели барлығы әсте-әсте изге түсіп кеткен. Бул ушын қудадан қатты рийзаман.

—Сизиң устазыңыз ким? Хәзирги уақытта өзиңіз кимлерге устазсыз?

—Устазым жүдә көп. Олардың бирме-бир атларын айтсам басылымға сыйдыруы қыйын. Үлкен хәм уллы устазларым: әкем, шешем, ажағам, жеңгемнен тартып мектептеги устазларымнан: Айша апа, Хожанияз ағалар, студент уақтымдағы филологлар: Есемурат аға Бердимуратов, Сражатдин аға Ахметов, Досжанбай аға Насыров, Камал аға Мәмбетов, Қалимбет аға Султанов, илимий басшым Әбдисайыт аға, Юнис аға Пахратдиновлар, Айман аға Нәжимов, Абат аға Дәулетов, Генжемурат аға, Айжарық аға,... бәрхәма өзлерінің ақыл-нәсиятларын берди, жол-жоба көрсетти. Хәр бир студенттеги билимди, талантты қадирлеп билетуғын, жүдә әжайып инсанлар еді, олар. Тил кафедраныңда ислеп жүрип, әдебиеттан илимий конференцияда баянат жасамақшы болғанымда буған бир устазым қарсы болды. Досжанбай аға, сонда: «Неге япон әдебиятынан баянат жасамайды. Илим ислесе болшы ғой» деп қайтарып таслаған. Сондай кең, өзи де кең ойлайтуғын ири алым еді. Сражатдин аға диплом жумысында, Әбдисайыт аға кандидатлық диссертациямда илимий фантастика жанрын өзлигимше изертлеуіме толық еркинлик, мүмкиншилик жаратып берди. Айырым устазларымның мениң таярланып жүретуғыныма, сауатыма исенип, имтиханға киргизбей-ақ «бес» қойғанларын еслесем, олардың әдилликлеріне тәсийін қаламан. Хәзир өзім де көркем өнертаныу журналисти қәсийегелигінің студентлеріне сабақ беремен. Сессия уақтында сол устазларымнан үйренген — «уяда көрген» бул жақсы әдетти қолланаман: айрықша оқытуғын студентлеріме «бес» ти басқалардың көз алдында жәриялап, қойып беремен. Буның, түсингенге үлкен тәрбиялық ахмийети бар. Министрлер Кеңесінде ислегенімде Әжинияз Тәжи-

басв. Қалбай Сейтмуратов, Юсипбай Ғаниев, Сийсенғалий Сексенбаев, Ондасын хәм басқа ағалар алақанларына салып, жол-жоба берип, жұмыс хәм басшылар менен ислесиўди үйретти. Дөретиўшиликте Сайлаўбай аға Жумағұловты, жазыўшы Төлепберген ағаны устазым деп санайман. Булар устазларымның бәри емес, хәр тараўдан бир-екеўин айтқаным. Мениң азы-кем танылыўыма ким азғана болса да жәрдемин тийгизген болса, бәрин устазым, деп билемен. Ал, шәкирт туўралы айтатуғын болсам, олардың хәр қайсысының мойнына «устазымнан» деп қыйып салмайман. Ким мени «устазым» деп мойынласа сол — шәкиртим. Шәкиртлеримнен қай-қайсысы кеңес-мәсләхәт сорап келсе өзимнің жұмысымды қойып, алдыларына түсип хәр бирине өз көмегимди беріўге хәрәкет етемен. Шәкиртлерим де, қудайға шүкир, баршылық.

— Китап, газета-журнал оқып турасыз ба?

— Әлбетте, олсыз жазыўшы, дөретиўши инсан — тоқтап қалған суў. Ақпаған суў бузылады, сасыйды яки азаяды, шорланады, ең кейинде қурайды. Күнделикли оқымаған дөретиўшиниң де сол тақлетте, дөретиўшилиги бара-бара қурай баслайды. Мениң өзимнің редакцияда ислегеним, «полиграфкомбинаты» имаратында жұмыс ханам болғаны пайдам, республикамыздың барлық газеталарын бақлап, көрип, ең керекли материаллар менен танысаман. Өзбекстанның «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Шарқ юлдузи», «Жаҳон адабиёти», «Ешлик», «Китоб дунёси», «Муштум»ынан тартып «Даракчи», «Тасвир» х.б. газета-журналларының турақлы оқыўшысыман. Буннан басқа тазадан шығып атырған кітапларды алып оқып бараман. Оның үстине балалығымда, жаслығымда оқыған айырым, бүгинги күни өзим ушын зәрур көркем хәм илимий кітапларды қайта оқып, қатты тәсирленбектемен. Қарақалпақ фольклорын да, әсиресе дәстан, толғаў, термелерди қайта көрип атырман. Булар мениң тил байлығымды, шеберлигимди асырыўға көмеклесип атырғанын сезинбектемен. Әсиресе, шет ел әдебияты менен көбирек, кеңирек танысыўға хәрәкет етпектемен.

— Өзиниз сыншысыз да, ал сынды қалай қабыл етесиз?

— Әдил сын айтылса тураман, дурыс қабыллайман. Бир мәп пенен, муқатыў ушын айтылғанларынан, әлбетте, ашыўым келеди. Сынды қим айтқанына қарап та қабыллайман. Мәселен, саўат жағынан өзимнің дәрежемедеги, яки өзимнен де билимди-илимди қәнийгелер айтса тындайман. Ал төменлердің, мениң жазғанымға түсинип-түсинбей айтқан аләмажуўа сынына қулағымды түрмеймен де, пәрўа қылмайман, мынадан кирсе екинши қулағымнан шығарып жиберемен. Хәзирше

дөретиўшилигиме сын пикир (кемшилиги мәнисинде айтпақтаман) билдирилмеди.

— Аўдарған шығармаларыңыз туўралы айтып берсеңиз?

— Аўдармашылық — шеберлик мектеби. Атақлы жазыўшылар дөретпесин аўдарып атырып, себеп пенен көп нәрсе үйренесең де. Жаҳан әдебиятының сөз шеберлеринен: Ж.Симсмон, А.Несин, Ж.Орузли, Кикүти Кан, А.Азимов, С.Ахмад х.б.лардың белгилі дөретпелерин ана тилимизге аўдарып «Әмиўдәрәя» журналында жарияладым. Расул Гамзатовтың «Мениң Дағыстаным»ын «Мәденият хәм спорт» газетасы оқыўшылары дыққатына усындым.

— Бир қызықты анекдот айтып берсеңиз? Бирақ баспасөзде шықпаған болса жақсы болар еди.

— Өзим шығарғаным емес, еситкенім: чукча дегенлер Сибирьде жасайтуғын жуда ақкөкирек, сада халық болады. Олардың айнаны көрмеген, билмейтуғын уақты екен. Чукча жигит армиядан қайтқан кезинде үйине базарлыққа өзи менен үлкен бир айна алып қайтыпты. Бастап-аяғына сыятуғын үлкен айнаға қарап әжағасы шашын тарап атырса қарындасы келип, айнаға қарапты да бирден далала жұмыс илеп жүрген әке-шешесине қарай «әжағам армиядан қыз әкелди», деп куўанып жуўырып кетипти. Соннан кемпир-ғарры да үйге асыға-үсите жетип келипти. Айнаға көзлери түсипти. Сөйтип олар: «Хаў, демде кула менен кулағай да жетип келипти ғой» деп албырасып қалған екен.

— «Жигитке жети өнер де аз» дейди. Басқа қандай өнерлериниз бар?

— «Жигитке жети өнерди» қудайтала өзи береді-әм екен. Бирақ хәр бир жигит сол өнерди раўажландырып барыўы керек. Мәселен, бағанаты гәп еткен жазыўшылық, илимпазлық, журналистликтен тысқары мугаллимшиликке, яғный жасларға билим беріўге қатты қызығаман. Бар билгенимди қунт пенен үйретиўден жалықпайман. Қолымнан ағаш усташылық та келеди. Сүўрет салыўға да уқыбым бар. Кишкене гезлеримде хәр қыйлы сүўретлерди салып, рамкалан үйге қыстырып қоятуғын, стол, стулларды соға беретугын едим. «Еринбеген етикши болады» дегениндей өнер үйрениўге хеш еринбейтуғын едим. Шыпакерлік кәсибине де қызықтым. 1984-жылы көп аўырғаным себепли болса керек, жеңди түринип, белди беккем байлап, химия менен физика, биологияны суўдай ишип алып медициналық институтқа оқыўға тапыраман деп те жүрдим. Бирақ, қасақана тапсыратуғын пайытта қатты аўырып, оқыўды ойлаўға мурша болмады. Сөйтип, келеси жылы бәри бир журналист-жазыўшылықтан несийбемиз басым екен, қарақалпақ

тили хәм әдебияты қәниегелигине оқыўға кирдим. Хәзир журналист жазыўшылықтан нан жеп отырман. Буннан өкинбеймен. Түсинбеушилик болмас ушын айтып өтейин, егер мен басқа кәсипти ийелегенимде де бәри бир жазыўшылық, журналистлик өмирлик жолдасым болып қалатуғыны анық. Себеби, жазыўшы, журналистлик — өнер, кәсип емес, дәретиўшилик талант. Ал талант кәсипке байланыссы емес. Мәселен, өзи шыпакер, я қурылысшы болса да қосық, гүррин, мақала жазып жүргенлер бар ғой. Бирақ талантлы адам өзіндеги талантты раўажландырыўға имканият жаратыўы зәрүр. Яғный сол, яки соған жақын кәсипте ислегени жақсы. Себеби, талант куда тәрәпинен берилетуғын сый, ҳәр кимге бериле бермейди. Оның қадирине жетиў, жетилистирип барыўымыз лазым.

—Логикалық сораў: Көз алдымызға келтирейик, сиз сондай бир жағдайға түсип қалдыңыз дейик: дәрьяның жағасында үш адам турыпты: бири — анаңыз, екіншиси — өмирлик жолдасыңыз, үшіншиси — перзентиниз. Сизде кеме бар. Сол кемеге өзиниз бенен тек бир адамды мингизип, алып өтиў — қутқарыў мүмкиншилигине ийесиз. Усындай шаражатта қайсысын танлар едиңиз? Бизге шешимиңиз қызық...

—Айтып турғаныңыздың үшеуи де адам ушын әзийз, қадирли. Егер қолымнан келсе үшеуин де қутқарыўға ҳәрекет қылар, мәселен, бир қолыма перзентимди көтерип, екіншиси менен ҳаялымды қапсыра қушақлап, анамды мойныма мингизип кемеге минер едим. Бирақ, сораўдың шәрти сондай болғаннан кейин жуўабым — Анамды тандайман. Өйткени, биз халықтан дана, Мухаммед Пайғамбардан ақыллы емеспиз: халқымыз «Анадан уллы инсан жоқ» дейди, ал, Мухаммед пайғамбар «Анаң менен әкең бир ўақта шақырып қалса, биринши анаң бар, екінши шақырғанда да анаң бар, үшіншисинде де анаң бар, төртиншисинде ғана әкең бар», деп ўәсият еткен.

—Әдеттегидей дәстүрий саўал: газета оқыўшыларына, жасларға тилегиңизди билдирсеңиз.

—Заманымыз — абадан. Тоқшылық. Бундай дәўир таптырмайды. Оқыўға, кәсип ийелеўге, талантынды шығарыўға, раўажландырыўға, саламатлығынды беккемлеўге... толық имканият бар. Жасларымыз сырт еллерге арқайын барсын, қыдырсын, ел көрсин, деп шет тиллерин 1-класстан баслап үйретиў жолға қойылмақшы. Жас шаңарақларға жеңилликли кредит-қаржы, жайға дейин берилип атыр... Ең тийкарғысы, қудайға шүкир, парахатшылық. Солай екен, жасларымыз усындай заман, шаражат жаратып берип қойған бул Ытаны ушын, халқы ушын бар күш-жигерин жумсап, ийгиликли ислер атқарса жарасады.

«Қарақалпақстан жаслары» газетасының оқыўшыларынан, яғный жолардан заманның қадирин билип жасаўын илтимас етер, тилер едим.

Көрискенше саў болыңлар!

(50/50). Салыстырмалы сораўлар:

1. Қайсысы күшли юмор-сатирик?

Муратбай Нызанов, Сайлаўбай Жумағұлов

2. Қайсысы шебер атқарыўшы?

Мырзағұл Сапаева, Гүлхатийша Айымбетова

3. Қайсысы күшли композитор?

Нәжиматдин Мухаммеддинов, Қурбанбай Зәретдинов

4. Қайсысы күшли актер?

Өмирбай Қосымбетов, Базарбай Назарымбетов

5. Күшли драматург?

Кеңесбай Рахманов, Қыпшақбай Мәтмуратов

6. Күшли балетмейстер?

Полат Мәдиреймов, Байрам Мурадов

7. Күшли режиссер?

Алпысбай Қайыпов, Бәуәтдин Баймурзаев

8. Сапалы (қызықлы) газета...

«Қарақалпақстан жаслары», «Устаз жолы»

* Қәлеми өткир шайыр?

Минайхан Жуманазарова, Гүлнара Нурлөпесова

10. Қызықлы кітап...

Муратбай Нызанов «Ақыреттеги уйқы», Кеңесбай Рахманов «Пайғамбар жасындағы күйеу». (Бул сораўлардың қағыйдасына бола биреуин көрсетиў кереклигин билсем де, дәретиўшилердің бир-биринен қалыспайтуғынын, қайталанбас талантлар екенлигин есапқа алып, биреуин екіншисинен үстин қоя алмадым — А.Ә.)

Қысқа сораўлар

1. Жақсы көрген аўқатыңыз? — Гөшли тағамлар.

2. Реңиңиз — Ақ.

3. Мәўсимиңиз — Бәхәр.

4. Хоббийиңиз — Балық аўлаў, саяхатқа шығу.

5. Китабыңыз — Илимий хәм көркем әдебий.

6. Киноңыз — Комедия. Шуриктиң кинолары.

7. Жазыўшыңыз — Төлепберген Қайыпбергенов, Шыңғыс Айтматов,...

8. Саныңыз — 1, 3, 7.

9. Қадирли нәрсеңиз (қасыңызда алып жүретуғын) — дуға-тумар, ручка, пул,...

10. Базарлап турасыз ба? — Ая. «Атаң базар, енең базар». Ол жерде турли минездеги, қасиптеги, турли жастағы, бай-жарлыларды, қайыршыға шекем көрсен. Пикирлеу дуньянды кеңейтеди, тәсирленесен.

11. Неден ашыуыңыз келеди? — Нахақлықтан

12. Аспазлық бойынша өзинизди сынап көрдіңиз бе? — Яқ. Ҳар ким өз жумысын билиуи керек.

Сәубетлескен: Малика НИЯЗОВА,

Өзбекстан мәмлекетлик Көркем өнер хәм мәдениет институты
Нөкис филиалы көркем өнертаныу журналистикасы қәийетелигинин
3-курс студенти
«Қарақалпақстан жаслары» газ., 2013. 16-май

ӘДЕБИЯТҚА ҚОСЫЛҒАН САЛМАҚЛЫ ҮЛЕС

1. «АҒАБИЙ» ДИЛОГИЯСЫ

Қарақалпақстан халық шайыры Кеңесбай Кәримов кейинги жыллары жемисли дәретиушилиги менен айрықша көзге түспекте.

Жақынға шекем шайыр сыпатында поэзиялық шығармалары менен танымал болып келген оның прозада да өзін сынап көриуи унамлы кубылыс болмақта. Қайсы бир жанрға қол урған дәретиуши, әлбетте, дәслеп сол жанрдың киши жанрларынан баслар, өзін сынар еди, ал Кеңесбай Кәримов бул «нызамлылықты» бузған халда прозадағы дәслепки қәлемин гүрриннен емес, ал үлкен жанрынан баслап, бирден эссе, романға қол урды. Роман болғанда да — дилогияға. Әлбетте, бул жерде дәретиуши К.Кәримовтың үлкен прозаға қол урыуына хәм ол қәлеминин сәтли болуына оның бұрыннан өмирлик, дәретиушилик мол тәжирийбеси барлығы жәрдем етти, деп ойлаймыз. Оның қәлеминен дөрген, сәтли шыққан «Ағабий» атлы дилогия кең жәмийетшиликке жақында өз алдына китап халында («Билим» баспасы—2013) жетип барды.

Шығарманың журналда жарияланған 1-китабы-ақ әдебиет ықлас бентлеринин кеуиллерин жаулап алды десек қәте болмас. Оннан рухланған жазушы дәрхал екнши китабына қол урған экен, баспадан шыққан китапта романның еки бөлими де жәмленип, бир китапқа бириктирилип берилипти. Бул дурыс болыпты да, өйткени оқыушы қәуим ушын қолайлы: дилогияның еки бөлимин бир жерден тауып оқыйды.

«Ағабий» атлы бул романда қарақалпақ халқының XVIII-XIX әсирлердеги тарийхы хәм оның белгилі азаматларының халықты жәмлес-

тириу ушын алып барған гүреслери хәм қыйын тәдирлери сөз етиледі. Романның орайында тарийхый тулға — Ережеп ағабийдин көркем образы турады. Барлық ғақыялар соның әтирапында өрбийди.

Дилогияның биринши китабы «Көп» деп аталып, онда бир ат себетли басланған жәнжелдин асқынып, ең ақырында Бухара әтирапында жасап атырған бир келата елдин — қыпшақ қәуиминин бир бөлегинин «Жол азабы — гөр азабы» дегендей қыйыншылық пенен Ата журтқа көшип келиуи сөз етиледі.

Дилогияның екнши китабы — «Ата журт». Онда көшип келген қыпшақлардың елге, жерге, тәбиятқа үйренисип, енисийи, сиясий ғақыяларға араласуы, қарақалпақлардың Хийуа ханы менен қарым-қатнасы, сол ғақыттағы хәр қыйлы сиясий ойындар, урыс-қағыслар х.б. толып атырған халық тарийхындағы қыян-кести ғақыялар қызықты хәм көркем сәуленген. Романда Ережеп ағабий образы менен бирге тарийхый хәм көркем образлардан: Құлшы бий, Айдос бий, Бектемир, Қайыр образларын «сызыуға» да автор үлкен дыққат бөлген. Сондай-ақ тарийхый шахслардан: Бердақ шайыр, Ерназар алакөз, Ерназар кенегес бий, Өмирбек лакқы, Арзы, Ораз аталықлар, Сырым, Орынбай, Сайыпназар бийлер персонаж сыпатында қатнаскан.

Роман қарақалпақ халқының XVIII-XIX әсирлердеги көркем тарийхый полотнонасын анық, өз реңдери менен сызып бергени менен кунлы хәм әхмийетли. Қарақалпақлардың сол дәуирдеги өмир тынысы дәл сүүретленген. Қулласы, бул дәретте әдебиятымыз, соның ишинде прозадағы елеули ғақыя, әдебиетке қосылған салмақты үлес болды, деп тартынбай айта аламыз.

2. ШАЙЫРДЫҢ КӨРКЕМ ОБРАЗЫ

Өзбекстан Қахарманы, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры Ибрайым Юсуповтың тууылыуының өзи, балалығы, өспиримлиги бола ма,... хәр бир ушырасуы, хәр бир шығармасы бола ма, өз алдына бир тарийхый ғақыя, үлкен бир тарийх, халқымыздың тарийхының бир пәршеси десек қәтелеспеймиз.

Усындай сөз шебери, тарийхый, әдебий тулғаның көркем образын дәретиу, әлбетте, тарийхый жақтан да, әдебий ме, рухыйлық жақтан да қоллап-қуаттарлық, ийгиликли де сауаплы ис еди; актуаль да.

Мине бул қайырлы жумысты белгилі журналист, жазушы Шарап Уснатдинов бир ийиннен атқарып шықты: оның «Ибрайым Юсупов, Шайырдың жаслығы» («Билим» баспасы, 2013-ж) повестинде қарақал-

пақ әдебиятының, соның ишінде поэзиясының XX ғасырдың II ярымы хәм XXI ғасырдың дәслепки он жыллығының көш баслаушысы, қайталанбас сөз зергері И.Юсуповтың балалық, өспірімлік хәм екінші жер жүзілік урыс жыллары өткен жаслық дәуірі, оның Қарақалпақ мәмлекетлік педагогикалық институтына оқыға кирген 1945-жылларға дейінгі өмірі қамтылған. Шайырдың ата-анасы, туған-туысқанлары, өскен орталығы, дәретиушилик қалемлери хақында миллий әдебиятымызда хәзирге дейін нәмәлим, шайыр өмірбаянының әзи жазып қалдырмаған тәреплери кең сөз етиледи.

Хәр ким де балалығында мен ертең мәртебелі адам, тарийхый тулға боламан, деп есин билгеннен өмиринде елең еткізерлік уақыялардың бәрін дизип жазып жүрмейтуғыны тақыйық. Усы жағынан қарасак, Ибрайым ағамыз да өзіннің ерте балалығын, жаслығының барлық демлерин биледи, ядында сақлаған деп айта алмаймыз. Ал енди Ш.Уснатдинов өзіннің Ибрайым шайыр тууралы бул хужжетли повестинде, өне шайырдың балалығынан жаслығына шекемги өмир мәүритлерин изленип, изертлеп, өз фантазиясын шарықлатып дегендей сөз шебериниң көркем образын хақыықый шайырдан да кем етпей шебер сүүретлеп бере алған. Егерде Ибрайым аға тири болганда бул повестти оқып көрип, таңланғанынан қарлығыңқы, өзине тән дауысы менен күлешпайранлып: «Бизин Шарап мениң өмиримди меннен де зыят биледи» деп автордың арқасынан қаққан болар ма еди?!

Шынында да дәретпедә шайырдың өткен дағдарыслы замандағы балалығы, баслапқы жаслығы сол дәуір колорити менен дәл сүүретленген. Болажақ шайырдың анасы Ханбийби елтиниң күйеуі Юсуп ахун судланып кеткеннен соңғы балалары Мәден менен Ибрайымды шайкустан палапанын қорыған ана тауықтай қызғыштай қорғағанын, мәпелегенін, Мәденниң қайсар, өжет, қайтпас та бирақ ақыллы болып өскенлигин, бала Ибрайымның сыпайылау, жасынан билим алып, китап оқып, қосық дәретиуге қызығушандығы, Курбанияз ийшан, Пақырбай, Ораз, Төлеген муғаллимниң, Асхат Минулин, Танзила китапханашының,... тәсири, Шымбай орайындағы Киров атындағы мектептин, улыўма басқа қалалардан озық Шымбайдағы әдебий, мәдени орталықтың келешекте Ибрайымның уллы шайыр болып қалиплесиўиндеги үлкен орны х.б.лар қызықлы, мазмунлы, көркем тил менен жеткерип берилген.

Ш. Уснатдинов — Ибрайым Юсуповтың дәретиушилигин жула жақсы билген, көплеген қосық, поэмаларының жазылу тарийхларын үйренген, сөз зергериниң ауыл-аймағының турмысын, өзине тән айы-

рым үрп-әдет, дәстүр, сөйлемлерине шекем, шайырдың туған-туысқанлары, ауылласлары турмысын, олардың шайырдың өмирине тийгизген тәсирин изертлеген, ең баслысы сөз зергері менен көп жыллар жолдас болып, қарым-қатнасып, оның руўхый дүнйасына, кеўил мүлкине, минез-кулқына қанық болып қалған адам. Әне соннан кейин де хужжетли повесттеги бала Ибрайым образы шебер жасалып, оқыушыны исендиреди, яғный көркем образ бенен өмирлеги Ибрайым бир-биринен айнымас, егиздің сынарындай болып шыққан.

Бул китаптың әдебиат ықласбентлериниң кеўиллеринен жыллы орын алатуғыны, соның менен бирге оқып болып олардың автордан алдағы уақытта бул шығарманың дауамын күтетуғыны, дәмететини де анық; оған көзимиз жетеди.

«Еркин Қарақалпақстан» газ. 2013ж. 26-сентябрь. №118.

ГӨНЕ ТАРИЙХТЫ СӨЙЛЕТКЕН ДИЛОГИЯ (2-варианты)

Қарақалпақстан халық шайыры Кеңесбай Кәримов кейинги жыллары жемисли дәретиушилиги менен айрықша көзге түспекте.

Жақынға шекем шайыр сыпатында поэзиялық шығармалары арқалы ғана танымал болып келген хәм еле де поэзияда көш басы болып киятырған оның прозада да өзін сынап көриуі әдебиатта унамлы кубылыс болмақта.

Қайсы бир жанрға қол урған дәретиуши, әлбетте, дәслеп сол жанрдың киши жанрларынан баслап өзін сынар еди, ал Кеңесбай Кәримов бул «нызамдылықты» бузған халда прозадағы дәслепки қалемин гүрринен емес, ал үлкен жанрынан баслап, бирден эссе, романға қол урды. Роман болганда да—дилогияға. Әлбетте, бул жерде дәретиуши К.Кәримовтың прозаға урған адымының сәтли болуына оның бурыннан өмирлик, дәретиушилик мол тәжирийбеси, халық тарийхына қызығушылығы менен көп оқып, билгени үлкен жәрдем етти, деп ойлаймыз. Оның қалеминен дөреген, сәтли шыққан «Ағабий» атлы дилогия кең жәмийетшиликке өткен жылы өз алдына китап халында («Билим» баспасы—2013) жетип барды.

Шығарманың «Әмиўдәрья» журналында жәрияланған I-китабы-ақ әдебиат ықласбентлериниң кеўиллерин жаўлап алды десек қәте болмас. Оннан руўланған жазыушы дәрхал екінші китабына қол урған екен, баспадан шыққан китапта романның еки бөлими де жәмленип, бир китапқа бириктирилип берилипти. Бул дурыс болыпты да, өйткес-

ни оқыушы қәуім үшін қолайлы: дилогияның екі бөлімін бір жерден тауып оқыйды.

«Ағабий» атлы бұл романда қарақалпақ халқының XVIII-XIX ғасырлардағы тарихы хәм оның белгілі азаматтарының халықты жәмлестіруі үшін алып барған гүреслери хәм қыйың тәдирлери сөз етіледі. Романның орайында тарихый тұлғалар — Құлшы бий, Ережеп ағабийлердің көркем образы турады. Барлық уақыялар солардың этирапында өрбийди.

Дилогияның биринши китабы «Көш» деп аталып, онда бир жүйрик ат — Торықасқа себеппи басланған жәнжелдің асқынып, ең ақырында Бухара сорамаындағы Амантүбек этирапында жасап атырған бир келаталдың — қыпшақ қәуімінің бир бөлегинің «Жол азабы — гөр азабы» дегендей көп қыйыншылық пенен Ата журтқа — бүгинги биз, сиз жасап атырған усы елге көшип келиуи сөз етіледі. Жазыушы олардың көпиу жөнин бирден айтпай, оқыушыны қызықтырып, тамсандырып, есте-есте ашып айтады. Қыпшақлардың үлкен бийи Құлшы қыс аяқпаныудан, ерте бәхәрден көшиуди ойласып, уйғарып, өзиниң қалың елин бурынғы бабаларының мәканы, журты — Шымбай сорамаына қарай баслайды. Жолда суусызлық, ашаршылық, жабайы тәбият қырсықтығы — аяз бенен, ысылдаған кум менен, қасқыр менен айқасып қиятырған халыққа жол көрсетип, мәлет берип, рух берип, басшылық етип Артық бий улы Құлшы бий келе береди.

Усы жол сапарын қызықлы сүүретлеу менен жазыушы қыпшақлардың, тутас қарақалпақлардың арғы тарихларына да Құлшы бий қылдарын шарықлатып, көпиуге не себеп болғанлығын бирте-бирте аша баслайды. Ережептің 1800-жылы туылғанлығы да келтирип өтіледі. Ережептің жасынан шаққан, зейинли болып өскенлигин көремиз.

Құлшы бийдің Торықасқа деген тулпары, хасыл аты болады. Оны көрген маңғытлардың үлкен бийи Қожамярдың баласы Өтесинниң ықласы кетип, қалай болмасын алыуға қарар етеди. Қожамярдың өзи Құлшыға келип: «Торықасқа жақсы ат, бирақ ол да бир жылқының белинен дөреп, бир бийеден туған нәрсе ғой... Өзиниң он бахасы менен он жыл шапқанда алатуғын байрағын ал» деп улы Өтесин үшін жалынады. Құлшы да «сен перзентің үшін отқа түсип, мениң алдыма диз бүтип отырған болсаң, мен де перзентим үшін соның айтқанынан шыға алмай, қарарын жыға алмай, саған бере алмай турман» деген мәниде жууап береди. Себеби «өлсем өлемен, Торықасқаны бермеймен» деген еди Ережеп бала.

Мине усылай етип, екі қәуім арасында бир ат себеппи кеуіл қалыппа пайда болады. Изи улғая баслайды. Ат урланады. Бирақ урылардың

иннен Тағаберген сейис басшылығындағы кууғыншылар жетип, атты кайтарып алады. «Аңдыған жау алмай қоймайды» дегендей Ералы байдың тойында қаназат ат — Торықасқаға душпанлық етилип, мәргүмиш берилип, уулап өлтириледі. Буннан ашыуланып, делбесыпат болып кеткен Тағаберген сейис ат душпаны Төлесин деп ойлап, маңғытлар қонысына барып, Төлесинди аңлып, қайымын тауып, ат сууғарыуға келгенде оны өлтиреді. Бунның ақыбетинде маңғытлар Төлесинниң кеги ушын Тағабергенди өлтиремиз, оны тауып берип, деп қыпшақлар ауылына топылып, зәулим салады. Майлыхожа жүзбасы басшылығындағы кек алыушы маңғытлардың кураллы жигитлери Құлшының инниен Шақшақты бенде етип алып кетеди. Ережептің ауылын, отауын бүлдиреди. Бухара әмири Шахмурат өлгеннен соң орнына әмир болған баласы Мирхайдар рууласына жан басқан, олар менен жақсы қатнастағы маңғытлар ең соңында қыпшақларға қыр көрсетеди. Енди қыпшақлар үшін бул жерде жасау қыйынласады. Сонлықтан олар ойласып, Жаппас пенен Бектемирди ата-бабалары мәканы — Арал бойына қоныс көрип қайтыу үшін жибереди. Үш ай дегенде олар кууанышлы хабар менен оралады: «Келсеңиз куба-куп, Лар өзегиниң бойынан жайлау менен қыслау берейик, келегөрин» (170-бет) деген екен, Арал бойындағы ағайинлери.

Бул жерде Торықасқа ат әпиуайы ат емес, тартысыуға турарлық тулпар. Сол тулпар ат, егер маңғытларға берилсе (Өтесин «егер жүз мың жылқым бар болса бәрін берер едим» дейди, бир үйир жылқысын өкелип турады, аумастырыуға) қыпшақлардың ар-намысы қолдан кетпеген деген сөз, яғни ар-намыс, хұждан тартысына айланады ат тартысы. Сонлықтан да бунның ақыбети бир-бирин шуклауға, өкпе-гийне күшейип, урысыуға, қан төгийге барып тақалады. Шығарма ақырына тимап сол бийгүна қан төгилмеу үшін көш басланғанлығын билип аламыз.

Дилогияның екнши китабы — «Ата журт». Онда көшип келген қыпшақлардың елге, жерге, тәбиятқа үйренисип, енисеуи, сиясий уақыяларға араласыуы, қарақалпақлардың Хийуа ханы менен қарым-қатнасы, сол уақыттағы хәр қыйлы сиясий ойынлар, урыс-қағыслар х.б. толып атырған халықтар тарихындағы қыян-кести уақыялар қызықты хәм көркем сәулеленген.

Китапта бир топар образлар «сызылып», персонажлар қатнасады. Қайыр, Әрепбай, Құлман, Тағаберген сейис, Бектемир, Журын жетим, Жанымқыз, Хәкимқул, Сәрбийке, Ботабай, әмир Шахмурат, Жаңаберген бий, Майлыхожа жүзбасы, Шақшақ, Аллаберген сақшы, Зулку-

мар, Гөзел, Субхан жүзбасы, Жаппас, Шанкөт бақсы, Абдусанд араб бий, Әмир Хайдар, Бәниұ, Танжарбай, Әбсаттар, Орынбай бий, Хийуа ханы Мухаммед Рахим, Айдос бий, Сырым бий, Бегис, Мыржық... х.б. образ хәм персонажлар сол дәуір ҳақыйқатлығын ашыуда үлкен роль ойнаған.

Роман қарақалпақ халқының XVIII-XIX әсирлердегі көркем тарихий полотнасын анық, өз рендерінде сызып бергени менен кунлы хәм әхмийетли. Қарақалпақлардың сол дәуірдегі өмір тынысы дәл сүүретленген. Қуласы, бул дәрәтпе әдебиятымыз, соның ишинде, прозадағы елеули уақыя, әдебиятқа қосылған салмақты үлес болды, деп тартынбай айта аламыз.

2013-жыл, октябрь

ҒАРЕЗСИЗЛИК ХӘМ МӘНАҰИЯТ

—Алланазар Идирейсович, Ғарезсизлик сизге, дәрәтәушилигинизге не берди?

—Мен ҳазир жазыушы, журналист, илимпаз деген атқа ийе болған болсам, барлығына Ғарезсизлик дәуиринде ерискенмен. Он беслеген китапшам шыққан болса бәри Ғарезсизликтен кейин басылған. Ғарезсизлик шарапаты менен Жоқары Аттестация комиссиясының Қарақалпақстаннан, ҚМУ жанынан илимий кеңеси дүзиліп, сол жерде 1995-жылы кандидатлық диссертациямды жақладым. Илимдегі табысларымды есапқа алып усы жыл май айында халық аралық академияның профессоры атағы берилди. «Шухрат» медалы, «Мустақиллиқтиң» естелик ныпанлары менен сыйлықландым.

Бир неше рет жазыушылық (2011-жылы «Ұатан ушын жасайық!» таңлауында) хәм журналистлик («Алтын қалам» таңлауында) жөнелислерде Өзбекистан көлеминде таңлау, сыйлықларда сыйлы орынларға мүнәсип табылдым.

—Алланазар Идирейсович, сиз журналист, илимпаз, устаз болыу менен бирге биринши гезекте жазыушысыз. Сондай емес пе?

—«Халық айтса қалп айтпайды» дейди ғой. Гүрринлерден баслап романға шейин жазып, халқымызға инәм еттик. Он беслеген көркем китапларым басылып шықты. Жақсы нийет қылып, дәрәтәушилиқ архивимди көтерип, тематикалық, жанрлық жақтан жазғанларымды тақластырып, китапқа жыйнастырғанда қарап отырсам, бүтінге дейин 100 ден аслам гүррин, новелла, комедия, ертеқ, үш повесть, бир романым шыққан екен.

Айырым шығармаларым орыс, өзбек, қазақ тиллеринде жәрияланды.

«Әрен сәхий» повестимди студентлик дәуирде (1986-ж.) жазғанман хәм 1989-жылы «Әмиўдәрәя» журналында басылды. Бул повесть өзиниң темасы, жанры, стили жақтан әдебиятымыздағы басқа дәрәтпелерге уқсамаған, өз-алдына жаңалықларға бай повесть есабында әдебиятшылар, жәмийетшилиқ тәрәпинен жақсы қабыл стилди. Мениң әдебиятта бир пай екенлигимди дәслеп усы повесть дәлиллеп берди десем асыра айтқаным емес. Повестте улыўма инсаныйлық мәселелер көтерилген деп ойлайман, ал шығарма улыўма инсаныйлық мәселелерди көтерип шықса ғана ол — мәңгилик.

—Сизиң «Жин-жыпырлар уясы» романыңыздан 1991-жылы «Арал» журналында үзинди, 2000-жылы «Әмиўдәрәя»-да толық басылса, 2004-жылы өз алдына толық китап болып шықты. Жәмийетшилиқ жүдә жақсы қабыл еткенлигин, унамлы жағынан шаў-шуў болғанлығын билемиз. Енди сораў: роман қалай жазылды, нелер түртки болды?

—Бул романды да студентлик дәуирде баслап, тамамлағанман, яғный 1989-90-жыллары.

Дәрәуине түртки болған нәрсе, бул дүньяда ҳақыйқатлық, адалатлықтың азлығы десем жалған болмас. Себеби, әсиресе, бурынғы советлик дүзимде әдил жасайман деген адам, егер сол пикиринен қайтпай гүресе берсе, романымдағы Сайымбеттей жинли болып кетеди, яки Қайыптай уры, гәззапқа айналады, ямаса Аяп Турдиевтай ырайдан қайтып, басқалардың, жәмийеттиң ағымына ерип, паракорға айналады. Мине усы мәселелерди ашып көрсетиу идеясы пайда болып, жазғанман. Устазымыз Г.Есемуратов айта беретугын еди: «Л.Толстой Анна Каренина өлгенде жылаған» деп. Сол айтқандай мен де романды ҳәр оқығанымда Сайымбет, Қайыптардың ауҳалларына ашынып, көзлеримнен ерксиз жаслар ағады. Мәселен: Сайымбет балаларына «Мени әке деме! Утпай-сан» дейди. Қандай трагедиялық жағдай, терең ойланып қарасаңыз.

Романды көп иследим. Онлаған рет қол менен қайта жаздым. Мийнет зая кетпей, өзиме абырой алып келди деп ойлайман. Роман өзбек тилине аударылып, «Шарқ юлдузи» журналында басылды.

—Роман ишинде бас образлардың бири Қайыптың «Аянышлы өмир» деген гүррини бар. Жүдә аянышлы. Өзиниң балаларын асырай алмаған өке —Спок балаларын аман алып қалыу ушын, яғный балалары ержетип, өзлериниң күнлерин өзлери корип кетемен дегенше жетерлик пул беретугын, тәжирийбе өткеретуғын бир профессорға өзиниң денесин турысы менен сатады.

Сондай-ақ оннан алдын өзінің күнкөрісі үшін өзінің сау бүйрегін хаялын өлтірген фабрика директорының баласына трансплантация етіу үшін, яғни директордың баласын аман алып қалыу үшін сау бүйрегін операция етіп, алдырып береді. Мине усындай аянышты тәғдір хақындағы гүрринди Қайып келиншегине оқып береді. Сонда келиншегі Қанпайым: «Бұндайға ұқсас ауқал бизде де бар емес пе?» дегенде, «Бизің советтік заманда бар болса да жазғанымыз бенен шығармайды. Сондықтан капиталисттік елде болған уақыя деп жаздым» дейді Қайып. Енді сорау: мениң ойымша, бұл гүррин өз алдына, романдан бұрын жазылған, сиз де шығара алмай жүрген жоқсыз ба, тууысында? Не дейсіз?

—Дәл таптыңыз. Өз алдына гүррин еді. 80-жылдардың екінші ярымында жазылған. Газета-журналдарға ұсындым, басылмай қала берді. Соннан роман жазып отырғанда Қайыптың жазғаны етіп романға киргизсем деген ой пайда болды. Романның жағдайына да сәйкес келіп, Қайыптың образын еле де аша түсетуғынын абайладым. Кулласы, Қайыптың, улыма бұл дәретпенің тутас характерине гүррин сай еді, сөйтіп гүррин романның ажыралмас бір бөлегі болып кеткен.

—Романды мен де оқып шықтым, оқып шығып қатты тәсірлендім. «Жин-жыпырлар уясы» романыңызды талқылап отырсақ бір сәубеттік уақыт жетпейді. Романыңыз бойынша унамлы илимий сын пикирлер айтылып, жоқары баха берілмекте. Изертлеу жұмыстарында Т.Қайыпбергенов, Ш.Сейитов, К.Мәмбетовлардың романлары менен тең қойылып талқыланды. Алдағы уақыттары кеңірек тоқтармыз.

Енді гәпимізді басқа темаға бурсақ. Бүгінгі әдебиетке пикириңіз?

—Әдебиет рауажланып атыр, әдебиет халықты тәрбиялау менен бирге миллеттің атын дүньяға танытады. Спортшы тез жарқ етіп шығыуы мүмкін, кейін ала ұмытыла бастайды. Ал әдебиет халықтың атын мәңгілік шығарады. Әдебиетімізде шығармалар дәрелмекте, кітаптар шығып атыр. Үлкен жанрларда гәрезсізлікке ерискен жылдары азы-кем тоқталу болды. Бұнан соң Т.Қайыпбергеновтың, Г.Есемуратова, С.Бахалырова, К.Рахмановтың, А.Султанов, Х.Айымбетов, Ә.Атажанов, Х.Хамидов, Ш.Уснатдинов, А.Халмуратов, Ә.Пахратдинов, К.Каримов, М.Нысанов, Ө.Өтеулиев, Ж.Өтениязов, Я.Әжимов хәм басқалардың роман, повесть, гүрриндери дөреди. Деген менен жауыннан соңғы замаррықтай турмыстық уақыяларды, төмен, қам шығармаларды да гүррин, повесть деп жәриялап атырған жағдайлар ушыраспақта. Булар халықтың арасында әдебиеттің абыройын түсіреді.

Кітап шығарыу аңсат, сатыуы қыйын жағдайда, уақытта әдебиет журнал «Әмиўдәрәя»ны еле де жанландырыуымыз керек.

—Сіз журналистикада да мийнет етіп атырсыз...

—Дұрыс, жазыушының қалегени дәслеп қосық, мақала жазады. Бұнаннан мақалалар жазып келгенмен. Оның үстине газетада ислеуінше байланыссыз биротала бұл тарауға қызығып кеттік. «Ылақшы хақында гүрриндер», «Темирден даңқ шығарған Нурыллаевлар», «Тахакөшпирдин неси бар?!», «Сауапқа бет бурыу» «Халқымыздың рухый сууына болған «Алпамыс» хәм басқа көлемли көркем публицистикалар жазыппан. Мениң бақлауымша, хақыйқый жазыушы, шайырдан жақсы журналист шығады.

—Кітап шығарыу мәселесине көз-қарасыңыз?

—Заманның өзгеріуі менен әдебиетте бираз машқалалар пайда болды. Кітап шығарыу кимге аңсат, кимге қыйын: пулы барлар, ямаса жолын тапқанлар төмен дәретпелерин де кітап етіп шығарып жазыушы-шайырман деп жүріпти. Ал айырым жақсы шығармалар қәрежеттің жоқлығынан шкафтың ишінде туншығып, халықлық мийрасқа айланбай жатыр.

Және бир гәп: халықтың барлығының газета-журналлар, кітаптарды сатып алып оқыуы қыйын. Кітапханалардан да (мәлімтеме-ресурс орайларын айтып отырман) барлығын табыу мүшкіл. Әсиресе Қарақалпақстаннан шығатуғын кітап, газета-журналдарды толық таба алмайсан. Мениң ойымша, баспаларымыздан қандай көркем әдебиет кітап, газета-журнал шықса хәр бир кітапханаға бир-ски данадан берілуін қандай жол менен болса да шешіу тийис.

Бүгінгі күни хәр ким өзінше кітап шығарады, кітаптарын өзлери сатыу мүмкіншилиги болған орындарға таратады, соның себебинен кимнің қандай кітабы шығып атырғанын биліу-бақлаудың өзі қыйын болып кетті.

—Сіз филология илимлеринің кандидаты, илимпазсыз да...

—Дұрыс. Әдебиеттаныу илимине де қызығыушылығым күшли. 1992-жылы ноябрьде Қарақалпақ мәмлекетлик университетинің ишки аспирантурасына қабылдандым.

Мениң әдетім, бир жұмысты қолға алсам, тез питкермегенше тынбайман. «Қарақалпақ әдебиетінде илимий фантастика жанрының пайда болыуы хәм қәлиплесіуі» деген темада кандидатлық диссертационды, айырымлар 5, 10 жыллап жазса, мен бир ярым жылдайда-ақ жазып тасладым. Әлбетте, бұнда бұл тема бойынша бұрыннан (студентлик дәуиримнен бастап-ақ) изленип жүрген, көп әдебиетларды тауып алып,

оқыған, хатте диплом жумысын да усы темада жақлаганым, изертлеу жүргизгеним үлкен пайда берди. Оның үстине илимий китаплардан күниге үлкен болса бир, кишилеулеринен үш-төртеуін оқып, астын сызып, керекли орынларынан сноска алатуғын едим. Илимий басшыларым Абдисайыт аға, дипломдағы басшым Сражатдин ағалар менің изертлеулеримди ирикпей оқып берип турды. Сөйтип аспирантура мүддети тамам болмастан бурын 1995-жылы октябрьде табыслы жақлап шыққанман. Буннан кейин де илимий мақалалар жазып турыппан. Жақында жыйнастырып топпамга таярлап көрсем, 70 тен асып кетипти.

—«Өткир пышак кында жатпас» дегендей, шығармаларыңыз басқа тиллерге де аударылганлығынан хабардармыз...

—«Эрен сәхий» повестим Москвадағы әдебиат курсының аудармашылық кәнийгелигинде оқып атырган Мухаббат Камалова деген шымбайлы қызға унап, 1989-жылы диплом жумысы ушын орыс тилине аударыпты. Сол қыздың аудармасында «Вести Каракалпакстана» газетасында басылды. Буннан кейин гүрриңлерим, повестьлерим, ромным өзбек тилине аударылып, «Ёшлик», «Шарқ юлдузи», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Тонг юлдузи» журнал-газеталарында басылды. Қазақшаға да гүрриңим аударылған.

2011-жылы өзбекше жәрияланған дәрәтпелерим себеп, Ўзбекистан Жазыушылар аўқамының «Ватан учун яшайлик» таңлаўында сыйлы орынды алыўға миясар болдым. Шығармаларымды өз мазасы, рени менен өзбек оқыўшыларына жеткерген Раҳимжан Атаев, Музаффар Ахмедов, Рустам Мусурман, Пәтийма Мырзабаева, Ҳидоят Ахмедовлардан жүдә миннетдарман.

—Сизің нәзериңизше бүгинги күннің оқыўшысы қандай?

—Биразының санасы, пикирлеуи сайыз, әдебиатты түсинбей баратыр. Ҳәзирги оқыўшылар алды-қашты, детектив, мистикалық, сенсацияға, өтирик-өсекке қурылған жеңил шығармаларды оқыўға кумар. Тәрбиялық әҳмийети үлкен шығармаларға көпшилик жаслардың «тисибатпайтуғын», оларды оқымайтуғын болып баратыр. Шын әдебиатты түсинетуғынларда китап сатып алыўға пул аз, пулы көплерге әдебиат жат болып баратырғандай...

—Байрам тилегиңиз...

—Бизлердей дәрәтиўшилиқ инсанлар да Ғәрезсизликтен кейин ҳүкметимиз тәрәпинен ҳәр тәрәплеме қоллап-қууатланбақта.

Материаллық байлықтан, руўхый байлық жоқары қойылған, адамгершилиқ, инсанийлық қадириятлар ис жүзинде улығланған, тылшы

лық сиясатын усланған мәмлекетлердің бири, бул — Ўзбекистан, Ұатанымыз.

Солай екен, биз елимиздің гүллеп-жаснаўы, раўажланыўы ушын өле де күш-жигеримизди аямай жумсай беремиз. Байрам ҳәммеге қутлы болсын!

—Мазмунлы гүрриңиңиз ушын рахмет.

Сәўбетлесиўди жүргизген: Пәтийма МЫРЗАБАЕВА

«Қарақалпақ әдебияты» газетасы, сентябрь-октябрь 2014-жыл

НӘЛШЕ ТӘРБИЯ АРҚАСЫНДА ДАРАҚҚА АЙНАЛАР

Әзиз оқыўшылар! Сизлер жазыўшы, журналист ҳәм илимпаз ағаңыз Алланазар Әбдиевтиң балаларға арналған көплеген гүрриңлери, ертеклери менен таныссызлар. «Қызыл Қошантай»дан баслап «Алтын балық», «Аққус», «Мақтаншақ қораз» китапшалары қолларыңызға түскен, сүйип оқығансызлар.

Дәрәтиўшилиқ таңлаў, фестивалларда тәрәшилиқ ететуғынан да хабардарсызлар.

Бүгин биз газетамыз бас редакторы журналист Абдулла Ембергеновтиң Алланазар Әбдиев пенен бүгинги балалар әдебияты, балалар дәрәтиўшилиги бағдарындағы сөйлесиўин нәзериңизге усымбақтамыз.

Редакция

А.Е. —Бүгинги күни жас жазыўшылар дәрәтиўшилиги ҳәм олардың тылшын өле де раўажландырыў ушын исленип атырған илажлар ҳаққында не айта аласыз?

А.Ә. —Ҳәзир интернет, компьютер техникасының тез пәт пенен раўажланыўынан тәшүишленип, «келешекте әдебиат боларма екен?» деген сауал бериўшилер де табылып қалмақта. Негизинде олар «Әдебиат — кеўил мүлки, инсан руўхының мәлхәмә» екенлигин, сонлықтан инсан жасаса әдебиат та бирге өмир сүре беретугынын есапқа алмай атыр. Әдебиат, бурын аўызеки, ҳәзир жазба, келешекте жазба ҳәм электрон түрде болса да жасай беретугынына гүман жоқ. Себеби әдебиат өними көпшилиқ тараў, өнерлердің негизи, тырнағы хызметин атқарады. Бизің елимизде әдебиатқа ғамқорлық, оның раўажланыўы бәрқулла мәмлекетлик сиясат дәрәжесинде дыққат-итибарда болып келмекте.

Әдебиаттың келешегин бүгинги хәүескер қәлемкешлер, жас жазыўшылар белгилейди. Солай екен, олардың дәрәтиўшилигин бәрқулла бақтап, жол-жоба, мәсләхәтлер берип барыўымыз мақсетке муапық.

Шынында да бундай илажлар бизде турақты түрде әмелге асырылмақта. Бұған бір мысал ретінде Жазыушылар аўқамында хәр айдың 12-сәңсисиниң жаслар күни деп белгилениўин көрсетсек болады. Бул күни жаслар өз шығармалары менен Жазыушылар аўқамына келеди. Проза, поэзия, журналистика бағдарлары бойынша бөлинип, шеберлик сабақтарына қатнасады. Шеберлик сабақтарын республикамыздың белгилі жазыушы, шайыр, журналистлери алып барады. Жаслар өз шығармаларынан оқып, мушайра шөлкестестириледи. Оқыған дөретпелерге хәмме өз пикирлерин айтады. Бул жаслардың шеберлигиниң, талантының ысылыуына, асыуына үлкен тәсир жасайды.

Сондай-ақ жас жазыушылардың талантының еле де шынланыуында, ашылығында жас жазыушыларға арналған «Ақшакөл илхәмлары», «Дөретиўши муғаллим» ҳ.б. таңлаулардың да орны үлкен. Ал «Келешек ҳаўазы», «Камалак жулдызлары» таңлаулары болса барлық жас талантларды жәмлейтуғын, жыйнайтуғын дөретиўшилик майдан болды, десек асыра айтқан болмаймыз. Хәр жылы жас дөретиўшилери қатнасуғын таңлау, фестиваллардың Қарақалпақстан республикалық басқышларына төрешилик етип киятырман. Проза жөнелисинде төреши болып, жас жазыушыларды сыннан өткеремиз, дөретиўшиликлери менен жақыннан танысуға миясар болмақтамыз.

Келешегинен үмит күттирерлик жаслар барлығынан куўанамыз. Зульфия сыйлығы лауреаты Айжамал Жолдасбаева, Ибраимова хәм Қурбаназарова Гөззаллар, Мехрибан Тажимуратова, Айжамал Караматдинова, Гүлнар Еңсегенова, булардың барлығының қәлеми бираз ысылып қалған екен. Дәслепки гүрриндер, қосықлар топламын шығарып та үлгерген. Сондай-ақ, Гүлмира Палъанова, Мунира Сапарова, Тәрбия Сейтназарова, Сахибжамал Есемуратова, Дариха Абыласева, Гүлжәхән Сейтназарова, Бегжанов Өсербай, Зияев Султанбек, Алтияр ҳ.б.лар келешегинен үмит күттиреді.

Бүгинги күни жаслардың шығармаларын жәриялау мүмкиншилиги де кең. «Жеткиншек», «Устаз жолы», «Қарақалпақстан жаслары», «Мәдениет хәм спорт» газеталары, «Қарлығаш» журналы менен бирликте республикалық, районлық, қалалық газеталар да жаслар дөретиўшилигине айрықша итибар қаратпақта, өз басылымларынан орын ажыратпақта.

Сондай-ақ жаслардың дәслепки китаптарын шығарыуға «Ижод» фонды тәрәпинен қаржы ажыратылып атыр. Мәселен, өткен жыллары жас жазыушы Тажимуратова Мехрибанның дәслепки китапшасы Ташикентте 20 мың нұсқада реңли, жоқары сапада, дизайнде басылған.

Басқа да жаслар өз топламларын шығарған. Мәселен, Мийригүл Турымбаева «Ғәрезсиз ел перзентимен» Сулыұхан Матчанова «Балалығым бәхәрим», Айжамал Жолдасбаева «Бөрши тау баурайындағы балалық», Насиба Әбдиева «Тәрк етпе мени, балалық», Ж.Ешниязов «Жайхун бойидаги нихол» т.б.лар китапшаларын оқыушы қауымға усынды.

Жоқарыда аты аталғанлардан тысқары Полат Өтениязов, Саламат Гүлиббетов, Анар Жақсымуратова, Фариза Әүезова, Руслан Арзиев, Жумагүл Жәримбетова, Дариха, Дарушова, Наргиза Байлеспесова, Бегис Султамуратов, Қумар Бекниязова, Несибели Мәмбетырзаева, Гүлшат Есбосыпова, Латофат Тажибаева, Гүлмира Тилеуниязова, Сәрбиназ Мусатдинова, Мәдина Қутлымуратова, Мунира Камалова ҳ.б.да жаслардың дәслепки талпыныслары, дөретиўшилиги келешегинен үмитленди.

Әлбетте, олардың барлық қосық, гүрринлери әдебияттың аўыр талабына сай демекши емеспиз. Тек дәслепки талпыныслары куўандырады, базылары оқып, жазып, үйреніп, өз талантларын жетилистиріп, келешекте писик шығармалар усыныуы мүмкин деген ойдамыз.

А.Е. — Бүгинги қолына қәлем алған жаслардың еле де сапалы шығармалар дөретиўи ушын нелерге итибар беріулери тийис деп ойлайсыз?

А.Ә. — Келешекте белгилі қәлем ийеси болыуы ушын, биринши тезекте олардан жазыушылық талант талап етиледі. Бираз жасларда таланттан гөре хәўес басымырақ.

Хәўес, қызығыушылық деген нәрсе ўақыттың өтиўи менен сөне бислайды. Соның ушын да бир дәўирде «әдебиятқа бир пайман», деп келген бир дүркин жазыушылардан ўақыт өткен сайын сараланып, шамалысы ғана қалатуғыны усынан.

Бүгинги жаслардың жаңа биразын санап шыққан болсақ, бес жылдан соң қатарлары азайғанын көресиз, ол тәбийий. Олардың әдебияттан суўыуына, ямаса кетиўине объектив яки субъектив жағдайлар да себепши болыуы мүмкин.

Жаслар әдебияты дегенде және бир айта кететуғын нәрсе, бир қанша жаслар әдебиятқа таңлауда көринемен, сыйлық аламан, лауреат боламан, деп келиссин, келиспесин бир нәрселерди шыжбайлай береді. Сойтип «көрип берің», «азы-кем дүзетип жиберің», деп биреўлерге ислетип, басқаның жазғаны, шалажансар шығармалары менен әдбият енгинен кириўге хәрекет етеди. Ондайлар да табылады. Бирақ олар ўақыттың өтиўи менен әдебият атлы уллы, қәсийетли имаратқа бас еуги алмайтуғынын кеш болса да түсинеми, лекин, онда кеш болады.

Бирақ ол енди қапыдан кирмесе де, әйнектен сығалап жүрген болса да «жазыушыман» деп өзін-өзі марапатлап, редакцияларды бийзар етип жүреді.

Сонлықтан әуерешиликке түспеу үшін жасларға айтарымыз, егер талантыңыз жоқ болса ҳазирден баслап бұл талапты қойыу шәрт. Таланты бар жас жазыушылар болса, албетте ана тили хәм әдебияты яки журналистика, дым болмаса тарийх қәнийгелигинде оқыуы тийис. Сөйтип әдебият теориясынан, уңқыл-шунқылынан хабардар болмағы, улыўма әдебият бойынша кең тусиник, билимлерди ийелеўлери лазым. Олсыз белгили жазыушы болыу қыйын кешеди. Уллы жазыушы болыуға қуры таланттың өзи азлық етеди. Билим тәбийий талантқа пәт береді. Жазыушы боламан деген адам фольклор, классик, заманай әдебиятлар менен толық танысқан болыуы, туўысқан хәм шет ел әдебиятының ең сараларынан хабардар болыуы зәрүр. Себеби оларды оқымай, үйренбей шебер жазыушы болыуы қыйын. Оннан соң жазыушы боламан деген жас шәртли түрде «Еркин Қарақалпақстан»нан «Жеткиншек»ке шекем, «Узбек адабиети ва санъати», «Қарақалпақ әдебияты» газеталарының, «Әмиўдәрья», «Қарлығаш», «Жахон адабиети», «Шарқ юлдузи», «Елшик», «YER YUZI» ҳ.б. журналлардың хәр бир санын қалдырмай оқыуы, танысып барыуы шәрт есапланады. Оннан кейин еринбеу керек, мийнеткешлик лазым. М.Горькийдиң «таланттың 99 пайызы мийнет» деген гәпинде жан бар. Бираз жаслар ойына келгенин басында писирип-писирмей-ақ қағазға түсиреди де, редакцияларға жуўырады. Бир шығарма жаз, аз жаз, саз жаз. Жазғаныңды қайта-қайта оқып, дүзетиўден еринбеу керек. Үлкен жазыушылардың уллы дөретпелери 5-10 реттен исленгенлигин умытпайық.

Жасларға қыйын, машақатлы, лекин ийгиликли дөретуўшиликлериңде табыслар яр болсын!

А.Е. —Китап шығаруы жағдайлары қандай болмақта?

А.Ә. —Китап бул — руўхый гәзийне ғой. Китап, журнал, газетаны хәр бир адам оқып турыуы керек. Ой-өриси раўажланады, өзиниң инсан екенлигин сезинеди. Оқымаған адам, турпайы айтсам кешир-гейсизлер, жабайыласып кетеди.

Сонғы ўақытлары Президентимиз халқымыздың руўхый дүньясын өсириўте айрықша дыққат аўдармақта.

Жазыушылық аўыр талап ғой. Қанша мийнет етсең! Көп ўақытлар басында писирип жүресең. Толғағы келген ўағында оны қағазға түсиресең. Ал сондай мийнет еткен шығарманды китап ҳалында халыққа жеткергич келеди. Ҳазир базар экономикасы. Барлығын қаржы шеше-

ди. Өлип-талып шығарғаныңды сатыу мәселеси оннан да қыйын. Ҳазир китап дүканлары жоқ есабы. Хәр ким өзи сатады.

Және бир мәселе, шыққан китаплардың келешекке жетип барыуы, көп ўақыт сақланыуы гүман. Себеби мәлимлеме-ресурс орайлары Қарақалпақстандағы баспалардан шығарылған қарақалпақша көркем китаплардың көпшилигин ала алмайды. Мениң ойымша, мектеп, академиялық лицей хәм колледжлер жанындағы хәр бир мәлимлеме-ресурс орайлары жазыушылардың хәр бир шыққан китабынан баспаға пул өткеру арқалы 10-20 данадан алғанда, китаптар көпшиликке көп ўақытлар хызметлер етер еди.

А.Е. —Китаптан дөретуўшиниң мийнетиниң қуны қайта ма?

А.Ә. —Қаяқта саған? Себеби қағаз, полиграфиялық шығынлар қымбатлап баратыр. Сонлықтан китаптың өзине түсер баҳасы қымбат. Оның үстине өзиниң жазған мийнетиниң қунын, яғный қәлем ҳақыңды қосатуғын болсаң, онда китап баҳасы және де өседі. Сонлықтан жазыушылар китабын өзи дөреткен мийнетиниң қунын қоспай, тек китаптың қағазына, полиграфиялық шығынына кеткен ғәрежетин ғана қайтып алады, ала аласа. Яғный жазыушының мийнети бийпул деген сөз. Буны пуллы етиўте де болады. Бирақ оған бизиң шараят еле мас келиңкирмейди. Ол үшін баспалар жазыушыға буйыртпа бериуи тийис, ямаса баспа автордан шығармасының қәлем ҳақысын төлеп сатып алыуы тийис. Сөйтип өзи басып, өзи сатады. Бирақ өйиўте баспалардың ҳазирги қаржы жағдайы сәйкес келмейди.

Әлбетте, бундай машқалалар да ўақыт өтиуи менен әсте шешилип, жонге түсип кетеди деп ойлайман.

А.Е. —Сизге миннетдаршылық билдириу менен дөретуўшилик жумысларыңызға табыслар тилеймиз. Рахмет!

«Жеткиншек» газетасы, 2014-жыл, 7-август

ЖУРНАЛИСТ — ДӨРЕТИЎШИЛИК ИЙЕСИ

(Журналист Бабур Абдиреймов пенен сәўбет)

Б.А. —Әдебиятқа, журналистикаға қызығыушылығыңыз қашаннан басланған?

А.Ә. —Жасымнан. Туўрысы балалығымнан, ҳарип танып, оқыўды үйренгеннен басланған деўим дурыстай. Себеби мектепке барғаннан оқыўға мияслы болып, жақсы оқыдым. Китап, газета-журнал оқыўға қатты қызықтым. Оқыўлықтағы, әдебий хрестоматиялардағы әдебий шығармаларды еле өтпестен алдын-ақ қалдырмай оқып таслағанларым ядымда.

Шай, аўқат жеўге де шамамыз келмей, бир қолымызда китап, я газета, көзимиз сонда, бир қолымызда қасық я шай кесе, аўзымызға апарамыз, базда кесени мурнымызға, я ийегимизге апарып көтерип, төгип те аламыз. Сөйтип отырғанымызда, ана бийшараға баласының тойғаны жақсы, кеўлинің тоқлығы ғой, тийе берсин, анам Бийбиқатша: «Хаў, ишип болып оқысаң-о» деп отыратуғынлары еле қулағымның астында еситилип турғандай.

6-7-класс ўақытларында Тахтакөпирдеги орайлық китапхананың китаптарын оқып тауыстым. Филиалларына барып айырым орайлықтағы жоқ китаптарды, оқымағандарымды тауып алып оқып жүрдим. Соның ушын да биринши мақалаларым китапханашы апайлар Роза Жубатова (басқалары, мени кеширсин, атларын умытыппан) тууралы жазылды.

Умытпасам, 5-6-класстан баслап қосық, жумбақ, жаңытпаш, ертеклер жаза басладым. Бирақ блокнотымда, дәптеримде еди, барлығы. Ҳеш кимге көрсетпегенмен де. Уялғанман.

8-10-классларында Сайлаўбай Жумағұловты редакциялардан тауып алып («Эмиўдарья» журналы редакциясынан) жазғандарымды көрсетип жүрдим. Айына бир-еки «Нөкис қайдасаң?» деп кетемиз. Жазғандарымызды оқытып, шығартажақпыз. Негизинде Сайлаўбай аға менен ҳеш жақынлығымыз жоқ, тек аўыллас деп, және ол ўақытлары жас жазыўшы болып аты шығып атырған гези болғанлықтан соған барғанман, шамасы. Бәлким «полиграф» ишинде жазғандарымды көрсете-жақпан, дегеннен соң сол жердеги биреў «аўылласың бар» деп соған силтеди ме?

Обалына не керек, Сайлаўбай ағадан көп нәрсе алдым, әдебиет, жазыў, қәйтип, не ҳаққында жазыў т.б.ларды ол менен сөйлесер, жазғандарымды оқытырып кемшиликлерин көрсетер, айтар еди, дүзетер еди. Бара-бара редакцияға емес (себеби, оқыў күнлери Нөкиске бара алмаймыз, сабақ қалдырып), сонлықтан 6-күнлери кетип Сайлаўбай ағаның үйине туўры бараман, жазғандарымды көтерип.

Кең ўақытлар екен-аў, үйинде жатып, шай-аўқатын жеп, қонып қайтаман. Ямаса қарсы қоңсы Өтебай (Жемисгүл) деген ажағамның бажасы бар, соның үйинде боламан.

Б.А. — Журналистикаға кирип келиўиңиз...

А.Ә. — Мениң ойымша, жазыўшы болатуғын адам әдеп мақала, қосық жазды. Сол айтқандай, әдебиет тисим журналистикадан шыққан: мақала жазыўды жасымнан, мектептің жоқары класы дәуиримнен басладым. Нөкистен концерт келе ме, хабар, мақала жазаман, Тахтакөпирде үлгили оқыўшы, мұғаллим, дийқан, сатыўшы, слесарь, медик... бар

ма, барып сөйлесип, мақала жазып жүрдим. Тахтакөпирли урыс қатнасыўшыларының көпшилиги тууралы көлемли мақалалар жазып, сол дәуирде «Ленин байрағы» деп аталған, ҳазирги районлық газетала жәриялап жүрдим. Университетте илим менен шуғылланған дәуиримде де, «Эмиўдарья» әдебиет журналында ислегенимде де мақала, очерклер, проблемалық мақалалар жазыў мен ушын үрдис болып келди.

1990-жылы университеттің қарақалпақ тили ҳәм әдебияты бөлимин питкере сала биринши мийнет жолымды Қарақалпақстан телевидениесиниң қайнаған қазаны — «Хабар»ында ислеўден баслағанман. «Еркин Қарақалпақстан» газетасында да ислеп профессиональ журналистиканың сынағынан өттим. Ал 2004-жыл 1-апрельден баслап журналистика мениң өмиримде және бириншиликке шығып алды: «Мәдениет ҳәм спорт» газетасында бас редактор екенмен, деп отырмайман, журналисттің мақала жазып, сәубет, репортаж шөлкемлестириўин үдесем үдетгим-дә, тоқтатпадым. Спорт жарыслары, мәдениет, әдебий илажларға қатнасып, мақалалар жазып киятырман. Машқалалар көтерип, ақмийетли сәубетлер шөлкемлестирмектемен. Еки көркем публицистикалық китапшам ҳәм китапша көлемине барабар онлағаны күнделikli басылымларда жәрияланған.

Б.А. — Өткен жылы «Алтын қалем» миллий сыйлығы ушын халық аралық таңлаўда сыйлыққа ийе болдыңыз. «Түркистан» сарайында салтанатлы түрде сыйлық тапсырылғанын көрип қуғанғамыз...

А.Ә. — Бул таңлаўға 2013-жылы Өзбекистан бойынша 410 журналист қатнасқан екен, Абыройлы халық аралық таңлаўда атыңның аталуы, албетте хош кейпийат бағышлайды. Мийнетлеримнің баҳаланғанынан қуғандым. Негизинде мен сыйлық, таңлаў ушын жазбайман, жазбағанман да. Устазымыз, Журналистлер дәретиўшилик аўқамының баслығы Кеңесбай аға Реймов февральдың ишлеринде: «Алланазар, көп көлемли, проблемалық мақалаларың республикалық газеталарда шығып атыр ғой. «Алтын қалем» таңлаўына усынсеш. Бизлерден Ташкент таңлаўға журналистлердің көплек қатнасыўын талап етип, сорап атыр», деди. «Көрейин» деп бир жыл даўамында басылған мақалаларымды көзден өткерсем ири көлемли, сыйлыққа усыныўға турарлық, ақмийетли, актуаль тема, машқалалар тууралы, оның үстине ҳәр қыйлы газеталарда жәрияланған сүйекли отызлаған мақала, оннан басқа да 50 деген ҳәр қыйлы үлкен-киши мақалалар жазып таслаған екенмен. Усы шығармаларымды реаль баҳалап, сыйлыққа ылайық көрген екен, қуғанымша. Деген менен бул сыйлықты Ташкент Қарақалпақстан Республикасының барлық журналистлериниң мийнетлерин есапқа алып,

әумети жүрискен маған берди, деп қабыл еттім. Себеби алдын Қарақалпақстаннан хужжет тапсырғанлар аз болғаны менен кейин ала көбейип кеткен. Қырықтай журналист қатнасыппыз.

Б.А. — «Мәдениет хәм спорт» газетасы редакциясын басқарып атырсыз. Республикамыздағы белгилі басылымлардың бири.

А.Ә. — Қандай табысқа ериссек, бәри, редакция жәмәетиниң аўыз-биршилик пенен, бир мақсет ушын — газетаны абыройлы, көп тиражлы, мазмунлы, қызықты газеталар қатарына қосамыз, деген умтылысымыздың арқасы. 2003-04-жыллары ҳақықатында да 200-500 нускада айына бир, яки еки саны, еки бет, я бир бет болып, базда айлап шықпай турған газетаны бүгингидей хәптелик, реңли, ақ қағазда хәм турақлы шығатуғын, еки ярым мындай оқыўшыға ийе басылымға айналдырыў аңсат болған жоқ, әлбетте.

Б.А. — Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәдениет институтының Нөкис филиалында болажақ журналистлерге сабақ бердиңиз. Аяқ алысы қандай?

А.Ә. — Филиалда көркем өнер журналистикасы деп аталған қәнигелик бар. Студентлер талантлы, саўатлы, жақсы. Мақтағаным емес, қәлегени бир илаж, жарыс бойынша мақала, белгилі бир алам туўралы очерклер, проблемалық мақалалар жаза алады. Сәўбетлесийде ким менен қәйтип сөйлесий керек, қандай сораў бериий тийис, барлығын биледи. Телекөрсетийлерде кишигирим рубрикалар алып баратуғынлары да бар. Радиода баслаўшылық етеди, биреўлері. Көлемли мақаласы, шығармасы газеталарда жәрияланбаған студент-журналистимиз болмады. Аўдармалаўды да үйренди. Интермедия, пьеса жазып, таңлаўларда орын алып жүрген шәкиртлерим де бар. Қарақалпақ фольклорын, әдебиятын оқып, қуит пенен үйренип, атаклы шайырлардың қосықларынан ең кеминде еки-үшеўин ядтан биледи. Қосымша сабақ берип оқыттырып, ядлаттырдық.

Анар Жақсымуратова, Дари́ха Дарушова, Айымхан Алланиязова, Гүлмира Палъанова, Тәрбия Сейтназарова, Дурдана Уснатдинова, Зияда Сапарова, Рәўшан Елманова, Малика Ниязова, Индира Мәмбетназарова хәм басқалардың исми-шәрийгилери газета оқыўшыларына да таныс болып қалған.

Маған да олардың сүйиспеншилиги жоқары екенлигин Г.Палъанованың сизиң газетаның 2013-жыл май санында жәрияланған «Сабағыңызды ынтықлық пенен күтемиз, устаз» атлы мақаласынан сездим.

Б.А. — Шаңарақ жақсы, пүтин — тыл беккем, деген сөз...

А.Ә. — Жүдә дурыс гәл, пикир. Таўып айттыңыз. Шаңарақ — лүтин, қаншелли абат, тоқ, паракхат, бирликли, саламат болса; мәмлекет соншелли қудирстли бола береді.

Қарақалпақта «басың екеў болмай, дүньяң екеў болмайды» деген даналық гәп бар. Сол дурыс ғой. Мениң дәретиўшилик етиўимде шаңарағымның үлесі бар. Шаңарақ деген де кишигирим мәмлекет. Оның да ишки, сыртқы сиясаты, жумыслары, экономикасы, балалар машқаласы, тәлим-тәрбиясы, денсаўлығы, қурылысы, т.б. болады.

Шаңарақтағылар әне усы жақларынан жәрдем береді. Көп нәрселерди исенип тапсыра аламан. Сөйтип өзиме дәретиўшилик пенен шуғылланыўға имкәният жаратаман.

— Перзентлериниз ҳаққында...

— Перзентлерим ушсам — қанатларым, қонсам — аяқларым. Олардан қадирли, мазалы, татлы хәм ашқылтым нәрсе дүньяда жоқ шығар. Перзентлерим меники емес, бириншиден — Алланики. Алладан мыңмың разыман, бул мәселеде кеңшилик жасады. Бес-алтаўы бар. Алдын қызым биреў еди, бир-бирине ес болар еди және биреўи болса, деген тилегимизди де берип 2009-жыл ноябрьде, анасының туўылған күнинде Тумарис деген әжайып қызы болғанбыз.

Үлкен улым Айбек Ташкент педиатрия-медицина институтының Нөкис филиалында студент, қызым Жулдыз Нөкис юридикалық колледжин иткерди. Исламбек Ташкент авиаколледжинде оқыса, Бекназар 7-классқа өтті. Ул-қызларымның хәммеси түске шекем өзлериниң тийкаргы оқыўларына барып келсе, түстен кейин қосымша үйрениў ушын репетиторларға, инглис тилин үйрениўге, еки кишкене балам, сонғы арасында спортқа да қатнайды. Қуласы, күнлик кестесин, өзимизше, ертең келешегинде алдынан шығатуғын пайдалы шынығыўлар менен бәнт етип қойыппыз. Әуметлерин, бахытларын-тахтларын берсин!

Б.А. — Өзиниздиң ярым әсирлик өмириниз ҳаққында не айтар едиңиз? Кеўлиңиз тола ма?

А.Ә. — Өмир — курамалы: хәм куўанышлы, хәм қайғылы, уўайым, ләззеттен, ашшы хәм душшыдан, әумет хәм пәнт жеўден... ибарат.

Мениң өмиримниң, сырттан қараған адам аңламайды, билмейди, қыйырман-шыйырман, белес-белес өткеллери көп.

Бирақ, бәрқулла ертеклердегидей ең ақырында «мақсет-муралыма жетисип» киятырман. Бул, бәлким, мениң өзиме душпанлық өткеннен өш аламан деп жанкүйдирип жуўырып, бийхуўда ўақыт сарпламай, ол ўақытты өзимниң дәретиўшилигим, жумысым, шаңарағым ушын жумсағанымнан ба?! Табыслар изинен табысларға еришип, нәтийжеде мени жек көргенлер шаңымда қалып киятыр, изимнен үреди.

Сондай-ақ мен қатты аққөкирекпен, өзімнің хеш кимге жаманлығым жоқ, сондықтан ба, жипә-жиксиз биреу азар берсе изи ол адам ушын жақсы болмайды: арғы басы ски-үш ай, я алдыма келеди, яки оның өмиринде, жумысында бир қолайсыз нәрсе жүз береді. Өзімди кәраматлыман, деп атырған жоқпан, бирақ хақыйқатлық усындай болып киятыр. Буның талай мәртебе гүуасы болып, ол адамларды аяған-ман.

Бәрқулла жеңгеннен емес, жеңілгеннен болыу тәрепларыман. Хәңкийип өзімди көз-көз етпеймен. Әпиуайыман.

Хұжданыма тууры келмейтуғын исти хеш кимге рәуа көрмеймен. Гәриш-қәсер тәрепинде турып киятырман.

Кеулимди бәрқулла хақ услайман. Хеш кимнің кеулине жәнсий тиймеймен. Егер биліп-билмей биреудің кеулин қабартып алсам, кеширим сораيمان.

Усындай Алла дегеним ушын ба, хеш кимнен кем емеспен, алла ди емеспен, өміримнен налынбайман. Болады, усы өмірим.

«Устаз жолы» газ., 2014-жыл, 20-сентябрь.

ЖАНКҮЙЕР АЗАМАТЛАРДЫҢ БИРИ

Инсан баласы, албетте, өзінше ойлап, өзінше жасап, ең алды менен халының келгенинше жақсы турмыс кешириуи ушын хәрекет етип өмир сүреди. Бирақ күн көргеннің күни артық деп, таңның атқанына, күннің батқанына шүкірлик етип жүре беретуғын адамлар да жоқ емес. Сондай-ақ буларға қарама-қарсы, мүмкиншиликлерин, инсаний артықмашлықларын тек ғана мол-мол мал-дүнья топлауға сарп етип, басқалардан артық, үстем болыуды гөзлеген, жауызлықты нышанға алған, сөйтіп жаслықтың да, тутас өміринің де өткенин билмей қалатуғын адамлар да ушырасады.

Ал енди усындай типтеги адамларға салыстырмалы түрде алғанда, өз-өзине талапшаң хәм ең алды менен өзінің тууылған елинің жанкүйери болған, турмыс айнасы деп есапланған көркем әдебиет пенен журналистиканы өз кәсибинен де бетер жақсы көріп ғана қоймай, оған жанталаса белсенділік пенен қатнас жасайтуғын заманласымыз Алламберген Дәулетмуратовтың өмир жолы көпшиликке өрнек боларлық десек асыра сиптегенік емес. Алламберген Дәулетмуратовтың өмірі тууралы қысқаша фактлик мағлұматлар менен қосыла оның «Хәр заманға бир заман» (Нөкис, 2005) атлы роман эссесине берілген академик Ж.Базарбаев, тарих илимлеринің докторы, профессор Б.Ша-

мамбетов, журналист қыз Г.Тәжетдинова хәм тағы басқалардың унамы бақалары, сол роман-эсседен баслап баспасөз бетлеринде жәрияланған мақалалар, өзінің жолдаслары менен хәр қыйлы уақытлары түскен сүүретлер, өз халқының, тууылған жеринің жанашыры болған Алламберген ағаның өмир жолларынан гүуалық берген бул материаллардың барлығы бизің көз алдымызда тири гүуа сыяқты сөйлеп, сайрап беріп турғандай. Ал оның өзи менен сөйлессен айтқан әңгиме, гүрриңлер менен ақыл-кеңеслер, улыума аламгершилик, инсаният тарихы, инний философиялық пикирлер, қарақалпақлар менен кенегеслер, оймауыт елатының жанлы өтмиши көз алдыңнан бирме-бир өтип, өзің аламгершилиги мол климатқа киргенинди билмей-ақ қаласаң. Оның сөйлесип, пикирлескендеги жанкүйер ораторлығы менен мәселеге жүдә айрықша пафос пенен шын берилип қатнас жасаулары, әсиресе, Ислам иннинің улыұматәрбиялық, этика-психологиялық қәсийет-кәраматлары қаққындағы айтқан гүрриңлери өзине ериксиз тартып, ықтыярынды биілегенин билмей де қаласаң.

Кегейлидеги «Оймауыт» елатынан шыққан А.Дәулетмуратов — усындай жүдә белсенди, хәрекетшен инсан. Оның менен биз ең дәслепп «Өмиүләрәя» журналында ислеген дәуиримизде «Хәр заманға бир заман» роман-эссесин редакцияға алып келип, журналда жәриялау барысындағы ислесиүлер пайытында таныс болсақ, кейин ала несип етип, бул тепериш адам менен еле де жақыннан көрисип, көркем әдебиет, улыума инсаният, өмир тууралы терең пикирлерин биіуіге еристик, оның өмир жоллары менен жақыннан таныстық.

Ол 1944-жылы Кегейли районының хәзирги «Еркиндәрәя» ауыл нухаралар жыйынына қараслы болған «Оймауыт» ауылында дүньяға келип, сол елаттағы орта мектепти тамамлап, соңынан Ташкент қаласындағы байланыс электр-техника институтының радиобайланысы хәм радиоэсциттириүлери факультетин табыссыз питкерип шыққаннан кейин жаңа ғана өндириске араласа баслағанда бизің қахарманымызды сол уақыттағы үлкен мәмлекеттің орайлық қаласына әскерий хызметке шақыртады. Ол әскерий басшылардан сол Москва қаласының өзінде хызмет етиүди соранады хәм белсенди инсанға Москва жанындағы «Жулдызлар қалашасында» әскерий хызметин өтеу несип етеди. Себеби ол институтта белгилі дәрежеде әскерий таярлықтан өткен, лейтенант әскерий дәрежесине ийе хәм радио хәм радио техникасы бойынша жоқары мағлұматы бар кәниге еди.

Бәлким, мине, усы «Жулдызлар қалашасында» болып, сол жердегі хызмет бабында космос кеңислигинің түрлі-түрлі сырларын мүмкин-

шилпигинше билеп ғана қоймай, ал атақлы әскерий хызметкерлер менен бирге хызметте болып, олардың терең мәнилі хәм үлкен масштабтағы ойлары менен танысыуы, бир қанша бағалы кітаптар оқыуы, өткендегі хәм қазіргі халық аралық саясий, социаллық қалатлардан терең хабардар болуы хәм тағы басқалар Алаамберген Дәулетмуратовтың дүньятанымын кеңейтти, хәттеки оны жазыушы етип шығарды, өзінше пикирлеулерге ийе нағыз интеллектуаль ой ийеси етип тәрбиялады десек қәтелеспесек керек. Атап айтқанда, ол бул жерде Үлкен театрда операда ойнаушы аўқам халық артисткасы Ирина Архипованың өмирлик жолдасы, бурынғы Аўқам көлеминдегі Қахарман, полковник Г.П.Собковский менен жақыннан ислес болып, ол хәм басқалар арқалы космос кеңислиги хәм ол қатнасқан екінші жер жүзилик урыс, И.В.Сталин, оның баласы хәм қызы, Сталиннің айрым минеркулық белгилеринде адамгершилик нышанларының уллылығы туұралы, Ю.Гагариннің қайталанбас тулғасы хәққында жүдә әжайып хәм исенимли мағлұматларға, терең билимлерге ийе болды. Соның менен бирге ол усы уақытлары сол Гагарин атындағы әскерий академияның кешки еки жылдық курсын оқып тамамлап, саясий сауатын да жоқары көтеріуге еристи. Бизинше булардың барлығы еки адамның биринің маңдайына пите бермейтуғын өмир фактлери хәм ылайықты бахыт жоллары болса керек. Бирақ ол бахыт қайдасаң, маған кел, — деп қол қаусырып қарап жатып алған жоқ, керисинше тынымсыз оқыу, излениу жолында шаршамады.

Алаамберген аға сол хызмет уақтында да, әскерий хызметтен қайтып елге келгеннен кейин де алған билим хәм тәжірибелерин, көнликпелерин халық ушын жумсауға, иске асырыуға асықты. Атап айтқанда, Нөкис телерадио орайының директорынан баслап, басқа да лауазымлы орынларда хызметте болды, орайдан жиберилген жалладлардың таяғының ушына илингенде де асып-саспастан өз жолының дурыс, Жаратқан алдында хәқ екенлигин дәлийлдеп шықты.

Жоқарыда айтқанымыздай-ақ, оның баслы ерликлеринің бири сол, өз қәнигелигинен тысқары бар билгенлерин халыққа жеткеріу ушын журналистика хәм жазыушылық ислери менен шуғылланыуға бет бурды. Ол өзіннің дағыстанлы Расул Гамзатовты көп оқып, Абуталип айтыпты, деген сөзлерди қолланып, өзим де сол усылда еситкен-билгенлеримди сондай етип жазыуды басладым, — дейди. Хәқыйқатында да А.Дәулетмуратовтың усылайша жазыу стили оның «Хәр заманға бир заман» атлы роман-эссесинде хәм оннан үзинди сыпатында берилген баспасөздеги бир неше мақалаларда жүдә сәтти қолланылады хәм олар

кітап оқыушыларға жақсы тәсир етеди. Мысалы, ол усы уақытқа шекем қарақалпақтар тарийхында хәм қарақалпақ әдебияты менен әдебиеттануы илиминде қараланып, унамсыз типте бағаланып келген Ерназар кенегес (Ерназар аталық) туұралы басқалардан еситкен айырым фактлерин тарийхый дәрек-кітаптардан алған сыпатында мынадай деген пикирлерди, мағлұматларды келтирген: «Ерназар бий аталық Қабыл бий улы (1818-1897) — қарақалпақлардағы онтөрт урыу арысынан, өмир кенегес тийресинен шыққан белгили аталық. Ол — шығысы жағынан Кегейли районының «Бесинши» ауылындағы шынжырлы бий, аталықлардың әулады. Тарийхый дәреклерде Хийуа ханлығының атынан Оренбургқа елши болып барған. Ол қартайып кийик жылы қайтыс болған...» — деп көрсетилген А.Дәулетмуратовтың кітабында.

Соның менен бирге ол Ерназар аталық (кенегес) туұралы мынадай жаңаша исенимли пикир айтады: «Ерназар алакөз хәммеге былай деген: — Хийуа ханы менен қайтадан урысамыз. Бизлерге яұмыт түркменлери, араллы өзбеклер қосылып, бирге урысатуғын болды. Бүгин хеш жаққа кетпей, таң атқан уақытта жүрис етемиз. Бир алманы алпыс бий жеп ант етемиз, — дейди. Сонда Ерназар кенегес сөз сөйлеп:

— Бизин нөкерлеримиз бундай үлкен урысқа тайын емес екенлигин кешегі урыста көрдик. Көп адам қырылып қалды. Шанышқы, жаба, шокмар менен ханның бир атылатуғын болса да мылтығы бар, қылыш, сапқаны бар әскерлерин қалай жеңемиз?! Өткен урыста тек мылтықтың дауысынан қорқып, сен, пәленше бий, сен, төленше бий, бүктің арасында жасырынып жүрдин! Аккөзлик етпейик! Салық хәм басқа мәселелерди сөйлесиулер жолы менен-ақ шеншип турайық. Ханға елши жиберейик. Ал азатлық алыуды кейин қарыу-жаракланып, нөкерлерди урысқа таярлап болып баслайық, — дейди.

Бул пикирди Ерназар алакөз қабыл етпейди. Ол:

— Бизлерге қазақтар да жәрдем етеди. Бул рет бизлер жеңемиз, — деген.

Ерназар аталықтың пикирине қазақтардан Азберген бий, Арзы бий, Тахтакөпирден Төле бийлер қосылған. Сөйтип Хийуа ханына хат жазып, төрт бий қол қояды. Хатта және урыс болатуғынлығы айтылады. Қан төгилмеслиги өтиниш етиледі. Урыстың алдын алып, Ерназар алакөзди кеширип, сөйлесиулер жүргизиу соранады... Ерназар кенегес көтерилистиң басшысы Ерназар алакөздің қәһеринен қорқып Жалта деген атына минип қашып кетеди. Сол қашыудан ол Қарақум ийшанын барып паналайды. Ерназар кенегес бул екінші қан төгиспе урыста қатнаспаған, алманы да жеменген» дейди (А.Дәулетмуратов. Хәр заманға бир заман. Нөкис. «Қарақалпақстан», 2005, 25-26-бетлер).

Мине, усы сыякы А.Дәулетмуратовтың пикирлери өз жаңалығы, исенимли логикасы менен де пүткіл жәмийетшиликти жаңаша ойлауға, ҳәр бир нәрсени терең хәм объектив түрде пухта изертлеп билип болып ой жуўмақтарын шығаруға шақырады. А.Дәулетмуратовтың усы китабына киргизилген улыўма Ислам дини хәм оның адамгершиликли гуманистлик этика-психологиялық қасиетлери, ислам дини ийслери хәм сол тайпадан шыққан Кегейли, оймаўыт, ақтоғын елатлары хәм руўларынан өсип-өнген Әлауатдин ийшан, Имам ийшан, Уайе мақсым хажы, Нурымбет ахун, әжайып гуманист хәм кудирет физикалық күш-ғайрат ийеси, Өзбекистан Қахарманы А.Өтениязов ҳаққында «Алланияз қахарман — адамгершиликтиң жоқарғы шыңы» (Нокис, «Қарақалпақстан», 2012) атлы китапшасы хәм тағы басқалар, космос кеңислиги хәм ол туўралы алдағы болжаўлар, олар туўралы илимге тийкарланған мол пикирлер бүгинги заманласларымызды мудамы сергекликке, илимий хәм диний философиялық туўры түрдеги пикирлеўлерге, жанлы ис-хәрекетлерге қарай шарлайды.

А.Дәулетмуратов өзиниң актуаль мәселелерди көтерген публицистикалық мақалалары менен де баспасөзде көринип турады. Ташкенттен шығатуғын «Нураный» газетасында «Янада удумларимиз ҳақида» деген мақаласы 2012-жыл ноябрьде басылып шықты. Онда айырым орындардағы диний мерекелерде ысырапшылыққа жол қойылып атырғаны сөз етиледі. Усы мақаладан соң бул мәселеде унамлы өзгерислер жүзеге асырылды. 2008-жылы оның «Сәлмен ийшан» атлы китабы «Қарақалпақстан» баспасынан шықты. Онда буннан жүз жыл арыда жасаған Сәлмен ийшан атамыздың мешитлерде балаларға саўат аштырып, жас әўладты әдеп-икрамлылық, хұждан жолында тәрбиялаўда еткен уллы хызметлерин, нәсият сөзлерин хәм қыйын тәрдиин сөз еткен. Әсиресе, Алламберген ағаның өзи туўылған елаттан шыққан усталар ҳаққында да айрықша пафос пенен жазыўлары, олар туўралы атақты архитектор О.Төрениязов пенен бирликте «Оймаўыт — темирши усталар ели» деп аталған монументаллық архитектуралық курылыс композициясын ислеп шығып, Кегейли районы ҳәкими қарарын шығартып, оны орнатуғын жерди хұжетлестириў ислерин питкериўи де тегиннен емес. Бул әпиўайы қатардағы пухаралық ис емес, ал ол үлкен мәртликке толы хұждан ҳамири менен бежерилген жүдә әжайып ҳәдийселердин бири десек лап болмас. Сонлықтан булардын барлығы бизиң қахарманымыз А.Дәулетмуратовтың өз туўылған елиниң, қарақалпақ халқының нағыз жанкүйери, азаматы скендипинен дәрек береді.

«Еркин Қарақалпақстан» газ., 2014-жыл, 8-ноябрь

БИРДЕН-БИР ФОЛЬКЛОРШЫ АЛЫМ

(Жазыўшы хәм алым Кеңесбай Алламбергеновтың 60 жыллық юбилейиндеги қутлықлаудан)

«Жақсы сөзге жан семирер» деген, бир-еки гәп жыллы сөз айтсақ, Кеңесбай Алламбергенев — хәм жазыўшылықты, хәм илимпазлықты бир ийиннен атқарып жүрген талантлы хәм талапшаң дәретиўши.

Оның прозалары өткен әсирдин 80-90-жыллардағы қарақалпақ әдебиятында ылайықты орнына ийе. Сол дәуир әдебияты изертленгенде, әлбетте, Кеңесбай ағаның «Қыйын өткел», «Қуслар қайтқан күн» повестлерин, «Дәрбент», «Өмир мәўритлери», «Дәрья тартылған жыллар» романларын, «Ақ баскур» дан басланған бир қанша гүрринлерин атлап өгиў мүмкин емес.

Алым сыпатында да қарақалпақ әдебияттаныўына үлкен, салмақты үлес қосып киятыр.

Бүгинги күни доктор, профессор К.Алламбергеневтың алдына түсетуғын фольклоршы илимпаз жоқ десек асыра айтқан болмаспыз. «Едите» дастанын жерине жеткерип изертлеп, умытылып баратырған Едиге исмин қайта жаңғыртты, өлместей етип тарийх тасларына қашаўлап жазды.

Қарақалпақта батырлар жүдә көп болған. Солардың ҳәр бириниң қахарманлықлары ҳаққында өз заманында үлкен жыр, толғаў, дастанлар дәретилген. Лекин бизге солардың базылары ғана — 40-50 леген батыр туўралы ғана дәретпелер жетип келген. Әлбетте, 40-50 дастан да аз емес (Дастанына ийе емес, тарийхы жоқ халықлар да бар емеспе?).

Кеңесбай ағада шәкирт көп. Сонлықтан алдағы ўақытлары Ерсайым, Ершора, Ерқосай, Амангелди, Жаскелен, Гөрүғлы, Дәулетиярбек, Бозуғлан, Қырмандали, Аманбай батыр т.б. тарийхый батырлар туўралы дастанларды да тереңнен изертлеп, ол қахарманлардың исмлерин халық арасында еле де ўгит-нәсиятлай береді деп исеним билдиремиз.

26.11.14

ДӘСЛЕПКИ ФАНТАСТИКАЛЫҚ КИТАПША

1986-жыл фантастикалық шығармалар жазыу менен шұғылланып киятырған жас прозаик Садирбай Исмайловтың «Парахатшылық — мәңгілік» атлы повесть хәм гүрринлерден ибарат китапшасы жарық көрди. Бул китапша фантастикалық шығармалар оқыуға қызығушы китап оқыушыларын бираз кууандырып таслады. Мен китап оқыушысы ретинде усы китапқа өз ой-пикиримди билдирмекшимен. Ең биринши рет бул китаптың қарақалпақ фантастикасы тарауындағы дәслепкиси болыуы менен қуны екенлигин атап өтпекшимен.

Китапшаға «Абайлаңлар, адамлар!», «Фазтон трагедиясы» хәм «Узақ уйқыдан соң» гүрриндери және «Парахатшылық — мәңгілік» повести киргизилген. Ушқыр қыяллы автор келешек турмысымызды өзінше оқыушы көз алдына елеслеттирмекши болады. Бул китапты оқығанда автордың айтар өз ойы, өз пикири бар екенлиги бирден-ақ көзге тасланады.

Мениңше, кемпиликлер де жоқ емес. Мысалға «Абайлаңлар, адамлар!» гүррининде Жер планетасының Тас дәуирин үшінши рет бастан кеширгенін айтады, Бириккен планеталар жәмийетининг министри (13-бетте). Бүйтип үшінши рет деп кесип айтыу қыйын. Тас дәуири үшінши рет басланды ма, я оннанда көп пе, яки бир рет-ақ Тас дәуирин бастан кеширди ме, еле илимде дәлилленбеди, белгисиз. Еле дәлилленуи де мүмкин. Сонлықтан Жер планетасы хақында сөз болғанда белгисиз, анық емес нәрселер туұралы кесип айтыуға болмайды. «Бир неше Тас дәуирин бастан өткердиндер» деп айтып ғана қойыуы керек еди.

Бирақ үшінши рет бастан кеширди деп қахарманына айттырыуына автордың алдына қойған мақсети де себепши болған болса керек. Өйткені усы гүрринде Жер планетасы халқына: «...Абайлаңлар, адамлар!» және-және өз-ара қырқысып, Жер планетасындағы тиришиликти жоқ етип алмайық», деген шақырығы автордың пүткил дүнья халықларынан отиниш еткен хаўазы, уни еситиледи.

Усы гүррин хақында және бир айта кететуғын нәрсе «Жердеги қырылысуларға жанымыз төзбей, адам урпағын сақтап қалуы үшін Жерге талай ушып та бардық» (13-бет) деген сөзлери бар министрдин. Енди автор оқыушының жерге көмек бериу ушын ушып келсе, олар — Бириккен планеталар жәмийетиндеги тиришилик ийелери хақ нийет-

дилер болса неге жерликлерге хабарласпаған, ушырасып пикир алыспаған? деген сорауына қалай жууап береди. Усындай әззи, қам жерлерди болдырмауы керек еди.

«Узақ уйқыдан соң» гүррининде де роботлар магнит ағымын жибериш кораблди тутқынға алып та атыр, музлатып та таслап атыр, 500 жылдан соң тирилтеди де. Билим жәмийетин де қурады. Бул мүмкин бе?! Автор бул гүррининде сол хәрекетлерди ислеткенде аламға емес, темирден исленген роботларға ислетип атырғанын естен шығармауы тийис еди. Ал робот деген қанша ақыллы болғанда да бәрибир, арғы басы, басқарыу пультине қандайда бир белгили хәрекетти ислеу, жазыу сияқты программалар орналастырылған ақыллы машина емес пе?! «Парахатшылық — мәңгілік» повестинде, атынан көринип турғандай-ақ, автор адиллик пенен зулымлықты қатар, қарама-қарсы қойып сүүретлеп, хақлықтың, адилликтин ерте болсын, кеш болсын жеңиске ерисетуғынын, бул — өмирдин дәлилленген нызамлылығы екенлигин тағы бир мәртебе көрсетпекши болады.

Шығарма — қарақалпақ әдебиятындағы биринши повесть. Сонлықтан кемпиликлердин де болыуы тәбийий. Қарақалпақ әдебиятының фантастика тарауы онша раўажланбай атыр, еле тажирийбе топланған жоқ. Солай екен, жазыушының бул повестинде жиберген азы-кем кемпиликлерине тоқталамыз: еле белгисиз болған планеталардың бәринде де адам бар деп сүүретлей бериу орынсыз. Мысалы автор «...келини ол да Юпитерде жергиликли қәуимлердин ден саулығын қорғау жәмийетин қарауында доктор...» (49-бет), «Тиришилик ийелери еле әпиұайы басқышты бастан кеширип атырған Марста бундай саналы ойластырылып исленген уақыяның жүз бериуи мүмкин емес еди ғой...» (56-бет) дейди. Бул — орынсыз. Илимнің раўажланыуының усы барысында 50-100 жылдан, яки оннанда бурын Марс, Юпитерде саналы тиришилик бар, я жоқ деген проблема шешилер. Сонда бул шығарма хақында әулад не дейди?! Және бир кемпилик: Асан, Асқар, академик Шулыц, кейин ала десант-экспедиция ағзалары «Әйдархалар мәканы»на — Марстағы қадаған етилген зонаға автордың шығарманың 56-бетинде айттыуы бойынша («...оған жүз километрден артық жақынлай алдық па?! Отлы шар, магнитлик куйын жүз км жақынлағанларды барлық жүти менен, жутып қойған жоқпа?!...» (56-бет)) Марсты изертлеуши жерликлер еле жүз км ден артық жақынлай алмай атырған болса олар қалай кирип кете алады?!

Мине усындай азы-кем кемпиликлери болмаса повест те, улыўма гүрриндер де жаман жазылмаған. Мениңше тили де жеңил. Автордың

хәр шығармасындағы айтпақшы болған уақыялары да бирин-бири қайталамауы менен көзге тасланады. Алдына қойған мақсети де анық: паракхатшылықтың мәңгилік өмір сүретуғынын дәлилләу, көрсетіу.

Фантастикалық шығарма жазыу, албетте, қыйын, курамалы, үлкен билим, илимий сауаттылықты, таярлықты талап етеди. Биз сол қыйын жоллардан сүринбей, мәрдана өткен қарақалпақ фантастика тарауының тууылығу дәуиринен белгили орын ийелейтуғын шығарма дөрете алған жас фантаст-жазыушы, биринши фантастикалық китап авторы Садирбай ағаны табыслары менен қутлықлаймыз хәм еле де бахалы шығармалар дөретиу жолындағы жумысларында тасқын табыслар тилеймиз.

«Нөкис университети» газ., 5-ноябрь, 1986-жыл

ЖАС ЖАНР АЯҚҚА ТУРЫП АТЫР

Тийкарынан өз дәрегін фольклордан алған қарақалпақ әдебиятының илимий фантастика жанры хәзирги уақытта пайда болыу, қалипlesiу дәуирин бастан кеширмекте. Бүгиннің өзінде сын көтерерликтей төрт-бес повесть, поэмаларға, көплеген гүрриндерге ийемиз.

Қарақалпақ әдебиятындағы илимий-фантастикалық шығармалардың тематикасы хәр қыйлы. Бунда паракхатшылық, дослық, мухаббат, әдиллик, адамгершилик ҳаққында тереңнен сөз етиледі.

Фантастикалық шығармалардың көпшилигинде баслы орынды паракхатшылық темасы ийелейди. Бул тәбийий, себеби, хәмме халықтың тилеги де, нийети де — паракхатшылық.

Биз сөз етпекши болып отырған «Паракхатшылық—мәңгилік» фантастикалық шығармалар жыйнағы 1986-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан өз алдына китап болып басылып шықты хәм жәмийетшилигимиз арасында үлкен қызығушылық туудырды. Баспасөзде бул шығарма ҳаққында бир қанша унамлы пикирлер жүзеге келди.

Фантаст - жазыушы Садирбай Исмайыловтың бул китабы Латвияда болып өткен пүткилсоюзлық жас фантастлардың семинар-кеңесинде жоқары баха алды.

Енди повесттиң өзине келсек; жас өспирим Асқар ажағасы Ахметтен жазғы дем алыс пайытында космограмма алады. Юпитердеги ажағасы: «Дем алысты бизлер бетте өткересен, кел» — деп мирәт етеди. Соның менен Асқар Жер—Марс—Юпитер планетааралық космос кораблинде сапарға атланады. Жолда Асан деген бала менен танысады. Корабль Марста тоқтап өтиу пайытында балалар жолаушылар менен

бирликте бул планетаның гөззал орынларына азғана уақыт саяхатқа шықпақшы болады. Жолда бир академикти ушыратып қалған пионерлер оның жартасты айланғаннан соңғы жанхалаттағы ашшы дауысын еситип жәрдемге умтылады. Кейнинен кууалай отырып, олар да ашылған дийуалдың жарығына бирге кирип кетеди. Солай етип балалар усы уақытқа шекем адамзатқа белгисиз болып келген жауызлардың ордасын ашады. Ол жауызлар тау арасында бекинип алып, Жердеги пүткил адамзатты қырып жиберіудің жолларын излестирип атырған екен. Академик айтқанды қылмағанықтан қыйнап өлтириледі. Балалардың бири тез батыл шешімге келип, усы пайытта космодромға қонған нәубеттеги экспедиция ағзаларына бул сырды жеткереди. Сауап болады, дұшпан жеңиледи. Лекин, қахарман пионер Асан да бул гүресте қазаланады. Солай етип адамзаттың ең соңғы дұшпанлары да жоқ етип, дүньяда мәңгилік паракхатшылыққа тийкар салынады.

Ертеңги келешегимиз болған жас әуладты тәрбиялауда бул шығарманың үлесинің үлкен екенлигин айрықша атап өткен орынлы. Буган бир мысал; Асан қәуипли микроблар салынған бочкаларды бос бочкаларға алмастырып, ишине ауыр болыуы ушын тас, қум қыйыршықларын салады. Ең соңғы бочканы толтырайын деп атырғанда күтилмегенде аяқ сести еситиледи хәм бала сол ыдысқа жасырынуыға мәжбүр болады. Жер планетасына ишинде микроблар толы бочкалар кеткенше өзинің набыт болғанына қайыл: көз-көреки басын өлимге байлайды. Ал, академик болса өз халқына салық, сыр шашпайды. Сонлықтан да оны қыйнап өлтиреди. Повесттиң соңында командир Майков исенімлі түрде: «Бизің бирликли қахарман халқымызды хеш қандай жау жеңе алмайды. Балалар көз жасы ана топырағымызға хеш қашан тамбайды. Енди Жер бетинде паракхатшылық мәңги өмир сүретуғынына дау жоқ» дейди (С.Исмайылов «Паракхатшылық — мәңгилік», Нөкис—1986 ж. 71-б).

С.Исмайыловтың тағы да бир сәтли шығармасы «Жүрек галактикасы» деп аталады. Бул шығармасында экология, адамгершилик, әдиллик, мухаббат мәселелери менен бир қатарда паракхатшылық темасына да айрықша дыққат аударлады.

«Абайландар, адамдар!» гүррини де паракхатшылық темасына арналған. Автор бул гүррини арқалы планетамыздың барлық халқын дослыққа, татыулыққа ауызбиршиликке шақырады. Ал «Қорқынышлы кара көлеңкелер» атлы фантастикалық гүрринде үлкен философиялық мәни бар. Сондай-ақ оның «Жүрек галактикасы» повести де кең мазмунға ийе. Онда адамгершилик, дослық, мухаббат мәселелери көте-

рилген. Жазыушы бунда пүткил дүнялық тынышлықты, дослықты уяғалайды.

Тәбиатты қорғау, қоршаған орталықты таза сақтау мәселесі хәзир дүня жузилик машқалаға айланып бармақта. Адамлардың тәбиатқа унамсыз қатнасының нәтижесінде хайуанат хәм өсімликлер дүнясы кем-кемнен азайып атыр. Дарья-көллер, хәтте теңизлер қурып бара-тыр. Усының нәтижесінде климат өзгерди, денсаулығымыз төмен-леп, жасау шараытарымыз қыйынласты.

Ф.Энгельстың мынадай бир пикири бар «... тәбиат үстинен ерискен жеңислеримизге артықша талтайып кетпейик. Бундай хәр бир жеңис ушын ол бизден өш алады» (К.Маркс хәм Ф.Энгельс, таңшығ. 3-том. 80-бет. Ташкент—1981). Хәқықатында да бундай пикир менен санас-паудың ақыбетинде хәзирги уақытлары тәбиат бизден аяусыз өш ал-мақта.

Жас фантаст-жазыушы Садирбай Исмайыловтың «Фазтон трагедия-сы» гүррини экология, тәбиаттың тири организмлер менен бирлиги темасына арналған. Тәбиатта ауысық хәш нәрсе жоқ, хәмме нәрсениң де өз орны бар. Автор тәбиаттың усы нызамлылығын есапқа алмау тиришиликтиң жоқ болып кетиуи менен бирдей, деп гүррин арқалы адамларға жар салады.

Тағы бир айта кететуғын жағдай, усы жазыушының «Мешкей» атлы поэмасы да экологияға арналған. Памфлет формасында жазылған бул шығармада кешегі тубалаушылық дәуири нышанаға алынғандай тәсир етеди. Поэмадағы тойымсыз мешкей, өзиниң қанаатсызлығы менен тәбиятымыздағы барлық нәрсени жеп болады, тиришиликке қәуип туу-дырады. Автор буның менен әуладларымыз бул қәтени енди қайтып қайталамасын, сабақ алсын деген жуумақты алға сүрди.

Биз жоқарыла таллап өткенимиздей, бүгинги қарақалпақ фантастика-сы еле рауажланыу, қалиплесіу үстинде. Бул жанрға алдағы уақытлары аксақал жазыушыларымыз да қол урып, жасларға жол-жоба берсе куба-куп болар еди. Өйткени, жас жанрға хәмийше жанашырлық керек.

«Жас Ленинши» газетасы, 1991-жыл, 16-июль.

ПҮТКИЛ ӘЛЕМ — БИР ЖҮРЕК

Бүгинги күни қарақалпақ илимий фантастикасы жанр сыпатында қалиплесип, рауажланыу жолына түсти. Илимий фантастиканың қалип-лесип, рауажланыуында, жанрға тийкар салыуда белгили фантастымыз С.Исмайловтың хызметі уллы, орны гиреули. Оны қарақалпақ илимий

фантастикасының тийкарын салыушы десек те қәтелеспеймиз (әлбетте, дослепки фантастикалық шығармалар авторлары А.Халмуратов, К.Ер-назаров, Б.Ильсовлардың бир-еки гүрриниң жоққа шығармаймыз).

Қарақалпақ әдебиятындағы илимий фантастикалық роман да («Жүрек галактикасы». «Қарақалпақстан» баспасы, 1991) С.Исмай-ловқа тийисли. Бул роман қарақалпақ илимий фантастикасының қалиплесип болғанлығын, және де рауажланып атырғанын дәлил-леуши ноқат болды. Кең жәмийетшилигимиз бул дәретпени жақсы күтип алды. Жоқарыда аты аталған китапқа енгизилген повесть хәм гүрриндер, әсиресе, роман талқылауға, изертлеуге ылайық шығарма екенлигин биз зейин қойып, сын көз бенен оқыу арқалы исеним хасыл қылдық. Бирақ бул мақаламызды журналға ылайықлап жа-зып отырғанлығымыз себепли, романдағы қахарманларға, роман те-масы, идеясы, көтерген проблемасы, көркемлиги, тили, гипотезала-ры х.т.б. толып атырған мәселелерге тоқтай алмайтуғынлығымыз-ды, себеби жоқарыда көрсетилген хәр бир мәселе өз алдына изерт-леу объекти болатуғынлығы ушын бул мақаламызда тек романда бүгинги, кешегі дәуиримиздеги ушырасып атырған иллетлер, кем-шиликлер қалай ашылған, мине усы мәселелердің басын ашыуды мақсет еткенлигимизди ескертпекшимиз. Биз шығарманы күнт пе-нен оқыу арқалы автордың позициясын, мақсетин аңғарғандай бол-лық. Ол да болса жазыушы шығармада биринши гезекте келешек өмирди, турмысты сүүретлеуді мақсет еткени менен де, бүгинги, кешегі күнги жәмийетте орын алған кемшиликлерди ашып таслау (тийкарынан романның 2-3-бөлимлеринде) автордың дыққат орай-ында турады, яғный критикалау руұхында жазылған... (мақаланың уы жерден бир бети табылмады — автор)

...Ал және бир классик Артур Кларкке «Не ушын илимий фанта-стикалық шығарма жазасан?» дегенде ол былай жууап берген: «Себеби бул бүгинги күнниң хәқықатлығын ашық айтыу мүмкиншилигин беретуғын әдебияттың бирден-бир жанры». Мине буларға усаған пи-кирлерди Д.А.Билеңкин х.т.б. да фантастик жазыушылар айтады.

Минекей көрип өттик, илимий фантастика бүгинги күнди реаль, ашық сүүретлеу мүмкиншилигин беретуғын жанрлардың бири екен. Ал енди Садирбай Исмайловтың романында кешегі, бүгинги бизиң турмысымыздың көлсңкили тәрәплери, нуқсанлары қалай ашып бе-рилген? Соларға тоқталайық.

XX әсир — атом әсири. Атом энергиясының халық хожалығына пайдасы, әлбетте, үлкен. Лекин атомды урыс куралы сыпатында пай-

даланыу аса қәуіпті. Шығарманың биринши бөлімінде Бахадыр Махмудов Цефей шоқ жұлдызына жерліктер алған сигнал-жууап сөзінше, ол планетадағы жәрдем күткен тиришилик иелеріне жәрдем беріу үшін келиншегі Тамара менен узақ сапарға шығып, үлкен маңшакатлар менен жетіп барады. Бірақ, тилекке қарсы, ядро апатшылығынан планетадағы хәмме тиришилик набыт болғанының үстіннен шығады. Бул арқалы жазылуы бизге атом бомбасы — ойыншық емес, деп ескертеді.

Цефей Шоқ жұлдызындағы Тахира Жер планетасын хәм Жерде ядролық куралдың толық сапастырылғанын билген. Лекин оның Жер хакқында толық мағлаұматқа ийе болыуы исенимсіз. Өйткени автордың сүүретлеуінше, ол планетада илим, техника жүдә күшли рауажланбаған (Лекин биз жоқарыда ескерткенбиз, бул мақалада айырым кемшиликлерге де тоқтап өтиүди мақсет етпегенбиз, келеси мақалаларда сөз етеміз). Жазыушының Жерди келешекте сондай халда — паракатшылық орнаған халында көргиси келетугынлығын сеземіз. «Пүткил әлем — бир жүрек! Ол кеңейіп хәм қысқарып турады. Адам жүрегі оғада кең хәм шексіз әлемнің киширейтилген макети. «Оны бәрқулла таза сақлауға умтылайық. Гирбин түспеген таза жүрек мәңгі жасайды» (57-58-бетлер) дейди Тахира.

Жазыушының ойы да, арманы да сол: тек планетамызда емес, пүткил галактикада, пүткил космос кеңислигиндегі галактикаларда паракатшылықтың болыуын, әдиллик өмир сүриуін гөзлейди. Хәр бир алам, суу, тау, тас, дарақ, кус, хайуан, планета, галактика барлығы бир-бири менен органикалық байланыссы, сонлықтан биреуінің жанына тийген хазар хәммесинің де жүреклеріне ләрзе салады, дейди жазыушы. Ол теректің шыбығының сынғанына да қайыл емес. Бул — автордың адамгершилигі, жүрегіннің қаләуі. Деген менен бұнда илимий тийкар да жоқ емес сыяқлы. Мысалға «Арвох ови» деп аталған китаптағы (Қаршы, 1992-ж) «Космос қызы» деп аталған мақалада Татьяна Самарская: «...Адам не үшін кесел болады?... Асхана, ресторанларға барамыз, ол жердегі аспазлар болса көбинше ашыушақ, қопал адамлар. Олар аұқат таярлағанда сөгінеди, урысады, буннан кейін борщ қапуста, томат пенен емес, бийәдеп сөгиниулер менен толады, араласады. Овощ-мийуелер де хәммесін еситеди, лекин өзлерінше. Олар космосағы барлық жанлы хәм жансызлар сыяқлы биохабар алмасыуда қатнасады. Солай екен, аұқатты сизлер меңір-мұхаббат пенен таярлаңдар. Геширди туурап атырғанда оннан кеширим сораң. «...Қой, сен ашыулан ба, маған өз күшінди бер»де. Сонда аұқат мазалы хәм пайдалы

лы болады (7-бет) дейди. Және бир илимий китапта илимпазлардың еки бөлмеде турған еки гүлдің биреуінің шақасына зәлел тийгизгенде екіншісінің де титиркенгенлигін, гүлінің солғанлығын байқағандығы айтылады.

Бахадырлар Цефей шоқ жұлдызынан қайтып киятырып космос кеңислигинде адасып Керикеткен планетасына жолығады. Бул планетада бірлық нәрсени кері ислеиди. Айт десе, айтпайды, айтпа десе айтады. Хүкімет қарарында «Балаларға ғамхорлық етин», делінсе, бақшаларды дачаларға айналдырады, балаларға ғамхорлық төменлейди, «жерлерди дачаларлыққа айналдырың, теңізлерди суға толтырың, жер участкаларыңызға егин етип, базардағы нырықты арзанлатың,...» деген қарарлар керісінше орынланып, жерлер шөлістанлыққа айналады, теректер, тоғайлар жоқ етиледі, теңізлер құрғайды, жер участкаларына хеш нәрсе екпей, ешек арқанлайды, құмнан канал қазалы х.т.б. Биз айрымларын ғана атап көрсеттік. Ал шығармада болса Керикеткен планетасындағы өмир арқалы бизін елимизде, Қарақалпақстанда тубалаушылық дәуірінде жүз берген, автор өз көзі менен көріп, гүға болған барлық-барлық иппаслықтарды майдасынан-шүйдесіне дейін қалдырмай гәзеп пенен әшкаралайды, тубалаушылық дәуіріндегі басшыларымыздың ойланбай ислеген қылықтары үстіннен ызалы күледи. Усындай кемшилик жибергені үшін оларды Мыйлан, Шыйлан деп атайды. Соның менен бирге сол дәуірде хактан жанған, бірақ илаж ете алмай иштен жанған адамлар типін Арой образы арқалы жасайды. «Арой: «Хакыйқатын айтсаң хәмме сеннен теріс бурылып кетеди. Қоллап-қууатламайды. Сонлықтан илажсыз еси жарымлардың арасында ояныу пайытын күтип тисіңнің сууын сорып жүре берессең», (88-бет) дейди ол ашынып.

Автор Атамурат ғарры тили менен: «Адамлардың өміріннің қысқарыуы табияттың басқа жанлы ағзаларынан емес, хакыйқаттың жүзеге шықпай бүркемеленип келгенинен болады» (150-бет) дейди. Шынында да бизін жәмийетимизде қаншадан-қанша адамлардың жүрегі бир-бирине ислеген қопаллығынан, алдамшы хәрекеттерінен, сыйламаушылығынан,... жаракатланып атыр десепші?! Сондай ойланбай исленген, айтылған сөзлер Атамурат ғаррының да жүрегін жаралап, мезгилсіз олиуіне себепші болады. Дәслеп врачлар оған келинің оли, егиз бала тууды, дейди, соң оли емес екен, дейди. Булардың барлығына Атамурат ғаррының жүрегі бәрдаш бере алмай соғыуын тоқтатады. Не деген хәсиретли қопаллықтар, жууапкершиликсизлик?!

Бахадырдың баласы Сабыр Ай Ман хәм Ая деген басқа планеталық адамлар менен бирге саяхат жасап, адамлары суу астында жасайтуғын

планетаға келеди. Дәслеп ол жерде де тиришилик құрғақлықта болған. Лекин тәбиятқа, атмосфераға бийпәрәуалық пенен қарау нәтижесінде, корабльлердің ретсіз үзліксіз ушыуынан, ондиристің зиянлы газ бөліп шығаруларынан, хәр қыйлы урыс қуралларының жарылуы, жаныуларынан атмосфераның космостың зиянлы нурларынан қорғаушы «түндиги» тесилип-тесилип, ақыры зиянлы нурлар тиришиликті набыт етеди. Суу басқыны пайда болады. Бул арқалы автордың бизге нени нұсқап тұрғаны хәммеге түсиникли болса керек.

Буннан соң жартыбаслар планетасындағы өмирди сүүретлегенде де хәр абзац, хәр бир гәп арқалы жазыушы бизиң жәмийстимиздеги былғасықларды өткір критикаға алады. Мысалға, жартыбаслар планетасындағы бир мекеме басшысы иси түсіп барған адамның қағазына «макуллайман» деп жазыу орнына биринши рет «мақ» дегенин жазады да, кейинги «уллайман» дегенин жазыу ушын ол адамды 6 ай қатнатады. Мине — бюрократизм. «Бийпәрәуалық себебинен теңизимиз де жартыланып қалы», дейди олар. Жарты метр жер ушын жартыбаслы Мәтибий қонсысының басын жарады. Мине жынаятшылық, адамды адам хұрметлемейшилиқ. Усындай хәдийселер кешегі тубалаушылық дәуірінде бизиң елимизде жоқ па еди?! Әлбетте, бар еди, буннан өрескилері де болды.

Сабырлар буннан кейин жер асты адамлары — жылан-адамлар менен ушырасады. Бул планета да бурын ярымы құрлық, ярымы суулан ибарат болған сулыу планета болған. Лекин басшылардың көзсіз көрсетпелері нәтижесінде шөлистанды гүлистанға айналдыруу мапазы басланған. Теңизди жоқ еткен, дәрьяны шөлистанға бурып, ысырапгершилиқ жүз берген. Ақыбетінде зиянлы газлер атмосфераға хәлден зыят тарқалып, реакцияласып, атмосфера қабаты — түндик жоқ етилген. Отлы метеоритлер планета қорғанышы болмағанлықтан иркинишсіз планета үстине жауған. «Тәбиятты бойсындыруу» нәтижесі усылай жууақланады.

«Тәбиятқа қатал көз-қараста болғанлардың тәғдири усылай жууақланатуғынын биліп қойғанның артықлығы жоқ» (186-бет) дейди, жылан-адамлар.

Шайтанлар планетасы. Жазыушы бундағы шайтанлардың хәрекет-сөзлері арқалы бизиң жәмийстимиздеги жағымпаз, өтирик айтып, соны рас деп уу жалаудан қайтпайтуғындарды, сөзі менен иси басқа болған адамларды әшкаралауды әмелге асырады.

Романның соңында Сабыр дослары менен Перилер елине саяхат жасайды. Суу перилер әпсаналарда да унамсыз сүүретленбейди. Автор

перилер менен ушырасыуды кейинине қойып жүдә дурыс еткен. Келешектен үмит күтиу керек. Жоқарыда келтирилген кемшилиқлердің бори еле дүзлеседи, себеби перилер сыяқлы жүрегі таза, хақ адамлар да көп. Солар дүньяның тетигин услап тұрған, демекши болады.

Мине биз романды үстиртинлеу болса да таллау арқалы онда тубалаушылық дәуіріндегі өрескил кемшилиқлердің бет-пердеси өткір сатира-юмор менен ашып тасланғанының гүясы болдык. Әсиресе, шығарманың 2-3-бөлімлерінде әшкаралау хәуижге минген. Қайта қуруу, демократия, баспасөз еркинлиги берилсе де, еле ашық пикирге тусау бар 1989-жылы усы шығарманың 2-3-бөлімі жарияланбай, тек 1-бөлімі ғана повесть сыпатында «Әмиүдәрья» журналының №7 санында жарық көриуінің себеби де усында болса керек.

20-21-ноябрь 1993-жыл.

ҚЫЯЛ ТЕНЗИНДЕ ЯМАСА ИЛИМИЙ ФАНТАСТИКАЛЫҚ ӘДЕБИЯТҚА ҚЫСҚАША ШОЛҒУ

Фантастика — көркем әдебиеттің бир түрі болып, әйемги замандардағы тәбияттың, адамзаттың жаратылыуы, пайда болуы хаққын-дағы хәр қыйлы әпсаналар, аңызлар, мифлер тийкарында пайда болған. Фантастика — көркем әдебиетте өмирди сүүретлеудің өзгеше бир түрі. Онда реалисттик элементлер қыяллы, ажайып хәдийселер менен қарысып кетеди.

Халық ауызеки дөретпесіндегі қыяллы ертеклер, әпсаналар, дәстан-ларда да фантастикалық сюжет, мотив, элементлер ушырасады. Олардағы адамлардың аспанға ушыу арзыуы — ушар атлар, ушар гилемлер арқалы берилген. Сондай-ақ фольклорда өзиниң тирилиуі, адамның түрлі хайуан, қуақ, тасқа т.б.ға айналыуы, адамша сөйлеуші хайуан-лар, жүзиктің қасы арқалы узақтағы хәдийселерди көриу х.т.б. толып атырған фантастикалық элементтерди адамлардың арзыу-әрманы, қыялы деп түсинеміз.

Илимий-фантастикалық шығармалардағы «уақыт машинасы»нда саяхат етиу, басқа планета, галактикаларға ушыу, қан шығармай операция ислеу, профессордың басын кесип алып басқа адамға қондыруу х.т.б. толып атырған хәдийселер де өмирде жоқ фантастикалық кубылыстар емес пе, фантаст — жазыушының арзыу-әрманы, қыялы емес пе? Сонда фольклордағы фантастикалық элементтерден илимий фантастикалық шығармалардағы фантастикалық элементтердің айырмашылығы қандай?

Бұлардың бір өзгешелігі, илимий фантастикалық қадийсе, кубылыстар заманагөй электроника, кибернетика ғ.т.б. илим жетіскендіктері менен тығыз байланысты қалда сүүретленеді. Бұл шығармалардағы турмыста еле пайда болмаған техникалар, сырлы қадийселер оқышының көз алдына исенімді түрде, шындықтай болып елеслейді. Қатте, оқышы сол аппараттың бар екенлігіне, келешекте болуы мүмкіндігіне хеш шубха келтірмейді. Әне, усындай етип далиллі бериледи. Ал фольклордағы фантастикалық элементтер болса оқышыда бірден-ақ исенімсіздік оятады. Мысалға, қыз жүзігінің қасына яки тырнағына қарап жігіттің не ислеп атырғанын бақылап отырыпты (бундай эпизодлар фольклорда көптеп ушырасады) десек ким исенеди. Егерде қыз телепатия арқалы, жігіттің мийінен таралған биотолқынды оқыуы нәтижесінде оның не ислеп, не ойлап атырғанын билди, десек оқышыда исенім пайда болады. Яғнай фольклордағы қыяллы қадийселер көбинесе мифологияға тийкарланса, илимий фантастикалық шығармалардағы кубылыстар илимий-техникалық прогреске тийкарланады.

Шынында да фантастика көркем әдебиеттің бір тарауы болғанлықтан онда адам образы берилиуі де керек, шәрт. Себеби көркем әдебиеттің мақсети — адам тәрбиялау болып есапланады. Әдилік, адамгершілік, жақсылық, дослық сыяқлы адамның қасыл қасиетлерин улығлау, көтеріу менен бирге гейбир адамлардағы менменлік, ашкөзлік, қызбалық, эгоистік көзқарас, қасиеттерди ашкаралау фантастикалық шығармалардың да тийкарғы ұазыпасы болып табылады. Мысалға, дүниә жүзілік фантастиканың атақлы жазыушысы Герберт Уэллстің «Көринбейтуғын адам» шығармасын алып қарайық. Бунда жоқарыдағы қасиеттер, улыума кеңірек айтқанда, адамзат машқаласы баслы екенін көрмиз. Халықтың мәнінен өзинің жеке мәнін жоқары қойған — байыуды гөзлеген физик алым ең кейнінде апатқа ушырайды — өзи қазған орға өзи түседі. Бундай мысалларды барлық шығармалардан да көрсетиуиміз мүмкін. Фантастиканың да, көркем әдебиеттің басқа түрлерин сыяқлы бас мақсети — инсанды тәрбиялау болса басқа жанрлардан қалай парық етеди, деген орынлы сауал тууы мүмкін.

Адамлардың ой-өрисин рауажландыруу, келешекке жақсы көзқарас оятуу, келешек жәмийеттің илим хәм техникасының өсип-рауажланыуының дәрежесин көрсетиу, гипотеза усынуу баслы айырмашылықтарының бири болып есапланады. Көркем әдебиеттің басқа жанрларында космос кораблинің хәр қыйлы түрлері, модельері, роботлар, анабиоз, протон пушкасы, адамды көринбейтуғын етип жиберетуғын думан, яки магнит толқынлары, телекинеза, персевирациядың

сүүрет, адам ойын билетуғын аппаратлар хәм т.б. сыяқлы реаль, хәзирги турмысымызда жоқ аппарат, техникалар, үскенелер болмайды. Ал фантастикаға бұлар сыйымлы. Яғнай фантаст-жазыушы адамлардың өрманларын, ойларын реаль болып атырған ұақия сыпатында сүүретлейді. Мысалға, инсан жасын узайтуу илим менен техниканың алдында турған, еле шешілмеген мәселе болса, фантастикада әлле қашан шешілген — анабиоз ваннасы бар. Ямаса бес әсир, он әсир артқа, яки келешекке саяхат етиу, сол дәуірде жасау хәзир биз ушын ертек, қыял болса, илимий фантастикада қыял емес — шындық.

Усындай кубылыс, қадийселерди көрсетиу, сүүретлеу арқалы фантаст-жазыушылар илимге көп пайда келтиреді, келтирип те атыр.

Мысалға, Жюль Верннің қахарманлары суу асты кемеси пайда болмастан көп бурын-ақ кемеді («Наутилус») суу астында саяхат етеди, самолет, ракета пайда болмастан алдын-ақ автомобиль, аэроплан белгілерин өзінде жәмлестирген ушар машиналарда саяхат еткен.

Академик Л.Арцимовичтің айтыуынша, Нобель сыйлығының лауреаты Н.Басов хәм М.Прохоровлардың лазер нурлары тарауындағы илимий жаңалықтарының майданға келиуінде А.Толстойдың «Инженер Гариннің гиперболюиды» шығармасының үлкен тәсири болған. Ж.Верннің 108 гипотезасынан оны ғана, А.Беляевтың 50 гипотезасынан үшеуі ғана илимий тийкарға ийе емес деп табылған. Басқалары реаллыққа айналмақта. Фантастикалық шығармаларда сүүретленген, қалесе ушып, қалесе жол менен жүретуғын аэромобильлер хәзир Америкада шындыққа айналып, дәслепки даналары эксперименттен өткізілмекте.

Адамның өзінде де еле ашылмай атырған әжайып кубылыстар, күшлер көп екені илимде де, илимий фантастикалық шығармаларда да айтылмақта. Илимнің көрсетиуінше, адам мийи толық өз күши, потенциалының хәзир 7-15 проценти шамасында ислейді екен. Толық жүз процент хызмет еткенде адамның өмиринің, турмысының қандай дәрежеде өсетуғынына ақыл да жетпейді.

Илимий фантастикалық шығармалар тийкарында кинофильмлер де жаратылмақта. Олардан «Амфибия-адам», «Оны Роберт деп атайды», «Дауыл планетасы» ғ.т.б. ларды көрсетсек болады.

Фантастикалық графика, сүүрет, архитектура рауажланбақта. Сондай-ақ фантастика радиосеситириу, телекөрсетиу, фотография салаларына да кең араласып атыр.

«Қарақалпақстан мәдениаты» газ., 1993-жыл, ноябрь-декабрь (21-24-санлары)

«ШӘРЬЯР» ДӘСТАНЫНДАҒЫ ФАНТАСТИКАЛЫҚ ЭЛЕМЕНТЛЕР

Қарақалпақ әдебиатында илимий фантастика жас жанрлардың биринен есапланады. Сондықтан қарақалпақ илимий фантастикасын ізертлеу жұмысы да қолға алынбай атырған тың, бірақ ізертлеуді талап ететұғын әдебиаттаныу илиминің бір тарауы болып табылады.

Дәлепкі илимий фантастикалық шығармалар 60-жылдардың аяқтарына таман баспасөзде көріне бастады. Бүгінгі күні әдебиатымыздың бұл түрі өзінің қалыптасуы болуы және рауажланыуы басқыншыларын бастан кешіріп жатыр.

Әдебиатымыздың басқа түрлері сияқты илимий фантастика да жоқ жерден бірден пайда болған емес: қарақалпақ ауызекі әдебиатындағы, қала берсе, классикалық әдебиаттағы және совет дәуіріндегі әдебиатымыздың илимий фантастикалық емес шығармаларындағы фантастикалық элементтер, сюжет, мотивтер, сондай-ақ басқа туысқан халықтар әдебиаттарындағы илимий фантастикалық шығармалар х.б. оның шығуы деректеріннен есапланады. Әсіресе, фольклорлық дәрежелердегі фантастикалық сюжет, мотив, элементтер қарақалпақ илимий фантастикалық әдебиатының пайда болуы, қалыптасуында шешуші фактор болып қызмет етті.

Фантастикалық элементтер фольклорлық шығармалардың ішінде, әсіресе, қияллы ертегілерде, дәстандарда, аңыз-әңгіме, эпосаларда көп кездеседі. Биз бұл мақаламызда фантастикалық элементтерге жүде бай болған дәстандардың бири — «Шәрьяр» хақында сөз жүритпекшіміз.

«Шәрьяр» дәстанының «Қарақалпақ фольклоры»ның 20 томлығының 13-томында еки варианты бир китапқа бириктирилип берілген (Биз усы китаптағы Өтенияз жырау варианты бойынша таллау жүргізетұғынымызды ескертпекшіміз — А.Ә.). «Алғы сөз»де белгилі фольклорист алым, проф. Қ.Максетов: «Шәрьяр» дәстанының ұақыя дәуири орта әсир дәуирлерине туура келеди. Бул дәстанның тийкаргы скелетин курағаны менен, онда жүде ерте заманлар менен байланысып кеткен перийлер, куллар, дууа, аламлардың тас болууы, тирилиуи тағы басқа толып атырған табияттан тыс ұақыялардың сүүретлениуи орын алған», — («Қарақалпақстан» баспасы, Н. 1984, 6-бет. Ескертиу: келесі келтирилетуғын мысаллар да усы китаптан алынады) деп көрсетеді. Шынында да фантастикалық моменттер көпкеп кездеседі. Дәстанда ҳарекет ететұғын фантастикалық образлар және предметтер; адаммен естен айыратуғын бийхуш дәри, адамды есине келтиретуғын мушкин

анбар дәри, бир кекили алтыннан, бир кекили гумистен, басы алтын, қолы мыс ул менен қыз (Шәрьяр және Әнжим), Шәрьяр менен Әнжимге «суу залелин тийгизбей, балық киби туулатып» сақлаған суу атасы Сулайман, «Шалма ханның баласын, Бузба ханның қаласын...» деп сөйлейтуғын шөл, қум, тау, көл, сырлы қасасы бар қалендер, егизекти емизген алтын баслы кийик, қоррандозлар, пәтия-тилек, перилер ели, «аяқтары маладай, қоллары жабадай...» қорқынышлы мақлук, адам сүүретиндегі сөйлейтуғын қара таслар, аламлардың басын айналдырып, тасқа айналдыратуғын және қайтадан оларға жан ендириуге күшкүдирети жететұғын булбилгөя қус, Хазирети Қызыр, жылан кебиндеги, май менен сылағанда липасы төгиліп, адамға айналатуғын Ақ мары менен Көк мары, қызды жул-жумалақ топқа және қызға айналдыратуғын дем уруу, сөйлейтуғын, сонаға, қырғыйға, қаршығаға өзгере алатуғын қуырығы 40 гезге созылатуғын Сулайманның аты — Аспижәһангир, қулып, тилти жоқ, дем урылған топырақ шашылса ашылатуғын дәруаза, Сулайман халқын, перилер елин бир ууыс топырағын да түсирмей бир ярым күнде Шәрьярдың бағынын жанына көширип апарған пери, басқа жақта жүрген аламлардың ҳарекетлерин өзінде сәулендирген Сулайманның жүзиги, мама кемпир, алтыннан шақасы, тилпадан жапырағы, хинжиден түйнеги бар дарак. Жұлдызшаның жүзиги, қылыш сермегенде өшкен от, инс-жинс мақлуклар, Жұлдызша патшаның аршасындағы «Жұлдызшаның қызыны Шәрьяр алар» деген сана (жазыу), бир түрден екінши түрге тез айнала алатуғын инс-жинс мақлуклар қаласы, көрмей қалған көзди ашатуғын дүлдүлдің герди, х.б.

Басқа фольклорлық шығармалардағы сияқты «Шәрьяр» да да фантастикалық элемент және образлар көбинесе жақсылыққа қызмет етеди, халық сүйген қахарманларға қысылғанда жәрдемши болады. Бирақ, оның менен бирге халық оларды өзи сүйген қахарманлардың батырлығын, қахарманлығын көрсетиу, абройын жоқары дәрежеге көтериу мақсетинде, бастан кеширген қыйыншылықтарын күшейтиу ушын оларды душпанларына да жәрдемлестиреди. Егер дәстанды дәретейушилер булай етпегенде — Шәрьяр менен Әнжим ҳеш қыйыншылықтарын мурад-мақсетлерине жетискенде шығарманың қуншылығы, әҳмийети оншелли дәрежеде болмай, Шәрьяр менен Әнжим сияқты қахарманлардың аты, олар хақындағы дәстан бүгінги күнге шекем халық арасында сақланбаған, өзлериниң ул-қызларын да қыйыншылықтан қорықпайтуғын батыр етип тәрбиялай алмаған болар еди.

Дәстанда Дарапшаның хаялы Гүлшара босанғанда күндеслер қызғанып, мама кемпирге алтын берип «оның тууған ул-қызының көзин

жоқ ет» дегенде, мама Гүлшараға бийхуш дәри ийискетип, естен таңдырады хәм қойнына «Бул қуданың құдирети, бир кекили алтыннан, бир кекили гүмистен, басы алтын, қолы мыс, бир ул менен қыздың» орнына пышық пенен күшиктің баласын салады, кейнинен мушки анбар дәрини мурнына ийискетип, қайтадан хуышына ендиреди. Бул жерлерде сөз етилген фантастикалық предметлер болған бийхуш хәм мушки анбар дәрилер халық сүйген қахарманларға қарсы ислетилип, олардың басынан кеширетуғын уақыяларды қыйынластырыуға байланысты киргизилген. Ал, әжайып ул-қызлардың тууылыуы болса, халықтың өз сүйген қахарманларын хәлден тыс гиперболизациялауы, теңи-тайы жоқ сыпатында сүүретлеуге деген күштарлығы себепли болып отыр. Бундай жағдайлар басқа дәстанларда да ушырасады. «Бир кекили алтыннан, бир кекили гүмистен...» болмағаны менен басқа дәстанлардағы бас қахарманлар да тууылғанда алп болып тууылып, күн, саат сайын өседі х.т.б.

Мама ул менен қызды сархауызға таслағанда «суу атасы Сулайман, суу залелин тийгизбей, балаларды балық киби туулатып» сақтауы, сонан менен бирге қабатұрқы персиян Қарабек 9 ханымның айтыуы бойынша суудағы еки баланы алып, шөлге апарып шалмақшы болғанда шөлдің

— Шалма ханның баласын,
Бузба ханның қаласын,
Қан йығлатпа кейинде,
Гүлшара атлы анасын,
Шалсаң ханның баласын,
Бузсаң ханның қаласын,
Қан йығлатсаң кейинде,
Гүлшара атлы анасын,
Шөллер атым қурымаса,
Турған жерде жутарман,
Әуел куда хақы ушын,
Өлтирдим, — деп бара бер,—

(42-бет) деп саза бериуі хәм кейин қумға, тауға, көлге апарып шалмақшы болғанда да олардың шөл сыяқлы саза бериулері, алтын баслы кийикти бир сырлы хасасы бар қәлендердің 9 жолдың дәрбентинде жатқан сағыйралар жанына айдап келип, емиздириулері фантастикаға жатып, олар қахарманлардың әпиуайы адам емес, әруақты, қудай қоллаған иләхийда жаралған инсанлар екенлигин көрсетиуге хызмет етпекте. Дәстанда буннан басқа да диний фантастикалық элементтер жүдә көп ушырасады. Мысалы: Шәрьяр мусылман менен пери елнин

шегарасына келгенде «аяқтары маладай, қоллары жабадай, қулақтары қалқандай, көзлері қорқынышлы» бир балени көреді хәм алғаға сыймғаны арқасында ғана мақлұқтан қутылады: бүлбилгөя қус хәр қыйлы басты айналдыратуғын хәрекетлерди ислеп, басын айландырмақшы болғанда исми ағзам дууасын умытып қалғанлығы себепли жеңиледи: ал аузындағы исми ағзам дууасынан жаңылмағанлықтан ғана Әнжим бүлбилгөя қусты жеңиуге миясар болады; Хәзирети Қызыр Шәрьяр тасқа айналғаннан соң Қарақасқа атты шешип Емен журтына жетелеп алып келеді: сондай-ақ балалардың кекиллері алтын, гүмис болыулары да бир қуданың құдирети сыпатында сүүретленеди. Бул диний фантастикалық предметлер бәрқулла бас қахарманларға яр, қысылған да демеуши болады. Диний фантастикалық элементлердің көп болыуы дәстанның ертеде дөрегенлигин тастыйықлайды.

Бүгинги күнги илимий фантастикалық шығармалар менен жақсы таныс озық ойлы оқыушы дәстанды оқып қарағанда оннан илимий фантастикада жийи ушырасатуғын көплеген фантастикалық мотив, сюжет, предметлерди гезлестиріуі мүмкин. Мысалға, бүлбилгөя қус көп адамларды, соның ишінде, Шәрьярды да дууасынан жаңылдырып, тасқа айналдырып жибереді және де Ақмары ақ жылан патша өз қызына дем урып, жуп-жумалақ топ етип жиберип, Әнжимге: «Адам қолына қайтар» дейди, оның әруағының күшін сынау мақсетинде. Сонда Әнжим дууасын оқып адам қалдине әкеледі. Сондай-ақ, Аспи-жахәнгир ат өзине дем урып, биресе сонаға, биресе қырғыйға, биресе қаршығаға айналып қалса, ал оны қууатуғын дәу бирде қаршыға, бирде лашын болып қуады. Бундай бир түрден екінши түрге айналу сыяқлы фантастикалық мотивлер дәстанда көптеп ушырасады. Тап ұсындай мотивлер илимий фантастикалық шығармаларымызда да көп. Мысалға, белгилі фантаст-жазыушы С.Исмаиловтың «Жүрек галактикасы» романында түрлері қалеген формада өзгеретуғын шайтанлар қаққында, ал қазақ фантасты Нарбиль Кенжеғұлованың «Изгилик аспаны астындағы үш күн» хәм «Жарылыс себеби анықланған жоқ» илимий фантастикалық гүрриндеринде болса қалесе ағашқа, х.т.б. айнала алатуғын қахарманлар тууралы сөз болады. Бирақ бул арқалы биз «Шәрьяр»ды илимий фантастикалық шығарма деуден аулақпыз. Оның хәм басқа да фантастикалық мотив, элементтер көп гезлесетуғын фольклорлық шығармалардың илимий фантастикалық бола алмауының себеби, фольклорда фантастикалық кубылыстар, предметтер илимге тийкарланбай, қуданың құдирети, жаратқаны сыпатында сәулеленеди, ямаса «сонаға айналды, оннан қаршығаға өзгерди» деп айтылады да қояды,

дәлиллеленбейди, яки дәлилленсе де «құдайдың шарапаты менен» я болмаса «динди ядынан шығармағандықтан» деген сөздер менен дәлиллеленіп, құдайға, динге байланыстырылып қойылады. Ал, илимий фантастикалық шығармаларда болса қахарманлар өз ойын, яки орайлық нері системаларын басқаруы сырларын меңгеріу арқалы, ямаса қандайда бір аппараттардың көмегі менен, болмаса өз-өзін исендириу арқалы бір биологиялық түрден екінші бір биологиялық түрге өзгереді. Яғни фольклорда қандайда бір нәрсенің қашанлардур болуы мүмкін-шилигі бар ма, жоқ па, оған онша итибар берілмейді, ал илимий фантастикада бірінші гезекте усыған дыққат аударылады.

Фольклорлық шығармаларда, соның ишінде, «Шәрьяр»да бас қахарманлар фантастикалық предметтерди, образларды өзлеринің қандайда бір жәрдемі арқалы (мысалы, ертектерде сүймурық қус палапанын айдархадан аман алып қалғандығы ушын жақсылыққа жақсылық пенен жуап қайтарып, хызмет етеди, т.б.) яки күш арқалы өзлеринің бойсылдырып хызмет еттириуге ериседи. Мысалы, «Шәрьяр»да Әнжим Аспижәхәнгир атқа минип алып аспанға ушса да, жерге түссе де түспейди. Нәтижеде ат Әнжимге бериледи.

Биз жоқарыда айтқанымыздай шығармада адамды бийхуш етеу-ғын, есине ендирету-ғын хәм Шәрьярдың көзи көрмей қалған анасы Гүлшараның көзине сүрткен дүлдүлдің герди сыяқты дәрилер хәққында сөз етиледі. Булар бүгін шынлыққа айналған. Мүмкін, бундай дәрилер, шынында да, турмыста дәстан дөреген заманда-ақ болған шығар, балким, тек халықтың ушқыр қыялы, әрманы шығар, бул жағы енді белгисіз. Бизің көзди ашату-ғын дәрини де шынлыққа айналған деу-миздің мәниси, медиклеримиз операция арқалы, экстрасенслеримиз биотоклар, х.т.б. нәрселер жәрдемі менен көрмей қалған көзлерди көрету-ғын дәрежеге алып келип атыр, дәстанда сүүретленгеніндей миннетли түрде көзге сүртету-ғын дүлдүлдің герди болуы шәрт емес шығар. Улыұма халықтың «соқыр көзди сауалта алғанда» деген арзыулары бүгін қандай жол менен болса да әмелге асқан ба, асқан, тийкаргысы сол. Дәстанда дүлдүлдің герди «усындай дәри болса екен» деген әрман халында ғана сүүретленип қалмастан Шәрьярдың сондай белгилі, қонының сүтинен басқасын таба алату-ғын дәрежедеги шан-шәукетли, күдіретли патша екенлигин көрсетиу ушын да келтирилген.

Дәстанда: «Шәрьяр жүзикке қарады, атасының киятырғандығын көрди», — (109-бет) деген гәп бар. Бул Сулайманның сыйқырлы жүзиги хәққындағы гәптен халықтың уақтағыны көриуді, алыстағы менен сөйлесіуді әрман еткенлигин сезиуге болады. Бүгінги күни бул әрман

лар бираз дәрежеде иске асты деуге болады. Илимий фантастикалық шығармаларда да дәстандағы жүзиктің хызметіндей исти атқарату-ғын аппаратлар, мысалы: видеофон, хәр қыйлы экранлар, т.б. хәққында көп сөз етиледі. Маселен, С.Исмаиловтың жоқарыдағы романынан үзинди келтирейик: «Экранда болса космонавтар қалашасының барлық ишки коринислери сәулеленип турғанын сезді. Сидоров космонавтар менен сийрек ушырасады. Оған барлық зәуурли ислер усы экранлардан-ақ мәлим болып турғандықтан аралап жүриудің хәжети де жоқ. Сидоровты космонавтардың сийрек көрету-ғынының да бир себеби усында еди» (С.Исмаилов, «Жүрек галактикасы», «Қарақалпақстан» басп. Н, 1992, 14-бет). Екеуін салыстырайық: дәстанда куры жадағай сөз бенен «жүзикке қарады» делінген де, басқа жақта жүрген адамлар таратату-ғын биотолқындарды қабыллап, сол адамның кескинин сәулелендири алату-ғын аппарат орнатылған жүзик яки т.б. деп илимге, адамзаттың дөретіушилиг уқыбына тийкарланып дәлиллеленбегенликтен, оқығанда бирден адамда исенимсізлик оятады, ал екінші мысалдағы «экран» дегеннен-ақ оқыушыда алыстағы хәрекеттерди өзипте қабыллай алату-ғын аппаратлар орнатылған экран тууралы сөз баратырғаны бирден түсиникти болады.

Бүгінги илимнің жетискенликлери көзқарасынан илимий тийкары бар деп табылған фантастикалық предметтер менен бирликте дәстанда илимий тийкары жоқ фантастикалық затлар да көптеп табылады. Мысалы: алтыннан шақасы, тилладан жапырағы, хинжиден түйнеги бар дарақ. Бундай дарақтың бизің планетамыз шараятында ис жүзинде болуы мүмкін емес. Бирақ дәстанда дарақ уақыяларды рауажландыруға хызмет етип тур. Перилер ели дәуазасын көрсетпей жанып турған, Шәрьярдың қылышты бир силтеуинен өшип қалған оттың да болуы мүмкін емеслиги көринип тур. Бул болса Шәрьярдың жолындағы қыйыншылықларды күшейтип сүүретлеп, оның қудиретлигин және де айқынлау мақсетинде ислетилген болса итимал. Бас қахарманның атларының ақыллы, дос етип сүүретлениуі барлық дәстанларда ушырасату-ғын кубылыс. Сондай, «Шәрьяр» дағы Қарақасқа, эсиресе Сулайманнан қалған әпсәнауий Аспижәхәнгир ат әпиуайы емес, фантастикалық образ болып табылады. Ол Шәрьяр менен Әнжимнің ата-анасының Дарапша хәм Гүлшара екенлигин де, олардың Сасуар менен Ақдәулетке қалай перзент болғандығын да х.т.б. билип баратыр, куйрығы 4 гезге созылып та атыр. Аспижәхәнгирдің усындай фантастикалық халда сүүретлениуі Шәрьяр менен Әнжимнің өзлерине қарсы душпанларды жеңиуине жәрдем береді.

Улыұма айтқанда, дәстандағы барлық фантастикалық образ, мотив, предмет, сюжеттер шығарманың қызықты ұақыяларға бай болуына қызмет етіу менен бирге, халықтың арзыу-арманларын да сәулелендіреді, ой-өрісіннің қай дәрежеде екенлігіннен бизге дерек береді.

«Әмір-дәрья» журналы, 1994, 1-сан, 76-78-бб.

ҚАРАҚАЛПАҚ ИЛИМИЙ ФАНТАСТИКАСЫНДА ЭКОЛОГИЯ МАШҚАЛАСЫ

(С.Исмаиловтың дәретпелери тийкарында)

Тәбиятты қорғау, қоршаған орталықты таза сақтау бүгінгі күннің дүнья жүзілік әхмийетке ийе машқалаға айналып отырыпты. Тәбиятты «бойсындырыудың» ақыбеті туұралы Ф.Энгельстин: «Бирақ тәбият үстіннен ерискен жеңіслеримизге хәдден зыят масайрап кетпейик. Бундай хәр бир жеңіс ушын ол бизден өш алады» (К.Маркс, Ф.Энгельс, 3-том, Т—1981, 70-б.) деген пикири менен хеш ким санаспады.

«Әдебиятшылардың (жазыушылардың — Ә.А.) миннети — заманласларымызды қайта тәрбиялау, оларға хәқыйқый адам дегеннің қандай болатуғынлығын түсиндириу, санасын тазалау... Усылар исленбегенліктен де экологиялық машқала келип шықты, деп ойлайман. Биз экологиялық апатшылықтың жақын қалғанын сезинбектеміз» (Иозеф Несвадьба, «Вновь поэтические Москвы». «Иностранная литература» журн. 1988, №9, 212-б) деп қышқырған чехословакиялы шайыр Иозеф Несвадьба хәм басқалардың, соның ишинде айырым қарақалпақ жазыушы-шайырларының да дауысын еситер кулақ болмады. Минне, арқайынлық, итибарсызлық ақыбеті неге әкелип соқтырды?! Адамлардың тәбиятқа мийримсиз қатнасының нәтижесинде көплеген өсімликлер, балық, хайуан түрлери жоқ болып кетти. Дәрья, көл, теңизлер курып бармақта. Усының салдарынан климат өзгерди: хәуа райы бузылды, дузлы шаң көзди аштырмайды. Адамлардың денсаулығы, жасау шараяты бузылмақта, бала өлими жоқары.

Рус фантаст-изергилеушиси Е.Парнов «Фантасты в мозговой атаке» мақаласында: «Еле хеш ким тәбиятты сақтау кереклігине бас қатырмайтуғын, керисинше бойсындырыу модаға айналған ұақыпта-ақ илимий фантастикалық әдебиятта экологиялық тең салмақтылықты сақтау машқаласы көтерілген еди. Хәттеки, қоршаған орталықты сақтаудың барлық жойбары илимий фантастикалық китаптарда қашшан өзі көринисин тапты» («Новое время» журн. 1987-ж. №39 25-сент. 3-б.) деген еди. Бул пикирди бүгінгі күннің қарақалпақ илимий фантасти-

касы ушын да айтылған десек қәтелеспеймиз. Өйткени қарақалпақ фантастикалық шығармаларында да тәбиятты сақтау бас мәселелердің бири болып келди.

С.Исмаиловтың «Жүрек галактикасы» романында тәбиятқа меҳир-өз қатнас жасағанлар ең соңында тәбият тәрәпинен әдил жазасын алды. Мыс: «Керикеткен» планетасының өтмиш тарийхында Хоффи деген адам үш тәрәпи қалың тоғай, бир тәрәпи океан менен қоршалған бриллиант карьері бар Маржантауға барыу ушын оның жолындағы жабайы мақлуқ-маймылларды қырғынға ұшыратады. Бирақ кейин маймыллар шаққан хәрекет етип Хоффидың тәрәпдарларының бәрін өлтиреді. Хоффидың өзі бир шуқырға түсип, зорға аман қалады. Лекин байлыққа қызған ол өзіндей тек көзине дүнья көринген Таю деген адам менен екінши рет және Маржантау бриллиантына ийелик етіу ушын урынады. Бул рет олар тоғайды өртеп жиберип жол ашпақшы болады. Дүнья, байлық алдында олар ушын тоғайың, қусың, хайуанатларын, жабайы адамларын бир тийин, өртеп жибереди, бәрін. Лекин, тилеске қарсы, таудың бийик шыңында болғанлықтан ғәзийнеге және қолларын жеткере алмайды. Сонлықтан енди олар Маржантауға комета кулатып, тауды бир неше бөлекке бөлип таслауды уйғарысады хәм солай ислеиди де. Нәтижесінде планета астын-үстін болады: халықтың жарысына шамаласы набыт болады, тирилерининң де рауажланыуында, санасында үлкен өзгерислер жүз береді. Уақыт, мәусим, кулаасы планетадағы барлық кубылыс, хәрекетлерде кері процесс жүз береді. Солай етип еки адамның тәбият нызамлығына қайшы ис-хәрекеті себепли пүткил планета апатқа дуушар етиледі.

Сабыр Ай Ман, Ая деген басқа планеталықлар менен саяхат жасап жүріп, тек суудан ибарат планетаға түседі. Бурын онда да адамлар курлықта жасаған екен, лекин космос корабллери көптеп ұшырылған, нәтижесінде хәр бир ушыу планетаның атмосферасына аз да болса зыянын тийгизип отырған — «түндікке» тесик түсирген. Ақыбетинде шилтерленип қалған планета түндігіннен космостың зыянлы нурлары кирип, тиришиликти әсте кемире баслаған. Кейин усындай бир ушыу уақтында хәр қыйлы газлар реакцияласып, күшли жарылыс жүз берип, планета бир неше ай тынбастан жауған қар, жауыннан суу планетасына айналған.

Романда суүретленген жылан-адамның да планетасы бурын ярымы курлық, ярымы суудан ибарат сулыу планета болған екен. Бирақ басшылардың көзсізлігі, надурис көрсетпелери нәтижесинде шөлистанды гүлистанға айналдырыу мапазы басланған. Дәрьяны шөлистанға

бурып, теңизди жоқ еткен. Ысырапгершиликке жол қойылған. Нәтижесінде ийислениу басланған. Бара-бара бәд ийисли зиянлы газлар атмосфераға қалдырылып, реакцияласып, атмосфера қабатын — түңликті «жеп» қойған. Отлы метеориттер планета қорғанышын болмағандықтан иркинишсиз планета устине жауа берген. «Тәбиатқа қатал көз-қараста болғандардың тәдриги усылай жууақланатуғынын билеп қойғанның артықлығы жоқ. Өзлерін де абайлы болың. Жерлик бирәдарлар! Бизин қәтелигимизди қайталамауға умтылың», дейди жылан-адамлар өкинишли түрде. Қуллаасы, романда тәбиатқа жауызларша қатнас жасағандардың тәдирлері аянышлы аўхалда қалады.

Жазыушы «Бизлер бир үйде жасаймыз» повестинде де экология машқаласына қайтады. Бунда ол планетаны барлық жанлы-жаныуар, тиришиликти ийелериниң үлкен шаңарағына қыясласа, ал Аспанды, атмосфераны сол шаңарақтың түңлигине теңеп (шынында да усындай екенлиги анық) сол түңликтин тесилмеуине күш салыу — ҳәрбир азаматтың уазылпасы деген жууақ жасайды. Тәбиат ызымына қайшы екенлигин билсек те, бирақ биз онша елеи бермейтуғын, әпиуайы, күнделикли нәрсе сыпатында қарауға көзимиз үйренисип кеткен. Мысалы, тасландылардың ашық далада жатыуы, олардың ирип-шириуине жағдай жасап, нәтижесінде бәд ийисли газлар пайда болып, атмосфераға араласып, пүткил тиришиликти атаулысына зияны тийетугынын ойламайтуғынымызға дейин ашынады. Улығма шығарма оқыушы қалбине Ана тәбиатты көздин қарашығындай сақтау зәрүрлигин уялатады, тәбиат деген ауылымыз, яки қала, республикамыздағы жер, су, хайуанатлар, өсимликлер дүньясы ғана емес, соның менен бирге барлық елдердеги, материк, пүткил планетамыздағы қоршаған орталық екенлигин, егер үйимиздин алдындағы тоғайлы галактика тәбиатының бир молекуласы, ямаса атомы деп ойласақ, сол тоғайдың ретсиз жоқ стилиуи, атомның ҳәрекетке келиуи галактика тәбиатын қолайсыз тербелiske түсиретугынын ҳәр биримиздин сезинип жасауымыздың кереклигин санамызға қуяды.

Тәбиатта ауысық нәрсе болмайды, ҳәммесиниң де өз орны, керекли жери бар, соның менен бирге тәбиат затлары өлшеули, бир-бири менен байланысly. С.Исмаилов экология машқаласына арналған «Фазтон трагедиясы»нда тәбиаттың усы ызымлықларын есапқа алмау тиришиликтин жоқ болып кетиуине алып келиуи итимал деген жууақ жасайды. Гүрринде сөз стилиуинше, Фазтон планетасы атмосферасы Куяш нурының пәсейиуи ақыбетинен онлаған жылдан соң сууынын кетиуи дәлилленген. Буннан тәшүишленген академик Майл Курт ге-

нерал Герекке планетаны Куяшқа жақылатуу орбитаға өткериу жобасын ислеп шыққанлығын айтады ҳәм оны үгитлейди: «Планета сууынса алтынларының түрин өзгерттип жибериуи мүмкин», дегеннен кейин Герек келисим береді. Бул жобаға Марян қарсы болады. Бирақ оның сөзин тыңламай Курт ҳәм Гереклер планетаны набыт етип алады.

«Мешкей» фантастикалық памфлет-поэмасында автор тубалаушылық дәуириндеги басшының типин мешкей образы арқалы береді. Ертеқ формасында жазылған поэмада мешкей ҳеш тоймайтуғын етип сүүретленеди: тәбиатты биротала бүлдиреди, тиришиликти набыт етеди.

Жазыушы айырым басшылардың усындай көзсизлиги, менменлиги, ашкөзлиги себебли кеткен кемшиликлерди әулақлар қайталамағын, сабақ алсын деген нийетте болады.

«Төрт көз түүл болса...» гүрриниң тийкаргы идеясы оқыушы қалбинде тәбиатқа меҳир-муҳаббат сезимин оятуу, адамларды ауыз-биршиликке шақыруу болып табылады.

«Әмиўдәрья» журналы, 1994, 10-12-санлар

ӨЗГЕ ЦИВИЛИЗАЦИЯЛЫҚЛАР ОБРАЗЫ

Образ — көркем шығармада адамның көркем сүүретлениуи... Бирақ образ термининиң өзи кең ҳәм тар мәнилерде қолланылатугынын да айттып өткен жөн. Кең мәниде қолланылғанда образ түсинигине инсан көркем сүүретлениуинен тысқары, пейзаж, детальлар, буйымлар, затлар, хайуанат дүньясы, шығарма тилиндеги көркемлеу қураулары ҳәм басқалар киритиледи. Тар мәниде болса, тек инсан өмириниң көркем сәуеллениуи ғана аңлатылады (Бобоев Т. Әдебиаттануға кирисиу курсы бойынша оқыу методикалық қолланба, өзбек тилинде. -Т.: «Уқитувчи» баспасы, 1979, 40-бет).

Илимий фантастикалық әдебиет көркем әдебиеттиң басқа түрлеринен образларының көп түрлилиги менен де парыкланады. Илимий фантастикада көбинесе өткен яки келешек турмыс уақыялары сүүретленетугын болғандықтан онда бүгинги дәуиримиздин адамларының образлары жасаланыуы менен бирге өткен ата-бабаларымыз, келешек әулақ, сондай-ақ өзге планеталық адамлар образлары да өз сәуеллениуин табады.

Өзге цивилизациялықлар фантастикалық образлар болып табылады. Фантастикалық образлар шығармада фантастикалық кубылыс, уақыяның пайда болыуын тәмиийнлейди, фантастикалық сюжет дүзе-

ди. (Ибрагимов Р. Жанр научной фантастики в узбекской литературе. -Т.: «Фан» баспасы. 1987. 5-бет.) Фантастикалық образлардың басқа түрлері сыяқлы басқа цивилизациялық образлары да дәретпде усы мақсетке хызмет етеди.

Қарақалпақ илимий фантастикалық шығармаларының дерлин көпшилигинде өзге планеталықлар жер адамларына салыстырғанда ра-ўажланған, илим, билимнің шегине жеткен цивилизация ўакиллери сыпатында сўўретленеди. Олар жерге ушып келеди хэм өзлериниң планеталары менен таныстырыў мақсетинде жерлик адамларды (балаларды да) алып кетип, таныстырып болып әкелип таслайды. Соның менен бирге қарақалпақ илимий фантастикалық шығармаларының көпшилигинде тән және бир нәрсе, басқа планетадағы халықлар турмысы абдан, қурғын, илими раўажланған етип сўўретленеди. «Не ишемен, не кийемен» ҳ.т.б. сыяқлы ҳеш бир машқала жоқ. Аш болса, илгек сыяқлы бир дәрини таслап жибереди, соннан тап ҳәптелеп, айлап жүре береді. Бир-биреўге жаманлық ойлаў т.б. сыяқлы адамды рухый, физикалық жақтан қуртатуғын иллетлер де жоқ. Барлығы шетинен билимди, адамгершиликти, саналы азаматлар. Фантастикалық шығармаларда басқа планеталықлар да раўажланған цивилизацияға, жоқары саналы жәмийетлик дүзимге ийе ҳалында пайда болмаған. Бир ўақытлары оларда да урыс-қағыс хэм басқа да жаман иллетлер болып турған («Араллы балалар хэм бийсәўбет қонақлар», «Абайлаңлар, адамлар!», «Қорқынышлы қара көленкелер», «Пәрўаз» ҳ.т.б. шығармаларға нәзер салыңыз). Лекин адамларды тәрбиялап, бир мақсетке бирлестириў арқалы, яки илимнің өсиўи нәтийжесинде ойлап табылған аппаратлардың жәрдеми менен жоқары цивилизацияға жетискен. Айырым дәретпелерде адамлардың идеал жәмийетлик дүзимге ерисиўиниң анық себеплери айтып өтиледі. Мысалы, «Қорқынышлы қара көленкелер»де (С.Исмаилов) шолпанлыларда бийқәсийетлер шығып қалса, оларды қара нийетли адамлар жасайтуғын планетаға жер аўдарып жибереди, ал «Пәрўаз»да (Ж.Хожанов) планетада Адам психологиясына тәсир ететуғын — адамгершиликти түсиндиретуғын психологиялық аппарат ойлап табылғаннан соң питонилер татыў жасайтуғын болған, ал «Араллы балалар хэм бийсәўбет қонақлар»да (Ә.Қарлыбаев)лапалалылар бала туўылған ўақытта оның мийиндеги жағымсыз, унамсыз сезимлерди алып таслайды екен ҳ.т.б. Солай етип авторлар адамлардың ҳақыйқый адамгершиликти жәмийетин дүзиўдин, адамларды ҳақыйқый Адам етип жетилистириўдин өзлеринше жолларын көрсетип береді. Илимий фантастикада қорықпай қыял жуўыртыў шәрт, сонда ғана илимпазлардың

өзлерине де еле түсиниксиз илимнің сан мың жумбақ сырлары туўралы олар (фантастлар-Ә.А.) илимпазларға жол- жоба, бағдар бере алатуғынына А.Беляевтың да көзи жеткен екен (Дробжев В.И. Достоверность невероятного (А.Беляев. Продавец воздуха, -Алма-Ата: 1989.-219-бет). Сонлықтан биз де қарақалпақ жазыўшыларын батыл болжамлар усынғаны ушын қоллаймыз. Ал бул жоллар, усыллар қандай нәтийже береді, оны, әлбетте, ўақыт көрсетеди. Бул да бара берсин, жазыўшылар идеал адам образын жасаў арқалы Жердин де сондай идеал Адамлар планетасына айланыўын әрманлағанын, бизиң ушын оларды ұлги, көзгир етип алға тутқанлығын көремиз хэм шығармадан буның ушын нелер ислеў кереклигин, не жетиспейтуғынлығын табамыз. Бизиң адамгершиликке жатпайтуғын айырым иллет, қылықларымыз ашып тасланады. Бул белгилер, әсиресе, «Жат журттағы жети күн» (М.Нысанов), «Араллы балалар хэм бийсәўбет қонақлар», «Пәрўаз», «Алыс планетадағы қысқа ўақыт», «Қорқынышлы қара көленкелер», «Әрўақлы адам» (А.Әблиев), «Белгисиз қаланың балалары» ҳ.б. шығармаларда айрықша көзге түседі.

Өзге цивилизация ўакиллери ҳақ нийетли, ғамқор адамлар ретинде сәўлеленетуғынлығы соншелли, бизиң балалар азмаз қыйналып атырса, яки дүнья жүзин қыдырыўды әрманлап отырса олар биотолқынлар арқалы «еситип», дәрхал жанларында тайын болады. Мысалы, «Араллы балалар хэм бийсәўбет қонақлар»да Әмет хэм Абдулалар Аралдың толыўын әрман етеди, теңизди толтырыў ушын қандайла бир сыйқырлы күш кереклиги ҳ.б.лар ҳаққында сөйлеседи: «Қәте» (Р.Нарымбетов) гүрринде Бахрам оқыўға қызықпайтуғын бала болғанлықтан, сабақ таярлаўда қатты қыйналады. «Әх,қәне енди, Ибн Хаттабтай бир ғарры ушырасып қалса?! Ямаса ҳеш болмағанда Алаўатдийннің сыйқырлы шырасы бир күнге ғана қолыма тийсе?!»(Қус жолы. Альманах,-Н.: «Қарақалпақстан»,1989.-166-167-бетлер), деп гүрсинеди: «Жүрек галактикасында Сабыр- космология илими менен шуғылланыўшы алым. Ол бурын «ушар тарелка» түскен орынды көриў нийетинде (әлбетте, олар ҳаққында ойланып) келеди, нәтийжеде өзге цивилизациялықлар жетип келеди хэм тийисли жәрдемлер береді; ал «Жаңа жыл кешеси»нде ҳеш ким олар туўралы ойламаса да, балалар менен Аяз ата түринде ушырасыўды мақул көрген арионлы адам Аяз ата болып ойнайды; балалардың бузылайын деп турған байрам кейпийтларын (себеби Аяз ата болып ойнаўға таярланған Марат сол күни аўырып жатыр еди), керисинше, және де көтерип жибереди: «Ушыўшы тарелка»ға саяхат»та Гүлмийра: «Әх, қанатың болса... кең аспанда гезип ушсан!» деўи мәтәл, «-Сиз ушыўды қәлейсиз бе?»(Жандаўлетов Т. «Жеткиншек» газетасы.

1990. №38.)деп жетип келеді. Әлбетте, бұндай гезлесиулер бизге ер-текти еслеткени, исенимсіздей туйылғаны менен де бийтаныс планеталықтардың жақсы нийетлилер екенлигин ашып көрсетиуге жәрдем береді. Жазыушылардың идеализациялап көрсетиуге урынғаны сон-шелли, олар дослар үшін хеш нәрсе аямайтуғынлар ретінде сүүретленеді. Мысалы, Аней хәм Жаснаялар («Пәрүаз» повестинде) Камал, Махмуд, Гүлбазарды Иконның қолынан қутқарыу үшін қымбат бадалы экспорт металы алынып атырған, өзлери үшін да зәрүрли Палермо планетасын, жүк тасыушы аппаратты берип жибереді. Ал «Қәте» гүрринде сырт планеталықтар сабақ жақпай тұрған Бахрамға өзлериниң Галактика кодекслеринде төменги цивилизация өмирине араласыу қадған стилсе де, корабль жәмәәти ски тәрәп болып айтысып, узақ тартыстан соң «Мүтәж адамға жәрдем бериу де кодекс бойынша қаралады» деп бир тәрәп утып шығып, жәрдем береді. Бул екеуи де басқа планеталықтардың образларын күшейтиуге себеп болғаны менен де оқыушыны исендирмейтуғынын да айтып өткен жөн.

Келешекте саналы тиришилик ийелери жасайтуғын планеталар ашыла қойса, олар арасындағы дәслепки байланысты орнатыушылар илимпазлар ғана болыуы мүмкин. Себеби космос шексізлигинен излейтуғынлар, дәслепки ушырасатуғынлар солар, алымлар. Сонлықтанда илимий фантастикада жасалатуғын көпшилик, соның ишинде өзге планеталық образлардың да көпшилиги алымлар болып табылады. Алым болғанда да өз искерликлерин адамзаттың келешегин және де жақсартыуға жумсайтуғынлар ретінде көринеді.

Барлық жәмийетте де «адамның аласы да, қуласы да» ушырасатуғыны тәбийий. Усындай реаллықтан шетлемесу мақсетинде айырым жазыушыларымыз Ико, Ино («Пәрүаз»), Ийг Рик («Сыйқырлы робот хәм басқалар хақында»), Майл Курт, Герек («Фазтон трагедиясы»), Хоффи, Таю, Сахуан («Жүрек галактикасы») х.т.б. сыяқлы адамзат душпанлары образларын да жасайды. Лекин олар шығарма ақырларында бәрхәма женилиске ушырап отырады.

Енди биз көркем дәрәтпелерде жасалған бийтаныс цивилизациялықтардың дене пишимлиерине азы-кем тоқталайық:

Л.Толстой: «...Адамнан артық саналы тиришилик ийесин жасау мүмкин емес» (Бритиков А.Ф. Русской научно-фантастический роман. «Наука» баспасының Ленинград бөлими, Ленинград, 1970. 64-бет.) деген екен. Биология илимлериниң докторы Ю.Ралль: «Космос адамы қандай болады?» деген сорауға былай жууап береді: «Жәни-уарлардың физиологиялық дәрегиниң бир болыуы және олардың өзін

қоршаған орталыққа бейимлесіуі ызыамлықтары Әлемдеги тири организмлердиң өзара уқсас болыуына алып келиуи тийис. Оның үстине, өмирдиң эволюция жолы менен рауажланыуы және сана элементлериниң пайда болыуы саналы тиришилик ийелериниң сырт пишининиң уқсас болыуын тәмийинлейди».

«Саналы тиришилик ийелериниң өмир сүриуине қолайлы деген аспан денелеринде тиришилик үшін белгилі бир жағдай болады. Демек, саналы өмир белгилі бир жағдайда пайда болады деген сөз. Ал усы белгилі бир жағдай Әлем кеңислигиниң саналы тұрғынларын өзара уқсас ететуғынлығы өзинен-өзи түсиникли» (Серикқалиев З. Жылдар сазы. - Алматы: 1971. 64-65-бетлер).

Бул бир-бирине уқсас келетуғын еки пикирди келтириу арқалы биз басқа планеталық адамлар тап усылардың көрсеткениндей болады дегенди айтпақшы емеспіз. Соның менен бирге бұндай болмайды деп те тартыспақшы емеспіз, оны уақыт, келешек көрсетеди, бірақ бизиң жазыушыларымыздың да бул мәселеде тийкарынан усындай пикир отирапында екенлигин айтпақшымыз. Мысалы, арионлы балалардың қоллары келте, аяқлары узынлау, басқа айырмашылығы жоқ («Жаңа жыл кешеси»); лапталылардың қолы узын, көзлери үлкен, ғаррыларында сақал бар («Аралы балалар хәм бийсәубет қонақлар»); арсарылардың ер адамларының бойы узын, жауырындары қақпақтай, дене пишими оғада жетилискен, хаяллары шырайлы («Азаттың жазғы дем алыста басынан кеширгенлері»); еситиу органлары жақсы рауажланған («Эруақлы адам»); үркерликлер ысылдаған сес шығарады, қолларын жүн басқан, қолларының үстине қанатлар өсип шыққан («Абайлаңдар, адамлар!»); сириуслылардың денелери үпелектей женил элементлерден ибарат, сонлықтан шашылып, қайтадан биригип кетиу қәсийетине ийе («Қызыл қар»); үш көзлі, бойлары узын, хаял менен еркек биздегидей жүзинен, дауысының жууан-жиңишкелиги менен де айрылады («Жат журтғағы жети күн»); питонилилердиң бойлары бир ырым метр, ала көзлери еки шекесине питкен, терилери, қаны жасыл, жақ сүйеклери үшкірлеу, мурьылары батыңқы, олар да белоктан пайда болған («Пәрүаз»); бойы еки метрден аслам қараусыз болғанлықтан шашы өсип тобығына түскен, денесин жүн басқан, тырнағы өскен («Жезтырнақ»); «Стрэнд» планетасының адамлары қалеген формаға ене алады («Ушыушы тарелкаға саяхат») х.т.б. деп өзге саналы тиришилик уәкилдериниң сыртқы пишинлерине шамалы-шамалы ғана өзгеріслер киргизеди де қояды. Усының өзи фантастлардың космос адамлары Жер адамларына уқсас болыуы мүмкин, лекин соның менен бирге айныма-

ған дәл бірдей болмайды деген пикирде екендіктерін де көрсетеді. Көпшілік өзге цивилизациялықтар менен гезлестім дегендер де, олардың дене пишиндерінің айырым өзгешеліктерін есепке алмағанда, адам тақлетте болатуғынлығын айтады. Мысалы, «Мен де жерліктердікінен өзгеше тилде сөйлестім» деген мақалада өзге планеталық пенен ушырасқан ярославлы Александр Кожевников деген бیرهу олардың түр-түсін былай сыпатлайды: «Бұл түр-түсі адамға ұқсаған екі тиришілік ийесі еді... Жүриси, қадам таслауы қадимги бизлердікіндей...

Ол скеуи бір-бирине усас еді. Адамлардікіндей оларда да екі қол, екі аяқ бар. Меннен оның бойы адеуір үлкен еді... Дене пишини келискен, жарасықы... Бет-әппетиниң рені, мениңше, қадимги адамлардікіндей... Көзлери адамдікине салыстырғанда бір-бирине жақын жайласқан...» (Кожевников А. Я тоже говорил по-неземному (Не может быть. Альманах чудес, сенсаций и тайн, выпуск второй. август, 1991. — М.: издательство «Новости». 1991. 168-бет.)

Солай етип өзге планеталықтар менен ушырасқанлар да фантастарымыздың космос адамының «сүүретін» сызыуда дурыс бағдар тудып атырғандығын тастыйықлайды.

Бийтаныслардың ұзақ жасайтуғынлықтары базы бір шығармаларда айтылады, базыларында сезиледи. Ал «Жат журттағы жети күн» де анық атап көрсетиледи; Бекназардың саяхат еткен планетасының адамлары орташа 300-350, гейпаралары 500 жылға шекем өмір сүреді екен. Шығарма памфлет, сатира-юморлық болғандықтан да бұл жерде автор басқа планеталықтардың ұзақ жасауын көрсетіуден гөре, жер адамлары рухый, физикалық жақтан езілмегенде, экологиялық қ.б. қыйыншылықтар көрмегенде 350 болмағаны менен де хәзиргиден ұзақ өмір сүріуі мүмкін дегенді айтпақшы екендігін сезіуге болады.

Фантастар сырт планеталықтардың унамсыз образларын сүүретлегенде фольклорлық ұсылдан пайдаланады. Мысалы, «Пәруаз» повестінде қара нийетті кусубалы Ино, Иколар қара кийім кийген, жақтары жалпақ, көзлери қысық, түр-түсі қара, деп көрсетиледи, және де автор адам деу орнына оларды «мақлук» деп атайды. «Сыйқырлы робот хәм басқалар хақында» атлы фантастикалық поэмада зулым патша Ийг Рик хәм оның шериклери «темірден жаралған, нан орнына көмір жегенлер» деп сүүретленеди. Бірақ ұсыл бұл шығармаларда жақсы нәтиже беріп тұрған жоқ. Сонлықтан жазыушылар унамсыз образ жасағанда қахарманлардың сыртқы формасына «қара бояу» жаға бермей, олардың унамсыздығын, ишкі дүниәсы пәслигін хәрекетлери,

минезлери менен көрсетіуге тырысулары лазым. жақсы нәтиже береди. «Жүрек галактикасы»нда С.Исмаилов итибарсыздық пенен қарағандықтан, ақырында өз планеталарын апатқа ұшыратқан бір қанша басқа саналы тиришілік ийелерінің аянышлы турмыстарын сәулетлендиреди. Олардың тек күн-көрисі емес, ал сыртқы түр-түслери де, дене пишинлери де бийшара халда сүүретленеди. Мысалы, керикеткенпилердің аяқлары дизесинен бүгілген, дизесинен сүйретилип жүреді, баслары тасбақаның басына ұқсас, екі шекесинде екі тесік (көз) бар, ауызлары кең, мурынлары жалпайған, қоллары курбақаның пәнжесине усас, ұзын: балық- адамлардың қалашы бар, баслары жыландикине мегзес, қуйрығы балықтикіндей: жартыбаслылардың басларының жартысы жоқ, баслары қалегенше созылады; жылан- адамлардың денеси жыландай оратылады, көзлери киши, мурынлары пилдікіндей жүде ұзын, үш-төрт метрлік қуйрықтары бар, бауырында төрт жуп қоллары бар, бірақ қысқа, төбелерінде айдарлары бар, ысылдап сес шығарады қ.т.б. Өз планеталарын көздің қарашығындай сақдай алмағандардың бундай дене пишинлерінің күлжили, бийшара мақлуктар сыпатында «сызылыуы» шығарманың идеялық мазмұнын күшейтип турыпты, соның менен бирге автордың олар үстинен шығарған хукими болып табылады.

1994-жыл

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ СӨЗ АҰЫСЫҰ УСЫЛЛАРЫН ҚОЛЛАНЫҒЫ

Тил — ең ески хәм ең қушлы тарийхый естелик болып есапланады. Халық тарийхы ҳаққында тил элементлериниң өзи-ақ белгили мугдарда мағлыұматлар беріу қәсийетине ийе. Өйткени, тилде басқа тилдин элементи бар болса, онда басқа тилде сөйлеуши халық пенен сол халықтың мәдений, территориялық жақтан яки социал-экономикалық жақтан байланысы болған дей аламыз. Сонлықтан да «тил — халық тарийхының сәулеси» деп бийкар айтылмаған. Солай екен, тилди аса қадірлеймиз, жән-жақлама изертлеп, үйренип барыуымыз керек.

Дүньяда үш мыңнан аслам тил хәм оның диалектлери бар деп есаплатуғын болса, сол тиллердин ҳеш биреуи тек бир халықтың ғана тил элементлеринен турмаиды, яғный, таза тил жоқ. Себеби, «адам бир жәмийетте жасап турып жәмийеттен тысқары болыуы мүмкин емес». Яғный ҳеш бир адам адамлар менен қатнасыз жасай алмайтуғыны сыяқлы, халық, миллетлер де бир-бири менен қандайда болмасын қатнасқа ийе.

Қарақалпақ тилине хәм рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлерди изертлеу тарийхына көз жүгиртсек дәслепки соқпақты салған филология илимлериниң докторы, профессор, лексиколог Есемурат аға Бердимуратовтың атын хұрмет пенен тилге аламыз. Е.Бердимуратов бул сөзлердин қарақалпақ тилине аұысыуын еки дәуирге: 1) Октябрь революциясына шекемги 2) Революциядан соңғы дәуир деп бөлип қарайды.

Октябрь революциясына дейин қарақалпақ тилине рус тилинен сөзлердин аұысыуының пассив жағдайда болғаны хәм не ушын екенлиги де хәммеге түсиникли.

Октябрь революциясы жеңгеннен соң қарақалпақ аұыллары бурын көрилмеген дәрежеде өзгериске ушырады. Мектептер салынды, колхозлар дүзиліп жаңа техникалар келе баслады. Мине усылардың хәммеси рус тилинен қарақалпақ тилине сөзлердин аұысыуын активлестирген факторлар болып есапланады. А.Қ. Қыдырбаев «Вестник» журналының 1961-жылғы №1 санында жәрияланған мақаласында дәслепки дәуирде рус тилинен кирген сөзлерге бир аз илимпазлардың «турпайы» қатнас жасағанлығын, тилдин тазалығын бузып алыудан қорыққанлығын айтады. Әлбетте, бундай түсинбеушиликтен келип шыққан қәте пикирлер соңғылығында сағластырылады.

Рус тилинен хәм усы тил арқалы басқа тиллерден қарақалпақ тилине сөзлер аұысыуы үш түрли жол менен иске асады:

1) Сөз хәм терминлер сол рус тилиндеги формасында тиккелей аұысты. Мысалы: ансамбль, кино, автобус хәм тағы басқалар.

2) Гейпара сөзлер қарақалпақ тилиндеги эквивалентлери менен қатар қолланылыу жолы менен өтті. Мысалы: общежитие — жатақхана, председатель — баслық хәм т.б.

3) Сөз хәм терминлер аударыу арқалы аұысты. Мәселен, наглядное пособие — көрсетпе қурал, политика — сиясат, трудодень — мийнет күни хәм т.б.

Бул усылды калька усылы деймиз. Хәр қандай талантлы шайыр, жазыушы бул басқа тилден кирген сөзлерди пропагандалаушы хәм сөз өлестиреушилер де болып есапланады.

И.Юсуповты қарақалпақ, хәтте өзбек поэзиясының да гиганты десек асыра сиптеген болмас едик. Ол соның менен бирге пүткил аұқамға да белгили болған шайыр.

Хәр қандай сөз шебери өз шығармасында сәулелендирип атырған дәуирдин «тили» менен сөйлемесе дәретпесиниң қушлы болып шықпайтуғыны турған гәп. И.Юсупов бул қағыйданы естен шығармаған. Өзиниң «Актрисаның ығбалы», «Жолдас мугаллим» т.б. шығармаларында қахарманларын өз дәуирине сәйкес сөйлете билген.

Мысаллар келтиремиз:

«Артеллесиу, мине, усылай кеуилли» («Жолдас мугаллим»).

«Коммунар нәсили қатарға турар».

«Демонстрацияларға топылар тағы».

«Большевикше иси, сөзи менен» («Дала әрманлары»).

«Тауысылмас күш алып сонда тарийхый декреттен», «Ликбез ашып большевикше жарыққа» («Жолдас мугаллим») х.т.б. архаизм, историзмге айналып кеткен интернационаллық сөзлерди шайыр дәуир колоритин ашып беріуде шебер қоллана билген. Хәзир олардың биразы қолланылмайды. Жоқарыдағы мысаллардағы артеллесиу, октябрын, телеграфтын, шоферим, каникулға, паровоз сыяқлы сөзлер метатеза кубылысына байланыс-лы аұызша тилде: «эртеллесиу» «октябрын», «балшебикше», «киладан», «каникольға», «паравоз» болып айтылса, тилдин эпентеза кубылысына байланыс-лы (ы, и, у, ў сеслериниң қосылып айтылуы) ўктябирдин, сылетта, яныбардын, кылубтын болып айтылады. «Ауылатком» деген сөзде ғана элизия кубылысы көзге түседі: (ауылатком).

Шайырдың мийнетлеринде бурын да бар, хәзир де турмыста қолланылатуғын рус тилинен кирген сөзлер көп. Мысалы: — «Қайтқан ғаз-

дай дизилди қатар», «Телеграфтың бағаналары», «Коммунист солдаттың бәри ядында», «Нақ бежерип жүрмен планлы исин» җ.т.б. Қулласы И.Юсуповтан қарақалпақ тилине аұысқан шет тил элементлериниң ҳеш бири де шетте қалмаған. Талантлы шайырға тән бир нәрсе, интернационаллық сөзлерди тийкаргы мәнисинен басқа жаңа мәни берип қолланыўға, жаңадан сөз дизбегин жасаўға умтылады. Мысалы;

«Жиберди боранлар гвардиясын». («Дала эрманлары»). «Гвардия» сөзи қарақалпақ тилине аұысқан ўақытта «ақ», «қызыл» сыяқлы сөзлер менен ғана байланыслы қолланған болса Ибрайым аға оны «мәрт», «боранлар», «атыз» сыяқлы сөзлер менен де байланыслы пайдаланып, ол сөзлердиң жасаў ўақтың узартты, тилимиздиң сөзлик составын байытты.

«Қурбақалар тынбай концерт береді» («Әмиўдарья» жур). «Бир сағал төрт даўыс пенен, концерт берер еди-аў бәлем». 1-мысалда «концерт» сөзи «ўарқылдайды», «ўарқ-ўарқ етеди» сөзиниң орнына болса, екиншиде «улыр еди», «улуйды» деген сөзлердиң орнына қолланылған. «Газета» сөзин И.Юсупов өзиниң персонаж, қаҳарманларының образын, өзиншелигин ашып беріў ушын орфоэпиялық формасында қолланғанының да гүўасы боламыз. Мысалы:

«Газетке орап зағарамды,
Асып алып семиз боқшамды».

«Мә, мына газитти оқып көр өзиң» җ.т.б.

Қар бир тараўдың халықлық лексикадан басқа жалпы тек өзлерине ғана тән лексикасы болады. Буны лингвистика тилинде профессионаллық лексика деп атайды. Бул жерде бизиң айтажағымыз, медиклер өз-ара сөйлескенде өзиниң профессионаллық сөзлерин көбирек қосып сөйлейди. Бул басқа профессия ағзасы ушын онша түсиникли болмаўы мүмкин. Ибрайым Юсуповтың басқалардан тағы бир өзгешелиги, сөз саплаўда шеклениўшилиқ жоқ. Оның шығармасынан барлық кәсипке байланыслы лексиканы ушыратыўға болады. Мысалы; Аўыл хожалығына байланыслы сөзлер: «Салы арқасында суў ишсе шигин. Алымлар гербицид шашады бүгин». Илимге байланыслы.

«Шәўкетли жұлдызлар меридианасы», «Кийдиң теңиз ерлик скафандырын» т.б.

«Сенде бар жоқары вольтлы тоғ жүрген», «Сен кеўлиминің космаларомы, ығбал қуяшы». Әдебиятқа байланыслы сөзлердиң қолланылымы, мысалы: «Фотокорреспондент — тынымсыз қоян», «Репортаж берер эфирге мұдам» т.б.

Медициналық сөзлер:

«Қатте, минбес еди самолетке де, микроб-сикроб жуғып жүрер деп», «Мәрт жүректер — өмир моторлары, инфарктқа жоғал — дер булар» т.б. Мине көрип турғаныңыздай И.Юсуповтан қарақалпақ тилине рус тилинен кирген (профессиональ сөз болса да) ҳеш бир сөз «қашып қути-ла алмаған». Тилдеги барлық сөзди қолланған шайыр ретли қоллана биледи. Көркем образлы етип бере алады. Мысалы: «Ийнин асыққан-да домкрат еткен», «Гирес-гирес ақ қаруан, көшелер, шым-шыстырық рельслер», «Вагон-вагонларды тислер», «Ақ тас, бул — тәбияттың бир балконы».

«Микроб-сикроб жуғып жүрер деп», «Рекордсмен кийик шығар ормслеп».

Қазирги ўақытта дүнья жүзиндеги илимде үлкен жетискенликлер қолға киргизилип атыр. Электроника, кибернетика, т.б. пәнлер пайда болды. Қар қыйлы роботлар иске түсип, қатте ең курамалы орган — жүрекке де операция ислеў мүмкиншилигине ийе болмақта. Космос кеңислиги кеңнен изертленип атыр. Мине усындай жаңа түсиниклердиң пайда болыўы менен жаңа сөзлер, терминлер пайда болып, олар өз тилимиздиң сөзлик составынан да орын алмақта. Бундай сөзлер де шайырдың шығармаларында кеңнен қолланылыўын тапқан. Мысалы: «Регламентин өзи созып та алар».

«Қудайдың дачасына қоныс басқан», «Үлкен оркестрди басқарып турған, Дирижер бир тынбай сермелер қолын» «Кетсин теренликке скважиналар», «Баслап алып жүрди альпинист бир қыз», «Кино, эстрада кеўили жән-жақ», «Рухый дүньясы болды, оның ноль». «Билет алып көреді де кетеди» (өмирдеги өзим тыныш болсам болды, деп ҳеш кимге саясы жоқ аламды сүўретлеўи басқаша айтса тәсирсиз шығар еди). И.Юсуповтың өз шығармасында интернационаллық сөзлерди қолланыў, шеберлиги ҳәм усылы мәселелерине толық жуўап бердик деп айта алмаймыз. Өйткени дүт тоғай арасынан бир адам жүрип өткені менен бирден оның ишинен гүзар жол пайда болыўы мүмкин емес. Сондай екен, бизиң бул мийнетимизде де кемшиликтиң болыўы тәбийий деп ойлаймыз. Жоқарыда айтып кеткенимиздей, қарақалпақ тилине рус тилинен ҳәм рус тили арқалы басқа тиллерден сөзлердиң аұысыўы кең пәт пенен өспекте. Тилекке қарсы, бул тараў бойынша изертлеў жумыслары аз. Сонлықтан тилши илимпаз ата-апаларымыз, студентлеримиз, усы тараўды өзлериниң изертлеў объектлерине айландырыўы лазым.

«Нөкис университети» газ. 1988-жыл, 22-апрель. №13 (1020)

Анага ҳар бир нәрсе теңеле бермейди: тең келмейди. Бул — Ананын жуда уллы, муқаддес, қарамаатлығынан.

Анага — Ұатан теңеледи ҳам Тил теңеледи: Ана тил деп айтылады. Бул болса ҳар бир адам ушын өз тилинин Анадай әзийз, мүбәреклигинен нышан.

Қарақалпақ тили — қарақалпақ халқының нандай қастерли, Қарақалпақстан халқының мәмлекетлик тилинин бири. Ғәрезсизликтин дәслепки қәдемлеринен-ақ (1-декабрьде) Қарақалпақстанда қарақалпақ тилине мәмлекетлик тил бийлиги берилип, бул сәне ҳар жылы үлкен көтеринқи жағдайда байрамланбақта...

«Мәденият ҳам спорт» газ., 2012-жыл, 8-декабрь.

«ТИЛГЕ ИТИБАР — ЕЛГЕ ИТИБАР»

дегенинде, буннан бес әсир бурын уллы ойшыл, данышпан шайыр Әлишер Науайы қаншелли ҳақ еди десенизши?! Себеби, шынында да, тил тазалығын сақлау, ҳар бир адамның ана тилинде ямаса өзи сөйлеп атырған тилде таза сөйлеуи үлкен мәдениятлылық саналады.

Усыны есапка алып гейпара заманласларымыздың айтып жүрген өзбекше сөзлеринин қарақалпақ тилиндеги аудармасын нәзеринизге усынбақшымыз:

Өзбекшедеги «тизими» сөзин базылар «қарақалпақшалап» дизими деп айтып жүрипти. Негизинде өзбек тилиндеги «тизими» сөзи қарақалпақшада «қурылысы», «курамы», «системасы», айырым жерде «структурасы» деп те аударылады. Сондай-ақ:

Маъруза қилди — *баянат жасады, баянат иследи* (маъруза қилды емес).

Чора-тадбир — *шаж* (шара-тадбир емес).

Назорат — *қадағалау* (назорат емес).

Ижройи тартиби — *атқаруу тартиби* (ижрайы тартиби емес).

Олдий — *әтиуайы* (алдий емес).

Маблағ — *қаржы, ғәрежет* (маблағ емес).

Хисобат — *есеп*

Мезон — *өлшем*.

Дастур — *бағдарлама* (дәстүр емес).

Погона — *бууын* (пағана емес).

Асосланиб — *тийкарланып* (асасланып емес).

(Бул дизимди усылай соза берсек болады)

Тил тазалығын сақлауға әдетленейик, дослар!

«Мәденият ҳам спорт» газ., 2013-жыл, 7-декабрь.

ЖУМЫСТЫҢ АҢСАТЫ БОЛМАЙДЫ

(Х.Рейимкуловтың «Қыдырбай Сайыпов тууралы еске түсириулер» топламына пикир)

Биринши гезекте Х.Рейимкуловтың сауап иске қол урғанын қоллап-қуғатлайман.

Оқып баслап, жерлес, оның үстине яшүлкен адамынның бундай жумысына араласпауым керек екен, дегенди кеўлиме түйип қойдым. Себеби азы-кем кемшилик, нуқсанлары табылып, айтсаң, дурыс түсин-бейтуғынлар: «Маған өйтпегенде не қылады? Қызғанады», деген қыялға да барып қалыуы итимал.

Бирақ, ойлайман, Хапыз ағам мениң қалыс оқып, қалыс пикир, пайдалы пикир айтатуғынымды биледи, сол себепли кемшилигин айтсам, өкпелемей дурыс түсинеми:

1. Мақалалар избе-излигин, бизиңше, шыққан, жазылған сәнелерине қарап орналастыруу лазым. Сонда ҳар тәреплеме дурыс болады, оның үстине, сонда Қ.Сайыпов ҳаққында бирдей пикир, мағлұматты кимнин биринши рет айтқаны да мәлим болады. Соның менен бирге китап атын да қойыу керек.

2. Мақалалар бир адамның өмири ҳам дәретиушилиги тууралы болғанлықтан қайталаулар гезлеседи. Бул тәбийий. Қайталау оқыушыны зериктиреди. Сонлықтан мақалаларда қайталанатуғын мағлұмат, пикирлерди биреуинде қалдырып, басқаларындағысын алып таслау лазым. Орнына көп точка қойсақ, мақаланың қысқарғаны түсиникли болады.

3. «Сөз басы»н қайта көрип шыққан макул. Сулыу, поэтикалық, образлы гәплер кураман деп логикалық, стилистикалық қәтелерге жол қойылған.

4. Хапызатдин Рейимкуловтың Қыдырбай Сайыпов пенен қалай танысқаны, қаширдан болғанлығы еле де ашықлау айтылса, Хапыз ағаның усы китапты шығаруға толық «право»сы барлығы өз-өзинен аян болар еди (Таныс болмаса да ықласбенти де шығара бериуи мүмкин ғой. Сонда да жақсы болады).

5. Қ.Сайыпов бойынша еске түсириу бер, деп анаған, мынаған барғанын, өкпесин көп айтқан. Еске түсириу деген еки адамның арасында, қатнасында еске түсириуге ылайық, турарлық, үлги аларлық ұақыя болған адамлар тәрәпинен айтылады. Егер сиз барған адам Қ.Сайыпов

туұралы еске түсире алмаса, оған ким айыпшы? Т.Қайыпбергенов, И.Юсуповлар дурыс жуап берген, жүректі дыз еттирерлик гәп, еске түсириуге ылайық қәдийсе болмаған болса олар Қ.Сайыпов туұралы не айта алады. Өзи 33 жаста кеткен болса, Т.Қайыпбергенов, И.Юсупов т.б.лар менен көп жүрмеген де ғой (Усыған байланыссы пикирлеримди тексттиң үстине де жазғанман, қараңыз).

6. Қаржы мәселеси бойынша ана жер, мына жерге барғаны айтылады. Кітапты шығарыуға пул болмаса жәрдем ете алмайман дегенлері (Тәжибаев Әжинияздың) айтылады. Хәзир, базар қатнасығы дәуириңде қаржы алдынан төленбесе кітап шығара алмайсан. Оған өкпелеудің керегі жоқ. Ә.Тәжибаевқа бир Қ.Сайыповтың кітабы ма келетуғын? Қайсы бирине тауып береді. Сонлықтан бундай гәплерди кітапқа киргизбеген жөн.

Хеш кимге жәрдем етпедің деп минлет етпеуимиз тийис. Мүмкиншилиги бар адам олсызда бундай сауап истен қашпайды.

7. «Бул ойнайтуғын «ойын» емес екен» деген кирисиу бағдарындағы мақаланың керегі жоқ. Тек ең соңындағы кітапқа жәрдем еткенлерге айтқан рахмет абзацын, айырым адамлардың Қ.Сайыпов туұралы жақсы, қайталамаған пикирлері алынып, «Алғы сөз» ге қосып, қайта ислеп жиберилсе болады. Тонқылдаған орынлардың барлығын алып таслау тийис. Сиз «жаманлаған» адамлардың хеш қайсысы да халыққа Қ.Сайыповтан төмен хызмет еткен жоқ. Биреуді көтермелеймен, сауап ислеймен, деп екинши биреуді төменге урмау керек, бийсауаплық болады, онда.

8. Х.Рейимқұлов кітапта жүдә жапакеш, жәбир көрген адам сыпатында көринеди. Оқыушы «Өйтип қыйналады екен, не қылады бундай иске қол урып» деуі мүмкин. Сонлықтан бундай гәплерди азайтуу лазым. Бир ауыз гәп пенен қыйын екенлигин айтып өтсе жеткикли. Кітап оқыушысы И.Юсупов, Қ.Ерниязовлардың «Бул ис сизің тарау емес, қолыңыздан келермекен» дегенинде олар хақ екен», деген жуумаққа келмесин.

9. Орфографиялық, пунктуациялық қәтелерди дүзеттим. Еле де көріп шығыу керек.

10. Қ.Сайыпов бойынша сөйлегиси келмегенлерди (мәселен Шпаде, Б.Надиров, Ж.Турдымуратов, Зоя Нурабуллаева т.б. көп адамларды қаралаған) айтыу шәрт емес. Сөйлегиси келмегени ол адамның Қ.Сайыпов бойынша көп билмейтуғынын билдиреди, ямаса умытқан болуы да мүмкин. Екиншиден, Х.Рейимқұлов Қ.Сайыпов туұралы биреуге хабарласса сол адам өз жумысын қойып питкеріуі шәрт, деген-

дей пикирде екенлиги кітапты оқығанда аңласылады. Бул оқыушыда Х.Рейимқұлов туұралы өзимшил, деген көз қарас пайда етиуі мүмкин. Хәтте хәр бир усынысты айтқан сайын (айтпасам дилим, айтсам тилим күйип тур) Хапыз аға мени де унамсыз «герой»ларының қатарына қосады ғой деп ойлап отырман. Бирақ маған туұрысөзлик тән, биреуге жәрдем берип, кітабының жақсы шығыуы қызықтырады. Кітабын еринип оқымай, хәтте, көрмей турып сырттан «болады, айрықша» деген пикир беретугын мен емес. Ондайлар негизинде авторға дос емес.

11. Мақалалардың қашан жазылғаны, қашан сол алам пикир бергенлиги айырымларында анық емес, ямаса жоқ, соларды анықлап жазыу лазым.

12. Х.Рейимқұлов автор бола алмайды. Себеби мақалалар, пикир, еске түсириулер хәр кимдики. «Жыйнап, ислеуши (дүзиуши) Хапызатдин Рейимқұлов» деп берген мақул болады. Сондай-ақ фотоларын, картиналарының фотоларын табыу керек.

Егер мениң усынысларымды инабатқа алып қайта ислесе жақсы бир еске түсириу кітабы болады. Ислеп болғаннан соң маған және көрсете және уақыт ажыратып көрип бериуге таярман.

Хапыз аға, еринбеңіз! «Шешинген суудан тайынбайды» деген. Үлкен мийнетлер аңсатлық пенен қолға кирмейди, хеш уақыт. Сизге күш-ғайрат тилеймен, ағажан!

2011-жыл

ПЬЕСАНЫҢ МҮЛТИКСИЗЛИГИ УШЫН

(Қытшақбай Мәтмуратовтың «Халық ушын» еки бөлимли драмасына пикир)

Драматург жасларды дийхан-фермерликке тартыу, мийнетке үйретиу, жумыссызлықты сапластырыуға жәрдемлесіу, абаданшылыққа ерисип, халық, мәмлекет абыройын көтеріу сыяқлы актуаль теманы көтерген хәм кеуилдегидей сәулендирип бере алған, мақсетине жетискен.

Драматургтің өз объектін — фермерлер өмирін, ауыл хожалығын жақсы үйренгени сезиледи. Пьеса қурғақ баянлаудан жырақ, көркем тилде жазылған. Образлар ашылған. Жуумақ жасалған. Данабай менен Панабайдың жасларды излерине ертип, унамлы ислерди атқарыуға үндеуі, жол-жоба бериуі қуатлауға турарлық.

Енди мен пьесаны оқығаннан соң пайда болған жеке усыныс, тилеклеримди, сезген майда-шүйде кемшиликлерди айтып өтпекшимен:

1) Жеткиншектің «Сени бығырлатып атырман ба?» дегені, қолайсыз, турпайы, және болажақ енесінен айбынбауы, сыйламауы бас қахарманға жараспайды. Оннан жаслар тәрбия, үлгі алыуы лазым. Қанша хәзілкеш болса да мийнеткеш, сауатлы жигит екен, жасыұлкенді сыйлауы керек, қала берсе Хәммегүлди. Ал ол болса Хәммегүл менен ойнап жүреді, қатарындай. Хәммегүл шай бермейді, ол да Жеткиншекті жаман көреді. Бірақ неге екені айтылмаған.

4-бетте де Жеткиншек қайынене менен салғыласады.

2) 18-бетте Хәким Асанға: «Панабай ағаны таныйсаң ба?» дейді. Бір ауылдан болса, оның үстине қахарман, аты шыққан фермер болса, оны ким танымайды. Панабайға «Асанды таныйсаң ба?» десе басқа гәп еді.

3) Жупардың роли көрінбейді. Тек сүйиклі яр сыпатында билеміз. Пьесада ер адамдардың роли бар, хаял-қыздардың мийнеттегі орны көрінбейді: Сәнегүл, Хәммегүлди де алып қаран. Хәким жас қызларға «швейный цех» болса да ашып беріуі керек. Сәнегүл оған басшылық етсе болады.

4) Данабай Жеткиншекке: «Неге машина алмадың?» дейді. Кредит фермерліктің биринші гезектегі техника т.б. затлары үшін берілген болса, оған өзі минетуғын автомашина алса нызамға қайшы келеді. Себеби кредит жеңіл машина алыу үшін берілмеген ғой. Хәким сауатсыз, пәмсиз, Жеткиншек сауатлы көринеді, усы жерде (35-бет).

5) 38-39-бетлер. Тынышбайдың «Сизики зорлық» деп хәким менен ерегисіуі орынлы. Биреу тауады, сөйтіп жасларға бийпул берсе, соннан исбилерменлік бола ма?

6) 41-бет. Күйеуге тиймей Жупардың жүкли болыуы қарақалпақ қызларына тән емес. Оның үстине Жеткиншектің: «Менің қайыненем Хәммегүлге айтып бар, бир бесик пенен темир әткөншек таярлай берсин», деуі жүдә орынсыз.

7) Пьеса аты «Халық ұшын» деген лозунглық (сүренлик) темадан басқа болғаны жақсы.

8) Ауыллар келбеті өзгергенін, бүгінгі күні қаладағыдан зыят жайлар салынып атырғанын да көрсетіу зәрур.

9) Киші бизнес хәм жеке исбилерменлік бойынша жұмыстарды да хәкимнің қолға алып атырғаны азы-кем сәулендирилгенде гүлалагүл болар еді.

Мине усы биз көрсеткен өгиниш, тилеклер есапқа алынып, дүзетилсе, пьеса жақсы, күннің темасындағы сахналық шығарманың бири болатуғынына беккем исенемен.

Және бир айта кететуғын нәрсе, бул көрсетивген усыныслардың барлығын дүзетіу авторға қыйыншылық туұдырмайды. Сонлықтан Қ.Мәтмуратовтың «Халық ұшын» пьесасын питкен, театрға қойыуға толық болатуғын шығарма, деп есаплайман. Авторға табыслар тилеймен.

2012-жыл

«ТЕРБЕНБЕС ЖҮРЕКЛЕР»

Өзбекистан көркем өнер хәм мәдениет институты Нөкис филиалының эстрада актёрлығы қанийтелигинің 3-басқыш студентлеринің диплом алды спектакли қойылды. Олар филиалдың туңғыш қарлығашы болған (өткен жылғы питкеріуші) Әжинияз Исмайловтың «Тербенбес жүреклер» атлы пьесасын сахналастырған екен.

Нәшебентликке, мәскүнемшиликке берилип кеткен ата-аналардан бир өмир күйик, жәмийетке мусаллат болатуғын майып-мүгедек перзентлер тууылады, бул — дауысыз.

Адамның ойламай басқан адымы, қәтеси кеширилмес, бир өмирлик өкинишке, хәтте, бийгүна бир нәрестенің қаза табыуына, тууылмай өлимине, өли тууылыуына алып келиуі мүмкин, бул да — шынлық.

Усындай турмыстағы жат иллетлер, адамдардың нәкәслығы, айырым дәуирдегі жәмийетте саламат турмыс-тәризинің жоқлығы келешекте кемирип жей беретуғынлығы хәм басқа да үлкен дүнья жүзилик машқалалар «Тербенбес жүреклер» спектаклинің тийкаргы идеясын қурайды.

Спектакльде режиссёр, актёр, автор үшлигинің биргеликте түсинисип ислескени дәрхәл көзге тасланады.

Сахналастырыушы режиссёры — топар басшысы Лиза Оразымбетова болған спектакльдің сахна декорациясы да шығарма идеясын ашып беріуге хызмет еткен. Әсиресе режиссёрдың тапқырлығы, «пинт»лери бирден көзге жарқ етип түседі. Мәселен, бир сахнаның өзінде бир уақытта еки дүньяны, бир ғана пленка менен бөлип берген де қойған. Еки дүнья адамлары — ата-аналар менен енди тууылажақ сағыйралардың өмир туұралы, белгили бир машқала бойынша пикирлери контраст усылда берілген.

Ата ролинде Д.Ембергенов өзинің ауыр, басық минези менен, Ақылбек (Б.Жапаров) ақыллылығы менен көринди. Батыр (Б.Қутлымуратов), Дәулет (Р.Хамидов), оның аналары ролин апа-синди Үмида, Замира Досжановалар жақсы атқара алды. Әжел периштеси, мәскүнем

образларын жақсы жанландыра алған Айдос Өтепбергеновты да айтып өтіу орынлы.

Гүлназ Жайманова ойындарды сахналастырған. Өзи де майып қыз ролин атқарып шықты.

Спектакльдің тәсірлігі, уақыялардың турмыслығы соншалы, тамашагөйлер көзине жас алып отырды.

«Мәдениет хәм спорт» газ., 2013-жыл, 6-июль

«АЛПАМЫС» ДӘСТАНЫНЫҢ САХНАЛАСТЫРЫЛҒЫ ЖӨНИНДЕ

«Алпамыс» дәстаны — күшлі идеялық мазмунға, жоқары сыпатқа, көркемлікке ийе фольклорлық ғәзийнемиздің ғасыл дүрданаларының бири, халқымыз арасында кеңнен тарқалып, ең сүйіп оқылатуғын хәм тынланатуғын бақалы әлмес шығармалардан. Кең таралыуы жағынан басқа эпослық шығармалар арасында биринши орында турады. «Алпамыс» дәстанының буындай кең таралыуының баслы себеплери дөретпениң идеялық мазмунының күшлі, көркемлик сапасының жоқары, терең халықлық сыпатларға ийе болыуында деп билемиз. Адам жүрегине жыллы тийетуғын назик лирикалық сезимлер, адамгершиликтің ең жақсы сыпатлары менен қатар инсанның адиулеп-ардақлайтуғын батырлық, мәртлик, қахарманлық сыяқлы қәсийетлери айрықша көркемлик пенен жырланады. Ертеде дөретилгенлигине қарамастан дәстан өз халықшылығы менен барлық дәуірлерге мас келеди.

Белгилі илимпаз, Орта Азиядағы биринши филология илимлериниң докторы, жазыушы хәм драматург Н.Дәуқараев мине усындай мәңги мийрас болған «Алпамыс» дәстаны негизинде усы атамда ең дәслепп 1938-39-жж. төрт акти, сегиз картиналы музыкалық драма жазады. 1940-жылы пьесаның усы варианты ӨзССР Совнаркомы менен ӨзКП (б) ОКның 1941-жыл 4-февральдағы қарарына мууапық Ташкентте өткерилиуге тийисли болған қарақалпақ әдебияты хәм искусствосының декадасының бас репертуары етип қабылланады. Усыған байланысly Н.Дәуқараев қайта ислеуге кириседи. Нәтийжеде 1942-жылғы варианты 4 акти, 7 картиналы болып өзгереді. 1944 хәм 1948 жж. Н.Дәуқараев үшінши, төртинши вариантларын ислейди. 1948-жылғы вариантта 3 акт, 6 картинаға алып келинеди. Бунда автор, әсиресе, Байсыннан жат елге көшип келген журттың көрген қысығмет-қорлығына бас дыққат бөледі. Драманы жазыу Н.Дәуқараевқа жүктетилсе, ал музыкасын жазыуға Москвадан белгилі композитор В.Г.Шафран-

ников шақырылады. Он күнликке таярлық журин-атырғанда урыс басланып, декада жұмыслары тоқтатылады. Бирақ Н.Дәуқараев пенен В.Г.Шафранниковлар дөретиушиликлери дауам еттире береді. Нәтийжеде «Алпамыс» урыс дәуириде 1942-жылы 7-ноябрьде елимиз улларын мәртликке, тууған топырағын душпаннан қорғауға рууһландырыушы уллы дөретпе сыпатында биринши рет сахнаға алып шығылған. Режиссерлары: Д.Абидов хәм Т.Алланазаровлар, художниги Михаил хәм Антонина Ладурлар болған. Алпамыс ролин актёр Юлдаш Мамутов, Гүлпаршын ролин актриса Тоқта Рахманова атқарса, Байсары менен Байбери байлар образларын Юлдаш Шарипов хәм Е.Дәулетовлар жасаған. Спектакльдің қойылығы үлкен тарийхый уақыяға айланып, жәмийетшилик жоқары бақалаған. Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Совети Президиумының Указы менен авторға алғыснама айтылып, бир қатар театр хызметкерлерине хұрметли атақлар берилген.

1941-жылы «Возрожденный народ» топламында пьесадаң үзиндилер, ал 1958-жылы Н.Дәуқараевтың топламында толық тексти басылған.

Арадан еки жыл өткерип, яғный 1944-жылы театр бул пьесаға және қайтады. Бул рет жергиликли белгилі режиссёр Т.Алланазаровтың өзи сахналастырыуға мууапық болады. Художниги Б.Д.Каменов болған. Алпамыс образында Рейимбай Сейтов ойнаған.

Буннан соң үшінши рет бул пьеса 1961-жылы 1-майда Ю.Мамутов тәрпинен қойылады. Бирақ сәтсиз сахналастырылғанлығы себепли театр репертуарында узақ турақлай алмаған.

Ғәрезсизлигимиз шарапаты, Журтбасшымыздың қоллап-қууатлауы менен умытылып баратырған миллий үрп-әдет, дәстүр, ески қадириятларымыз қайта тикленип, оларға итибар күшейе баслады. Соның менен қатар рууһый байлығымыз болған халық ауызеки дөретпелерине дыққат, қызығыушылық күшейип, изертлеу, жыйнау хәм келешек әуладтың санасына синдирип барыу жұмыслары қолға алынды. Сөзимиздің дәлили сыпатында 1999-жылы «Алпамыс» дәстанының дөретилгениниң 1000 жыллығы мәмлекет көлеминде халық аралық үлкен байрам сыпатында кеңнен белгиленгенлигин көрсетип өтсек болады.

2007-жылдың май айында «Еслеу хәм қадирлеу күни» алдынан (5-майда) Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик музыкалы театрында «Алпамыс» музыкалы драмасы нешше жылларды изге салып сахналастырылып, тамашагөйлер нәзерине усынылды. Үлкен аншлағ болды.

Ал соннан бес жыл өткеннен соң театрымыз 2012-жылы «Алпамыс»қа бесинши мәртебе және оралды. 26-декабрь күни театр өзиниң 87-мәуси-

мин усы спектакль менен ашты. Ҳақыйкатында да, бул драма қанша қойылса да арзырлық, көрген сайын көргін келетуғын әжайып ҳасыл дөретпе екенлигине гәп жоқ. Бул сахналастырылыуында режиссер драматургтың сюжетин, идеясын басшылыққа ала отырып, дөретиўшилиқ қатнас жасап, театр тилинде сүүретлеп, баянлап, өзиниң алдына қойған мақсетине жетеди. Спектакльдиң уллы көркем өнер дәрежесине жеткенлиги, тартымлы шыққанлығы тамашагөйлердиң узақ қол шаппатлауларынан сезилип турды. Солай етип халық аўзында дәстанға айланған «Алпамыс» театр сахнасында қайта жаңғырғанда өз руўхый шәшмемизге тамашагөйлердиң ҳүрметі айрықша балент екенлигиниң және бир мәрте гүўасы болдық. «Алпамыс»-ты халық үлкен куўаныш ҳәм көтеринки жағдайда күтип алды.

Дәстандағы тийкарғы идеяны еки саатлық сахналық шығармаға сыйдырыў режиссердан үлкен үйренип-излениў, шеберликти, мол тажирийбени талап ететуғыны ҳақыйқат, әлбетте. Сахналастырыўшы режиссер, Өзбекстан халық артисти, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Нәжиматдин Аңсатбаев пьесаға дөретиўшилиқ қатнас жасап, идеялық мазмунын сақлаған ҳалда тамашагөй талғамына сай шеберлик пенен қайта ислеп, драманың сәтли, ал тийкарғы идеяның толық жүзеге шығыўына ерискен.

Сахна безеўи, декорациясы, төбеси аппақ қар менен қапланған бийик Байсын таўлары, қахарманлардың сол заманға сай кийимлери, курал-сайманлары, свет компонентлери тамашагөйди өзине тартқанлығы сон-шелли, сценалық ўақыяға ериксиз кирип кетемиз. Булардың барлығы спектакльдеги мазмунды түсиндириўге бағындырылған. Бул профессиональ сахна художниги, көп қырлы талант, Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық художниги, мархум И.Алибековтың мийнетлериниң жемиси еди. Өткен әсирдиң 40-жыллары В.Шафранников музыкасын жазған. Бирақ бул намалардың көпшилиги бүгин бизге дейин жеткен-жетпеген. Мине усындай музыкалық жағынан кемис жерлерин толықтырып, спектакльдиң ҳәр бир образ, персонажына, соның ишинде Алпамыс, Гүлпаршын, Байбөри, Байсары, Ақбилек, Арзайым, Қаражанларға арнап, олардың да ҳәр бир ҳалатына бағышлап белгили композиторымыз Нәжиматдин Мухаммеддинов өз алдына оригиналь намалар жазған. Ал усы шығарылған намалардың ҳәр қайсысының өз орнында атқарылыўында, сахна шығармасының пүткил музыкалық мазмунын сүүретлеп бериўде белгили дирижер, Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен көркем өнер ғайраткери, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Курбанбай Зәретдиновтың да үлкен

мийнетлери болғанлығын атап өткен орынлы. Балетмейстрлер: А.Шарипов, З.Пирлесовалар, талантлы хореограф А.Төлепова өзлериниң дөретиўшилиқ имканиятларынан толық пайдаланған.

Усы бирликтеги мийнетлердиң барлығын жәмлестирип, сахнаға алып шығып, ҳәр бир рольди мәремине жеткерип атқарып, тамашагөйлер жүрегинен орын ийелеўинде ҳәр бир актер ҳәм актрисалардың хызметлери айрықша болды. Спектакльди атқарыўға қырықтай музыкантты қосқанда 122 актер қатнасқан. Алпамыс ролин ойнаған Марқабай Үсеновтың сахна майданында өзін ушлап-тутыўлары, қыймыл, ис-хәрекетлери, атқарыў шеберлиги, батырға тән шахмақтың тасындай ҳәр бир сөзи, турпатынан тамашагөйлер анық Алпамысты көргендей болды. Гүлпаршынды ойнаған Сәрбиназдың ҳәр бир ариясын тамашагөйлер үлкен толқынланыўлар менен қол шаппатлап тыңлады.

Ж.Султабаев (Байбөри), Т.Қайыпназарова (Ақбилек), Б.Узақбергенов (Байсары), М.Исмаилова (Алтыншаш), А.Қалимбетова (Хансулыў), Е.Саскеев (Култай), Ж.Өтепбергенов (Сапар), Ә.Назарымбетов (Қаражан), Б.Назарымбетов (Тайшыхан), Ә.Айтниязова (Арзайым), Ө.Қосымбетов (Көкаман), қулласы барлық актерлар өз роллерине биротала кирип, айрықша атқарған.

«Алпамыс» музыкалы драмасы қалеген театр қойып кететуғындай әпиўайы, жеңил-желпи дөретпе емес. Мине соған қарамастан музыкалы театрымыз бул сапары да спектакльди сахналастырғанда алдына қойған мақсетине толық жетисти деп айта аламыз.

Биз ойлаймыз, халықтың жүрегинен өткен, қанына араласып, жанына синген бул Алпамыс батыр туўралы шығарма алдағы ўақытлары да сахналастырыла беретугын, театр репертуарынан турақлы орын ийелейтуғын спектакль болып қала береді.

«Әмиўдәрья» журналы, 2014, 4-сан, 98-100-бб.

ОПЕРА – МУЗЫКА ӨНЕРИНИҢ ШЫҢЫ

*«Қас батырдың бас сүйегин,
Зерен етип, қымыз ишкен,
Сен емес пе, елдің кегин,
Кескилесип алып өскен!»*

(И.Юсуповтың «Тумарис» поэмасынан).

Опера — көркем өнердиң синтетик түри — театр, поэзия, ойын, музыканы бирлестиреди. Оның көркемлик тәсир қураллары дерлик шегара билмейди. XVII әсирде пайда болыўдан опера музыка өнеринде

жетекши жанрға айланды ҳам бүгін де бул абыройлы дәрежеси сақланып киятыр.

Операның тәсири XVII һәм XVIII әсир жәхән музыкасының барлық салаларына тарқаған: оның негизинде увертюра, оркестр һәм балет сюжасы шөлкөмлестирилди; опера драматургиясына, оның образларына жақын болған симфония қалыптасты. Хәтте, диний музыка-оратория, кантатаға опера образларының драматизми менен опера формалары, концертбап вокал стили, композиция принциптери кирип келди.

Ренессанс (ояныу) дәуиринде көркем өнери гүлlep-жайнаған һәм өзиниң ажайып онимин берген Италия операның Үатанына айланды. Соның ишинде, өзиниң бай көркем мәденияты менен даңқ таратқан Флоренциясы операның дәслепки ошақларынан болды.

Кейинги әсирлерде опера музыка өнериниң жетекши жанрларының бири сыпатында еллерден-еллерге тарқап, жәхәнди қамтып алды.

Опера — қоспалы, курамалы, үлкен музыкалық жанр. Оның сюжетлик өзегинде белгилли бир тарийхый ямаса драмалық ўақыя-хәдийсе жатады. Операда сол ўақыя биринши гезекте музыка күши менен, сахналық көринислер менен тамашагөйге жеткерилип бериледи. Мине соның ушын да опера, биринши гезекте, көрийге емес, еситийге мөлшерленген, бағдарланған музыкалық жанр.

Опера — музыканың шыңы деп те айтылады. Соның ушын да қайсы бир халық өнеринде опера бар болса, қойылған болса, бул сол халықтың музыка өнериниң раўажланғанын да билдиреди.

Қарақалпақтың дәслепки операсы — «Әжинияз» болып, ол өткен әсирдин 87-жылы сахнаға қойылды. Либретто авторы — атақлы шайыр Ибрайым Юсупов, музыкасын жазған — белгилли композитор Нажматдин Мухаммеддинов еди.

«Тумарис» 2 актли тарийхый операсы—қарақалпақтың еккинши операсы болып тарийхқа мөрленди.

Өткен жылдың соңғы он күнлигинде Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик музыкалы театрында «Тумарис» операсы көркемлик кеңес талқылауынан табыслы өтип, кең жәмийетшилик дыққатына усынылды.

Опера Өзбекстан Қахарманы, Өзбекстан һәм Қарақалпақстан халық шайыры Ибрайым Юсуповтың «Тумарис» шығармасы тийкарында сахналастырылған. Операның авторы — Өзбекстан һәм Қарақалпақстан көркем өнер ғайраткери Қурбанбай Зәретдинов.

Ол — бүгінги күнде көзге түскен жетекши композиторларымыздан. Оның көплеген музыкалық шығармаларын (композиция, намаларын) халқымыз сүйип тыңлайды. Барлық шығармалары миллий коло-

ритке бай, көпшилиги өлмес намалардан. Бирақ, бирақ,... басқа намаларын, шығармаларын кемситпеген халда айтар болсақ, усы ўаққа шкөмгилерин тәрезиниң бир паллесине салсақ еккинши жағындағы бул операның салмағы олардан кем емес, деп баҳалар едик. Яғнай бул опера Қ.Зәретдинов дәретиўшилигиниң бүтинги шоққысы болып турыпты.

П.И.Чайковский Н.Ф. фон Мекке жоллаған хатында былай жазған екен: «...бәрше композиторлар операға қандайдур тоқтатып болмайтуғын дәрежеде умтылады: буның себеби сонда, тыңлаушылардың кең жәмийетшилик пенен байланыс етиў имканиятын тек ол береді...». Чайковскийдиң айтқанындай, «асылсаң, бийикке асыл» дегендей, бир жағынан өзиниң шама-шарқын, билим, талант дәрежесин есапқа алып белгилли сазгеримиз Қ.Зәретдинов опера жазыўды буннан тап шерек әсирлер бурын-ақ ойлаған, ойланған, изленисти баслаған екен. Оның опера жазыўға умтылысына өзиниң устасы Н.Мухаммеддиновтың «Әжинияз» операсының пайда болыўы да тәсир еткен болыўы мүмкин. Қайсы шығарма, ўақыя бойынша дәретиўди де сол гезлери-ақ (буннан 20-25 жыл бурын) шешкен: халықлық әпсана бойынша жазылған И.Юсуповтың «Тумарис» либреттосы (шайырдың бул темадағы тарийхый-қахарманлық поэмасы 1970-жылы жазылған) тийкарында опера дәретиўте тоқталған екен.

Шынында да «Тумарис» әпсанасы, ондағы Тумаристың қахарманлығы опера ма, роман, дәстан ба, қалеген шығарма дәретиўге турарлық қахарманлық шығарма. Тумарис — тарийх атасы Геродоттың жазыўларында аты аталған тарийхый тулға, куры ядтан дәретилген, ойлап табылған қахарман емес. Оның үстине Тумарис — массагет, ал массагетлердиң бирден-бир урпағы қарақалпақлар саналады. Мине усындай жағдайлар да Қурбанбай Зәретдиновты «Тумарис» бойынша опера дәретиўте ийтермелеген деп ойлаймыз.

Негизинде «Тумарис»-ти жазыўға композиторымыз буннан шерек әсир бурын кирискен екен. Сол ўақлары айырым ария, намаларын шығарған, ал қосықшылар оларды өз алдына қосық етип (Мәселен, Д.Мәмбетмуратов айтатуғын «Тумарис хаққында баллада», М.Сапаеваның «О, тәңирим қоллайгөр» деген қосықлары) сахналарда айтып жүрди. Бирақ операның толғағы узаққа созылды. Хәтте, өткен-арғы жылларда шығарманы қойыўға ҳәрекетлер болса да қаржы сыяқлы себеплер менен иркилип қала берди.

Өткен жылдың ноябриниң ақырларында операны қойыўға шыптылап кирисилип, күн-түн демей сахналастырыўшы топар, актер, балет труппалары, хор, ойыншылар, музыкантлар жәмәәтлери мийнет етти,

хызмет еткенде де жан-тәни менен берилип иследе, нәтижесінде бир айдың ояқ-буяғында Тумарис өз Ұатанына қайтты.

Опера басланды. Сахна пердесінде художниклер тәрәпинен сызылған, дөретілген көринис: кийик қашқан шөл, жайылып аққан Оке дәрәясы, аўыллар... Оркестрдің жымбыр-жымбыр сеслері тамашагөйлерди алыс-алыс заманларға жетелейди... Нама темпи әсте-әсте көтеріліп, бир алапат Ұақыя болатуғынлығын сездире баслайды.

Биринши картинада Тумаристің баласы Спарганис өзинің аз санлы ләшкери менен Кир (Қайқысрау) патшаның ләшкерлері дем алып атырған жерге бастырып барады хәм душпан хийлесине алданып, бәри тутқынға түседі. Сонда Спарганис жау қолында тутқын болғаннан өлимди абзал билип, өзін-өзі шалып жибереди. Ал екінши картинада Спарганисти жерлеу мәресими сүўретленеди. Жалғыз улының душпаннан алданып, набыт болғаны Тумарис ананы қатты қайғыға батырады хәм ол массагетлерди елге жаўызлық пенен келген душпанға қарсы гүресіўге, елдің кегін алыўға шақырады.

Шығарма соңында массагетлер душпанлары үстинен жеңиске ерисип, Кир патшаның кесилген басын Тумарис патшаға әкеледи. Массагетлер сардары тирисинде тоймаған қанхор жау геллесин қан толы меске тығып жиберіўди буйырады.

Операның қысқаша сюжетлик мазмұны усылардан ибарат. Усы мазмұнды музыка, ойын, сахналық көринислер менен жеткерип беріў өз алдына өнер, шеберлик. Еситип, көрип болып операның дөретиўшилик топары бул Ұазыйпаны айрықша атқарған, деп ойладық.

Операның табыслы шығыўында музыка басшысы хәм бас дирижер — Қарақалпақстан халық артисти Аида Абдуллаеваның, көркемлик басшысы — Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық артисти Қуўатбай Әбдиреймовтың, сахналастырыўшы режиссеры — Өзбекстанға хызмет көрсеткен, Қарақалпақстан халық артисти Жалғас Султабаевтың, опера авторы хәм дирижеры — Өзбекстан хәм Қарақалпақстан көркем өнер ғайраткери Қурбанбай Зәретдиновтың, хормейстері — Айпара Төлеспованың, балетмейстері — Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артист Абибулла Шариповтың, художниклері — Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен көркем өнер ғайраткери, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Барлықбай Айтмуратов хәм Заўқы Сайповлардың, концертмейстерлер: Юлдуз Атажанова хәм Фатима Әлибекова х.б. да дөретиўшилердің мийнетлери үлкен болды.

Операның премьерасы күни бас қахарман — батыр патша, алп ана Тумарис ролинде ойнаған актриса, Өзбекстан халық артисти Мырзагүл

Сапаева батыр образын кеўилдегидей жеткерип берсе алды. Батыр, жас, шок, алаңғасар, ақкөкирек жигит Спарганис ролин — Абат Қаллиев, патша мәсләхәтшиси, елағасы, кәтқуда Елағасы ролин — Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артист Дәрибай Хожабергенов, көзі қанға тоймаған жаўыз Кир патшаның ролин — Өзбекстан халық артисти Базарбай Узақбергенов, Спарганиске салық дос, Атқосшы ролин — Фарид Узақбергенов, душпанға қыйрата соққы беріўде Тумарис патшаға жақыннан жәрдемши болған Әскербасы ролин — Марқабай Үсенов, порханлар хәм әскерлер роллерин атқарған жас актерлардан: Абат Аширов, Бағдат Абыллаев, Түўелбай Төрсениезовлар өз роллери «ипшине кйрип», образларын шебер жасаўға, исенимди шығыўына еристи, деп айта аламыз.

Биз ойлаймыз, ҳеш бир халық Тумаристи бизиң актерларымыз сыяқлы табыслы қоя алмаса керек. Буның баслы себеби, актерлардың таланты хәм басқасы да болыўы мүмкин, ал және бир баслысы — бизиң қанымыз-жанымызда Тумаристің қаны бар, жаны бар. Кишкенелигимизден Тумаристи өз анамыз, апамыз, батырымыз деп өскенбиз. Қызларымыздың атын Тумарис қоямыз. Яғный, ол бизге руўхый жақын, яғный, ол — өзимиз. Сонлықтан оның характерин жасаў дөретиўшилерге бир қанша аңсатлау болды, десек қәтелеспеспиз. Сол ушын да «Тумарис» операсы сәтли шықты.

Бул операны сахналастырған, қойған — үлкен театр. Театрымыз бул табысы менен және бир мәртебе өзинің дөретиўшилик потенциалының жетилискен шағында екенлигин дәлиллеп берди. Солай етип опера қарақалпақ көркем өнериниң үлкен бир табысына айланды.

«Ғәрезсизлик дәўиринде театр өнериниң раўажланыўы». Республикалық илимий-әмелий конференция материаллары... Нөкис, Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәдениет институты Нөкис филиалы. 2014. 24-январь, 13-17-бб.

ЖЫРАҰШЫЛЫҚ ӨНЕРИ ХӘМ ЖУМАБАЙ ЖЫРАҰ ХАҚҚЫНДА

«Жырау» деген сөз «жыр», «жырлау» деген сөзлерден келип шыққан ғой. Яғный қолына қобыз алып қахарманлық дәстанларды, тарийхый жырларды жырлап, жыйылған халыққа тамаша беріўши, өз заманының арзығ-әрманын айтыўшы, нақыл, ақыл сөзлер, толғау, термелерди жырлаушы сөз шебери, хош ҳауазлы сазенде жырау есапланады. Олар дәстан, терме, толғау атқарғанда тамағын қырып, жуған дауыс пенен жырлайды. Олардың музыкалық әсабы — қобыз.

Қобыздың пийри — әпсанауи Қорқыт ата болып есапланады.

Жыраушылық бірли-ярым халықта ғана бар. Ал соның ишінде бұл өнер қарақалпақтарда бұрыннан жақсы рауажланған. Қарақалпақтың таңдайына берген, аузы дуғалы туума таланттары: Соппаслы сыпыра жырау, Мүйтен жырау, Доспамбет, Қазтуған, Шанқөт, Жийен жыраулар, Қазақбай, Халмурат, Нурабулла жыраулар, Бегмурат, Турымбет, Палеке, Имамқұлы, Арзымбет, Сейфулла, Өгиз (Хожаберген) жыраулар, Нағым, Кәрам, Өтенияз, Жанназар, Шамурат... жыраулар о дәуирінде халықтың кеулин хошлап, қулағының қурышын қандырған, той-мерекелерін сағған, исмлері, даңғарасы қонсылас ел-аймақтарға да жайылған.

Усындай ұллы жыраулардың кейінгілерінің бири, бизің заманлысымыз болған, көпшилигиміз көрген, атқарған дастан, термелерін тыңлаған жырауымыз атақлы Жумабай Базаров еді. Ол атамыз өткен әсирдің 27-жылы туылған екен. Жасынан жыраушылыққа, қобыз пертін, жырлауға уқып, қызығушылық оны тыныш қоймады. 11-12 жасында бала Жумабай Хожели — Шоманайдың шегара аймағындағы «Сарышұңғил» деген слаттан пайыу-пияда атақлы Нурабулла жыраудың баласы хәм шәкірти — Қоңыраттағы Есемурат жырауға қарай жол тартады. Есемурат жырау 1896-жылы туылған. 1940-жылдары толық устазлық дәрежесіне жетіскен жырау еді. Өне оған бала Жумабай шәкірт түседі. Есемурат жыраудың үйреткенлерін, айтқанларын уйып тыңлап, жыраушылық сырларын күнт пенен үйрениуге кіріседі. Устазы той-мерекелерге барса изине еріп, қобызын, азық, кийим қоржынын көтеріп, шайын қайнатып, дәрет сууын жылытып, қолы сағасында ол үйдің басқа да жұмыстарына жәрдемлесіп жүреді. Әсте-әсте терме, толғауға өтеді.

Есемурат жырау талантлы шәкіртине «Шәрьяр», «Едиге», «Қоблан» сияқты әжайып, қызықты, мазмунлы, халық сүйген дастанларды ядлаттырып, айтыу жолларын, усыларын үйретеді, жыраушылық шеберлікті меңгериуіне жәрдемлесіп, билгенин беріуден жалықпайды.

Устазы шалғайына 11-12 жыл асылып, көп сабақтар алған Жумабай 1950-жылы өз алдына айтыуға рухсатнама есабындағы Есемурат жыраудың ақ пәтиясын алады. Оның бундай пидайылығы, еринбей үйрениуі бүгінгі жас таланттарға үлкен сабақ болары сөзсіз. Солай етип Жумабай «бала жырау» атанып ауылына қайтып келеді. Той-мерекелерге өзлігінше барып, халыққа хызмет ете баслапты.

Солай етип өткен әсирдің 50-жылдарынан та қайтыс болғанша (2006-жыл) ярым әсирден зыят жырлап, халықтың қуанышларын қуанышқа уластырды.

Әжайып, қайталанбас таланты арқалы көплеген таңлау, фестиваль, жарыстарда жеңімпазлықты қолға киргизіп жүрген. Оннан Самарқанду-Қашқадарья, Ташкенту-Үргеніш қалмаған. Қобызын кушақлап Чехословакия, Ашхабад, Германия, Киевлерге де барып, қарақалпақ халқының тәкирарланбас көркем өнерін, музыкасын ол жерлерге ашырып, таң қалдырды, халқымыз атын, абыройын жайды.

Жумабай жырау қатықулақ, ядкеш еді. Негизінде жырау деген қатықулақтан шығады. Ядкеш болмаса да болмайды. Себеби, бир дастанның өзінде қанша мыңлаған қосық қатары бар. Мәселен, Жумабай жырау жырлаған бир «Қоблан»ның өзі 14 мыңдай қосық қатарынан ибарат. Ал «Шәрьяр» менші «Едиге»лер де оннан аз емес. Булардан басқа Жумабайдың репертуарында толық болмаса да «Алпамыс» дастаны да болды. «Орманбет бий» тарийхый толғауын, басқа да термелер, қосықтар атқаратуғын еді.

Қарақалпақтың көпшилик жыраулары 80-жылдардың арғы жағында жасап, дәретіушілік етті. Ал Жумабай жыраудың бахты, ығбалы, бул киіс кешегі 2006-жылға шекем, яғнай жазып алыу техникалары рауажланған дәуірлерге шекем өмір сүрді. Сонлықтан оның көплеген шығармалары қағазға жазып алынуы менен бирге видеотаспаларға да түсірилді. Атқарған дастанлары телевидение хәм радионың алтын қорында өз дауысы, лапызы менен жазып қалдырылған.

Жәмийетшиликте 80-жылдардың ақырларында «Жумабай жырау ақырғы жырау болып қалатуғын болды-ау» деген қауәтер-қорқыныш пайда болғаны сыр емес. Себеби оннан басқа айтып жүрген жырау болмады, сол гезлері.

Бирақ, кудаға шүкир, 90-жылдардың басында Ғәрезсізлик алған елимизде миллий қадирятларды тиклеуге үлкен дыққат қаратылды. Соның ишінде жырау, бақсы, қыссаханшылыққа да үлкен итибар берилді. Жумабай жыраудың изине қара ере баслады: Бақберген Сырымбетов, Бахтияр Есемуратов, Тобаназар Базаров, Жәнибек Пиязов, Саламат Аяпов, ллар бүгінгі күни жыраушылығы менен ел-халыққа танылмақта (Ийни келгенде айтарымыз, бул жас жигитлерден толық дастанлар күтеміз).

XX әсирдің 2-ярымының атақлы жырауы Жумабай атамыздың туылып-өскен жери, кәмалға келтиріп, ушырған мөканы — Шоманай.

2013-жылдың 30-январь күни Шоманай районы орайындағы 13-санлы балалар музыка хәм көркем өнер мектебинің тазадан салынған әжайып имаратында Жумабай жырау Базаровқа бағышланған әдебий музыкалы еске түсіріу кешеси үлкен көтеріңки жағдайда өтті. Шо-

манай районы ҳакимлиги ҳам Қарақалпақстан Республикасы «Алтын мийрас» қорының шөлкемлестірілуіндегі бул илажға районның кең жәмийетшилиги, мектеп оқыушылары ҳам муғаллимлери, районның билимлендириу, мәдениет хызметкерлери ҳам басшылары менен бирге республикамыздың бир топар зыялылары қатнасты.

Сол кешдегі концертте жас жырау Саламат Аяповтың атқарушылығына ҳамме қайыл қалысты. Хаўазы да сазласып, отырыс-турысы, ҳәрекетине шейин нағыз жырауға уқсап қалыпты.

Жумабай Базаровтың үрім-путағының өзинен изин даўам еттириушилер бар екен. Тобаназардың өзи жыйналған халық алдында қобызди жырлады. «Ғәрип ашық» дәстанынан бир ария атқарған Жумабаева Несийбелиниң даўысына да ҳамме таңланысып қарасты. Буннан басқа Нәбийра, Арзайым деген жырау атамиздың қызы, ақлығы да қосықшылық тараўында екен.

Усыларды ойластырып, шенестирип қарап биз Жумабай жырау Базаров, яғный қарақалпақта жыраушылық өнер өлмеген екен, қайта өсиу жолына түскен екен, деген қатаң шешимге келдик.

Советлик дәўирде «жыраушылық, бақсышылық — ескиликтің қалдығы, заманағой емес», деп қанымыз бенен сүйегимизге сиңген бул әжайып миллий өнеримизге дыққат аударылмай қалған болса Ғәрезсизлик шарапаты менен Президентимиздің миллийликти қайта тиклеуға бағдарланған әдил сиясатының нәтийжесинде қайта жаңғырғанының изи болмағай!

«Ғәрезсизлик дәўиринде театр өнериниң раўажланыуы» атамасындағы республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. Н. 2014, 24-январь. 119-122-бб.

ДРАМАДА ЗАМАНЛАСЛАР ОБРАЗЫ

Ҳәзирги қарақалпақ драматургиясы көркем әдебиятымыздың басқа жанрларына салыстырғанда бир қанша артта қалып атырғаны менен оның бир қанша табысларын көзден таса қалдыруу мүмкин емес. Атап айтқанда, бүгинги миллий театрымыз соңғы жыллары жаңа заманағой темадағы К.Рахманов, Қ.Мәтмуратов, М.Нызанов, С.Жумагулов, Б.Баймурзаев ҳам тағы басқалардың изин басқан драматург Полат Айтмуратовтың бир қанша бүгинги күннің темасында жазылған пьесалары менен толысқанлығы бир тәрептен көркем сөз өнеримиз бенен тутас миллий көркем өнеримиздің байлықлары қатарына киретугынлығы қуўанышлы. П.Айтмуратовтың бүгинги театрымыз сахнасында қойылған ҳам өз алдына әдебий дүнья сыпатында баспада жәрияланған

«Талаплығы нур жаўар», «Сүйинши», «Қутлы келин», «Мухаббаттың күдирети» сыяқты заманағой ҳам «Жипек жолы» атлы тарийхый трагедиясы менен комедиялық шығармалары дыққатымызды өзине қаратады. Драматургтың пьесалары Өзбекистан көлеминде унамлы баҳаланғанын айтып өтиўимиз зәрур (Қараңыз: Т.Баяндиёв. Қарақалпоқ театри тарихи, Тошкент. 2011-жыл, 142-145-б).

Мине бул айтылғанлар П.Айтмуратовтың драмалық шығармалары, әсиресе, оның заманағой темадағы жазылған айырым дәретпелери тууралы арнаўлы сөз етип, оларды халқымыз арасына кеңнен үгит-нәсиятлау менен бирге, бул дәретпелер тууралы арнаўлы илимий-сын изертлеу жұмысларын алып барыу ўазыпаларын да күн тәртибине қойса керек. Усы мақсетлер тийкарында биз драматургтың «Талаплығы нур жаўар», «Қутлы келин» пьесаларындағы заманласларымыз образын ашып беріу өзгешеликлериниң базы бир тәреплерине қысқаша тоқтамақшымыз.

Бул пьесалар тууралы ең алды менен соны айтыўымыз керек, олардың екеўи де тап ҳәзирги күнлеримиздегі ең зәрурли, актуаль болған темалар — социаль-жәмийетлик турмысымызды модернизациялау — жаңалау, аўыл хожалығы менен өндірисимиздің жаңаша усулларына өтиу менен қатар мәңгилик болған өмирлик машқала — мухаббат, шаңарақ турмысы мәселелериниң бирлигине қурылғаны менен баҳалы. Драматург, әсиресе, аўыл хожалығы мазмунындағы сюжет барысын сәўлелендириу арқалы образлар жаратыуда публицизмнің өткирлиги, образларының социаль-жәмийетлик активлигиниң басым екенлиги менен көзге түседі. «Талаплығы нур жаўар», «Қутлы келин» пьесаларының екеўинде де баслы қаҳарман Турдыбай деген жигит пенен екінши драмалық шығармадағы Гүлзабийра деген жас келиншек, олардың екеўи де заман талабы менен суўғарылған исбилермен. Олардың биреўи өзи илимпаз, аспирантураны питкерип келиўине қарамастан аўыл хожалығын жаңаландыруға талпынған ҳам сол тараўда айрықша табысларға ерискен, соңғылығында усы бағытта кандидатлық диссертациясын да табыссыз жақлаған Турдыбай атлы жигит, яғный белсенди, актив қаҳарман образы болып көз алдымызда елеслейди. Ал, Гүлзабийра болса — өзи қалалы қыз болса да аўылға келиншек болып түскен күнлеринен баслап сол аўыл турмысын социаллық жақтан раўажландыруға, оған айрықша күш жумсауға ерискен ҳам өз мақсетлерине жеткен исбилермен ҳаял-қызларымыздың бири. Булардың екеўи де усы жолларда өз мақсетлерине ерисиуде барлық қарама-қарсылықлар менен саналы түрде гүреседи. Турдыбай аўылдағы керитартпа-

лықты жеңіп шығып, қараусыз қалған егис жерлерді іске қосады. Жаңа дақылдар да егип, хәттеки, гонерип қалған көл ұлтанын тазалап, оған суы алып барып, балықшылықты рауажландырыуға да жол салады. Гүлзабийра болса өзинің бахыт тойында автомобиль апатынан майып болыуына қарамастан ақыл-күшін, тынық, сабырлылығын жумсап, өмірлік жолдасы хәм енесинің қоллап-қууатлауы, мақуллауы менен өзі келин болып түскен ауылды социаллық жақтан түрлендириуіте ериседи. Ол ауылда қаңырап қалған еки қабатлы жайды қайтадан оңлап, сол жерге хәр қыйлы бағыттағы халыққа хызмет етиу орынларын: тигиу цехын, шаштәрезхана, уялы телефонды іске қосыу хәм тағы басқа хызмет көрсетиу түрлерін әмелге асырады. Әлбетте, булардың барлығы да бирден, аңсатлық пенен болмаса керек?!

Анығырақ етип айтқанда, драматургтің «Талаплығы нур жауар» драмасындағы қахарманлар Турдыбай менен Шийриннің мынадай сөзлеріне қарасақ, олар арасындағы шийрин мұхаббат та, булардың әрмәнімізлері де жәмленгенлігі көзге түседі. «Саған не сауға алыуды билмедім. Гүл берейін десем қыз баламан, басқа сауғаның ретін келістире алмай, ақыры мынау папканы алақойдым...» дейді Шийрин келешек қостары болған Турдыбайға. Және де ол: «Ертен, куда қалесе, бул папкада сениң кандидатлық, докторлық диссертацияларың жүреді» дейді (Айтмуратов П. «Талаплығы нур жауар», Нөкис, «Билим», 2014-ж, 7-бет). Сонда Турдыбай оған: «Лекин, мен, Шийрин, ауылды рауажландырсам ба екен деген үлкен үмітлер менен жүриппен» деген еді. Әлбетте, бұған Шийрин сол уақытта-ақ аз да болса наразылығын: «Ауылды?.. Ақыры бизлердің әрмәнларымыз не болады?..» деп билдирген еді. Ал хәқыйқатында бул наразылықтың тек ғана басламасы екен. Илимді таслап кетпекші емес екенлігін надурыс түсинип әкесі менен шешесі Гүлзар да баласы Турдыбайға, хәттеки, жаман сөзлер айтыуға шекем барады. Булардың барлығын жазыушы-драматург заманлас образын жасаудағы баслы конфликтлердің бири етип алады. Турдыбай «Фермер болажақпан» дегенінде ең алды менен анасы Гүлзар кемпир: «Мынау не дейди ағасы? Жин урған ба? Бир нәрсе десең-о!» деп шоршып түседі. Баласының аспирантураны питкерсе де сол иені дауам етпестен фермер болып кеткиси келетуғынлығына дурыс түсинбейді. Сонда әкесі: «Хош, бул гәшинди қалай түсинсе болады? Шынық ба, хәзилиц бе? Илим не болады?» деп хәғынан жарылады. Оған Турдыбай: «Аға, мени тууры түсинің, илимді де дауам еттиремен. Фермер оқымыссы болыуы керек, ол хәм агроном, хәм бухгалтер, хәм юрист болыуы керек...» деп ауылдағы бурынғы фермер болып, барлық тех-

никаларды сатып жеп, жерді қорлап кеткен Шыныбайға ұқсағанларға да кескин қарсылық етеді, анасының да өз мақсеттерін дурыс түсиніуіне ериседи. Усындай тартыс уақыттары Турдыбайға әкесі Әлауатдин: «Нәлет жауғырдың баласы! Аузына не келсе сандалай берме!» деген болса, ал бурынғы фермер Шыныбай: «Хәй, ақмақ бала! Сен меннен артықсаң ба? Сен қусаған шөже қораз түе сонша жыл бригад болған мен бул жерді жөнге түсире алмадым-ғо! Баяғы мол техникадан биреуі де қалмаған, баяғы жанар майың удай қымбат. Сен не деп отырсаң өзі?... Сен көрген киноларың, оқыған кітапларыңдағыдай ауыл хожалығын аңсат деп отырсаң ба? Хәй, мәжгүн!...» дейді. Сонда Турдыбай да Шыныбайға шынлықты былайынша айтады: «Ұәй, ата! Ауылдың үш-төрт техникасы үйиңіздің қасында тұрғанын ким билмейді дейсиз?! Оның бәрін сатып орнын мал менен толдырдым дедіңіз. Ал мал ұшын пахта атыз емес, жайлау жер зәрүр» (Сол кітапта 12-бет).

Турдыбай өз мақсеттерін қайтпай хәкимияттағы Бектурғанға ұқсағанлардың жерменлігі менен бюрократлығын да, ауылдағы Генжебайлардың да қарсылықтарын жеңе отырып, өз дегеніне жетеді. Генжебай өз пикирлес шериклерін қасына алып түн ярымында Турдыбай фермердің пахта-ғауаша атызларына суудың сағасын қаратып жиберип, оларды суға батырып өлтирмекші болғанында, ең алды менен жигиттің әкесі, соңынан Нурлыбай сыяқлы хәқ нийетлі адамлар жәрдемге келеді. Ғауаша атызларындағы ағын сулардың сағасын байлап, керексиз суларды коллекторлар менен ой-ой жерлерге қашырып, ғауашаларды набыт болыудан сақлайды.

Турдыбай фермер болып жаңа-жаңа зүрәт топпап атырған уақыттары оған атыз басында Таубасар деген хәкимият хызметкерлері: «Бизің машинаға пискен қауынларыңнан толғанынша сал! Салыны қырау урғаннан кейін орасаң, сонда гүриппі мазалы болады... Маған өз алдына тарттырып бир тонна гүриш бересең!» деген сөзлерді айтады. Бирақ Турдыбай оған: «Хәй, ақсақал, «Еккенде жоқ, тиккенде жоқ, қырманда таяр» дегендей болды-ғо! Мен хәдал мийнет ислеп, тер төккен ауылдасларымың несийбесін әлле қандай келгіндите бере алмайман!» деп тиккелей қарсылық ислейді. Сонда Таубасар бюрократлық етип Турдыбайдың «келгінди» деген сөзинен «ушлап алып»: «Сен мени келгінди дедің бе? Еле сол созиң ұшын жууап бересең! Исинди милицияға өткеремен. Хүкімет адамың «оскорбитъ» етті деймен. Ой, ойнаған екенсең!» (37-бет) деп күш көрсеткиси келеді. Сол уақытта атыз басына Таубасардың досты Жумабай келеді. Олар қушақласып көрісіп, мәселе шийселеніспей оңына басалы.

Пьесадағы сюжеттик желіс конфликттердің барысында буннан алдын фермер жигит Турдыбайдың қостары Шийринды шешеси Перуза менменлік етіп, мениң қалада өскен қызым ауылға шыдамайды, азып-тозып қалған, оны Турдыбай мен аспиранттан деп алдап алып қашқан, деп хам тағы басқа сөзлер менен қолынан жетелеп зорлық пенен үйіне — төркиніне алып кеткен еді. Соңынан Турдыбай Шийриннен хабар алып сөйлесіуге барғанында да Перуза оған жаман сөзлер айтып кууып салған. Мине усылар арқалы драматург әдебий сахналық образдың апылыуының екінші тәрепін, яғный социаль-турмыслық, семьялық қарама-қарсылықтарын сүүретлеу арқалы баслы заманагөй қахарман болған Турдыбайдың қадаллығы менен хақкөкиреклик, искерлигиниң жеңімпазлығын ашып берген, шығарма драматизмин күшейтиуге ерискен.

Драмалық қахарманның усындай ислериндеги, яғный турмыслық қарама-қарсылықтары, семьялық-конфликтлик драмалық нүктелер менен өндирилсик конфликттердің бирлиги П.Айтмуратовтың «Кутлы келин» пьесасында да айқын өз сәуелелениуін тапқан. Онда Гүлзабийра өзи келин болып түскен ауылды дүзетип, гүлентиу ұшын майыш болып жатырса да, жүдә саналы түрде ис алып барып, соңынан операция жолы менен өз денсаулығын да тиклеп, өз искерлиги, ақкөкиреклиги менен ең алды менен өз сүйгени — Парахаттың, соңынан жигиттің анасы, өзиниң енеси — Жығагүлдің үлкен хұрмет-иззетине бөлени. Гүлзабийраға усындай хызметлери ұшын ауыл ақсақаллары менен, хәттеки, оған қарсылық етип, аузына келген жаман сөзлерди айтып, халық мүлкін талан-тараж етип жүрген Баймурат, Пирназар сыяқтылар да айрықша сүйсинип қарап, кутлы келинге миннетдаршылық сөзлерин жасырмай айтады.

Улыұма айтқанда, П.Айтмуратов драматургиямызда соңғы жыллары заманласларымыздың образларын ашып беріуде белсендилік көрсетип атыр. Ол «Турдыбай сыяқты бир сөзли, бирақ кешпиримли, бауыры кең» (Т.Баяндиєв. Қарақалпақ театры. Ташкент 2011. 145-бет) нағыз адамгершиликке толы инсанлардың образларын ашып беріуге көбирек қызықпақта. Әлбетте, булар заманлас жасларымызды хәзирги күннің талаплары дәрежесинде тәрбиялауда үлги болады, олар театр сахнасында қойылғанда да белгилі режиссер хам актерларымыз тәрепинен шебер атқарылғанлықтан тамашагөйлерге жаңаша эстетикалық зауық бағыштайды. Сонлықтан алдағы уақытлары заманласларымыз образын ашып беріуши спектакльлеримизди усы мақалалардан да тысқары кеңирек хам арнаулы таллаулар жүргизип, изертлеулер алып барыуымыз керек, деп ойлаймыз.

«Ғәрезсизлик дәуиринде театр өнериниң раўажланыуы». Илимий-әмелий конференция материаллары... Нөкис, Өзбекистан мәмлєкетлик көркем өнер хам мәдениет институты Нөкис филиалы. 2014-жыл, апрель; «Еркин Қарақалпақстан» газ., 2014-жыл, 12-август.

ӘДЕБИЙ ОБРАЗ ХАМ СҮҮРЕТЛЕУ ӨНЕРИНИҢ СИНТЕЗИ

Илимий философиялық турғыдан алып қарағанда, әлбетте, көркем әдебият пенен сүүретлеу өнери — булар тутас көркем өнердің белгилі түрлеринен есапланады. Сонлықтан копшилик жағдайларда биз көркем әмелиятқа сүйенген халларда да жазыушы-шайыр таланты менен художниклердің бизди қоршаған жәмийетлик, тәбийғый хам инсаният орталығын образлы түрде көре алыу, таный алыу өзгешеликлериниң жүдә уқсас екенлигин, яғный жазыушы таланты менен художник талантының скеуиниң егиз екенлигин айқын аңғарамыз. Демек, художникте жазыушыға бейим талант, жазыушыда болса художникке тән болған дүньятанушылық, қоршаған тәбийғый орталық пенен жәмийет болмысын образлар арқалы көре алыушылық уқып бир-бири менен ушласып, араласып, синтезленип кетеди. Буны биз отыз үш жыл ғана өмир сүрген, бирақ, жетпис-сексенге шыққан азаматлардың исин орындап кеткен Қыдырбай Сайыповтың көркем сүүретлеу доретиушилигинен де табыуымызға болады. Атап айтқанда, оның «Күнбатар алдындағы Нөкис», «Күнбатар алдындағы Мойнақ», «Гүз», «Шаңғытлы күнбатыс», «Тандыр», «Жауыннан соң», «Ақ терек» хам тағы басқа басланып, бирақ питтеген, ямаса енди басланажақ болып жүрген пейзажлық картиналарынан, портретлеринен айқын аңғара аламыз.

Оның таңқаларлық әжайып иси соннан ибарат, ол бир қанша сөз бенен салынған сүүретлер де жасаған — көркем әдебий шығармалар доретип, оларда өзиниң нағыз художниктерге тән болған талантын көрсетип қалем тербеткен. Солардың бири «Киймешек» гүррини. Гүррин үлкенли-кишили төрт бөлимнен ибарат, яғный өзине жарасықлы сюжетлик- композициялық қурылысы бар.

Шығарманың биринши бөлимінде қадимги жигирмаланшы әсирдің дәслепки жылларындағы ауыл балаларының турмысы, халық өмириниң этнографиялық белгилери менен халық ойындарына тән болған гейпара көринислер нағыз художниклердің көзи менен көрилип, олар сөз күши менен қағазға көширилген. Және де соны айтыуымыз керек, гүрринге тән ортақ типик сыпаттардың бири сол шығармада болмысты художник көзи менен көре билиудің белгилери болған инсанның сыртқы келбетин жаратыу, пейзаж, адамлардың қыймыл-қозғалыслары

менен ис-хәрекетлерин сүүретлеп бериү, диалогларды шебер ислетиү характерли болып есапланады. Мысалы:

«Ауыл ишиндеги тынышлықты бир топар ақсүйекке таласып жүрген балалардың шауқымы бузбақта. Бирин-бири жибермей тартысып жүрген балалардан бөлегирек мыйықтан күле шырай берип турған сулуышық баладан көзин айырмай, бир шетте тынбастан шақалақтап күлип турған Нигардың әлде қандай сыйқырлы жүзин сүттей ай жарығы жасып түске бояғандай. Оның көзлери хәдден тысқары үлкен, ойнақшып бир жерде турмас... Екеуі сөз алысып қалысты. Өз күлкисиниң биротала тынып қалғанын сезген Нигар кийиктей артына секирип бурылды да зып берди. Ол аяқ-аяғына тиймей зымырап киятырғанына өзи де исенбей бирден тоқтады. Жаңа ғана ақсүйек ойнап жүргени есинде. «Хау, неге ойынды таслап жууыра бердим?.. Удайына көзи күледі де жүреді... Жүрегимди зуу еттирген көзиниң балеси бар шығар?» (Қыдырбай Сайыпов. Нөкис. «Билим». 2012. 17-бет).

Мине, усы бир мысалдың өзінде Қ. Сайыповтың хақықый көркем өнер ғайраткерлерине тән болған таланты, соған қосыла нағыз жазушыларға тийисли болған образлы ойлау өзіншеліклериниң синтези бирден-ақ сезимтал оқыушылардың көз алдына келеди. Онда жаңа ғана ержетип киятырған жигит пенен қыз баланың ишки психологиясы менен сыртқы пишим тулғасы айрықша эстетикалық қасиетлери менен сәулеленгенлигиниң гуғасы боламыз. Бундай сыпатлы белгилер «Киймешек» атлы гүрриниң қалған дауамында да айрықша сүүретленип, олардың барлығы биз сөз етип отырған художниктиң көркем өнер шығармаларының дәл өзи, оның пейзажлары менен портретлериниң қылбояу күшлери менен жасалған хәр қыйлы сахна шығармаларына ислеген декорацияларының, этюдлериниң тийкары десек арзыйды. Сол ушын тағы бир факт келтирсек: *«Оның жүзи бир нәрседен қорыққандай үлкен көзлери уясынан шығып кетеди. Биресе көзине күлки жууырып, жайнап кетер еди. Балалардың қыйқыуы тап түбинен шыққандай сап ете қалғанда, селт етип артына жалт қарады. Барлық балалар буның артынан күлип турғандай көринди. Жалт бурылды да үйине қарай жууырып кетти. Әсте үйине киргенде ортада жанып болған томардың шоғы үйдин ишине қып-қызыл жарық берип тур екен. Шаңарақтан түскен ай сәулеси уықларға симилтир сызылып түсип тур» (17-бет).*

Шығарма усындай жанлы сүүретлерге, қахарманлар ис-хәрекетлери менен қыймыл-қозғалысларына, олардың ишки психологиялық ой-сезимлерине толы болған картиналарға бай етип сәулелендирилген.

Гүрринде бул қасиетлердиң барлығы саналы түрде негизги мақсетке бағдарланған ҳалда, халықтың этнографиясы менен қахарман образларындағы туңғыш жаслық мухаббатты, жаслық өмирдиң өзине тән сыпатларын айқын көрсете билиүди, киймешек сыяқлы халық өнериниң гөззаллығын сыпатлап бериүди аңлатыуға, оқыушыларға айрықша эстетикалық ләззет бағышлауға арнап қолланылған.

«— Қарлыбайды қызлар жығып салып масқарасын шығарды. Ышқыр бауы да үзиліп қалып, күле-күле ишегимиз үзилди...»

Нигар әуели мырс-сырс күлип еди, кейин шақалақ атып жиберди. Расберген де бурылып екшеп-екшеп күлди. Екеуі жаптың бойына келгенде балалар сууды гүмбирлетип шомылып атыр екен...» (Сонда, 19-20). Ырасында да бундай сүүретлеулер нағыз картина хәм әдебий қахарманлар образына мүмкиншилигинше терең сүңгіу десек асыра силтегенлик емес.

Енди усы гүрриндеги Нигарды айттырып келген жаушыларды сырттан сүүретлеген жерине нәзер аударсақ: *«Нигар үйине жақынлағанда үйиниң алдында бир-еки аттың байлаулы турғанын, анасының болса үйден жууырып кирип-шығып даладағы қазанға айланысып жүргенин көрди. Бир-еки хаялдың қазанның басында қамыр ийлеп отырғаны да оны таңдандырды. Нигар есиктиң алдына келгенде бир бау қурғақ пишенниң үстинде өзиниң жақсы көретуғын, күнде айқасып ойнап жүртуғын жалғыз серкесиниң геллеси қызыл қанға боялып, тилин тислеп атыр екен. Жүрегі зуулап, тула бойы түршигип кетти».* (23-бет)

Демек, бул қатарларды хәм гүрриниң алдыңғы бетлерин оқыған сезимтал оқыушылар бирден-ақ Нигар атлы қызға жаушылар келгенлигин абайлайды, автордың сөз бенен салған сүүретиниң сырын аңлап жете алады. Әлбетте, бул талант күдирети, ондағы әдебий образлар жаратыу менен көркем сүүретлеу өнериниң синтезиниң жемиси деген сөз.

Нигар менен Расберген тезлик пенен ушырасып, қол усласып алға қарай жууырып кетеди. Өйткени сүйген жигитине Нигар болып атырған жоқарыдағы үйиндеги уақыяларды айтқан еди. Буны автор көп сөйлемей-ақ хәрекет деталь хәм буннан алдын Нигардың: *«...Буны дәрхал Расбергенге хабарлау керек. Дәрхал бешпентин кийди де шай-қалтасын қолына алып далаға шықты, көздин тасасын алып үйлердин арты менен жууери атызға қарай жууырып кетти»* (24) деген сөзи менен оқыушыларға аңлатады. Буларды сезип отырған оқырман еки жастың табысып, қосылып кетиүине тилеклес болып отырады. Қ. Сайыпов бул дәретпесинде халқымыздың киймешек сыяқлы қол өнериниң үлгилерин, Нигардың хәм оның анасының шебер қолларын жоқары қойып, улығлап сүүретлеген.

Жазыушы-художниктің «Ушырасыу» гүрриніндегі қысқалық хәм конкреттик, әдебий қахарман образларын терең ашыу, диалог, қыймыл-қозғалыслар арқалы штрихлар, эскиз, этюдлер жасау шеберлиги нағыз көркем өнер шығармаларына тән түрде сөз құдирети менен сызылғанын көрип оның талантына бас ийеу мүмкин емес. Себеби буларда әдебий образлар менен сүүретлеу өнериниң сырлары терең жәмленген, синтезленген болып есапланады.

«Мәденият хәм спорт» газетасы, апрель, 2014.

МУХАББАТ ДРАМАТИЗМИ

Ғәрезсизлик жылларында қарақалпақ драматургиясы менен театры бир қанша табысларға еристи. Миллий драматургиямызда усы уақытлар ишинде бир қанша фольклорлық дәстүрлер негизиндеги хәм тарийхый темадағы жазылған сахналық шығармалар менен қатар заманағөй сахналық шығармаларымыздың социаль-жәмийетлик, руўхый-ағартыушылық сыпатлары артпақта. Атап айтқанда, қарақалпақ драматурглеринен: М.Нызановтың «Еки дүньяның әуереси», Б.Баймурзаевтың «Бәддиуа», Қ.Мәтмуратовтың бир қанша фольклорлық мотивке тийкарланған шығармалары менен қатар «Бир үйде еки өмир», «Кешиккен мухаббат», «Кемпирге талас» драмалары менен комедиялары ҳәзирги тамашағөйлеримизди бир қанша қанаатландырған, бүтинги күнниң актуаль руўхыйлық машқалаларын көтерип шыққан, XX әсир қарақалпақ драматургиясының олқылықларын бираз толықтырған сахналық дәрәтпелер қатарына киреди. Және де соны айтыуымыз керек, Қ.Мәтмуратов ғәрезсизлик дәуириндеги ҳәрәкетшен драматурглердиң бири сыпатында фольклорлық дәстүрлерге тийкарланған дәрәтпелеринде де сол фольклорлық сюжетлерди хәм конфликтлерди творчестволық жақтан өзлестирип, бүтинги дәуирге масластырып, заманағөйлестирип, оларға ҳәзирги миллий руўхыйлық хәм ағартыушылық қәсийетлер бағышлап қәлем тербетпекте. Усындай көркемлик әдебий хәм сахналық шеберликлерди өзинде жәмлеген драматургтиң бул шығармаларын театр сахнасына қойыуда режиссерларымыздан: Н.Аңсатбаев, Б.Баймурзаев, М.Есимбетовлар да оларға инталы қатнас жасап, сол сахналық шығармалардың табыслы атқарылыуына үлкен күш жумсаған.

Қ.Мәтмуратовтың «Кешиккен мухаббат» атлы драмасына айқынырақ тоқтап өтиу орынлы деп ойлаймыз. Өйткени соңғы уақытлары бизиң драматургиямыздың хәм театр сахнасының табыслары менен

кемшиликлери әдебий хәм театр сыны тәрәпинен өз уақтында дурыс хәм орынлы баҳаланбай, бул тарауда қандай да еглениу айқын сезилмекте. Миллий театрымыздың тарийхы тутас мәмлекетимиз көлеминде арнаулы салдамлы мийнетлерде сөз болса да (Қараңыз: Т.Баяндиев. Қорақалпоқ театри. Тошкент, 2011), ал бизде өз алдына арнаулы монографиялар менен кітапшалар дәрежесинде сөз стилмеген. Бирақ драматургия хәм театрымыз өз алдына арнаулы изертлеуге турарлық табысларға ерискен.

Усындай табыслардың қатарына жататуғын Т.Мәтмуратовтың «Кешиккен мухаббат» атлы драмасы заманағөйлик тематикасы менен ғана емес, ал сол заманағөй турмыслық, өмирлик уақыяларды сәулендириудеги өзіншелиги, драматургтиң өмир, турмыс конфликтлерин мәңгилик тема болған мухаббат сыяқлы үлкен хәм терең мазмунға ийе кийели психо-философиялық проблеманы терең хәм өткир түрде ортаға қойыуы, сол қарама-қарсылықларды халқымыздың миллий психологиясы менен этика-педагогикалық сыпатларға сәйкес шешип беріуи, миллий менталитетти қәстерлеп, абайлап сақлай билиушилиги арқалы да ҳәзирги руўхый сана-сезим, дүнйатанымызға белгили тәсир жасай алатуғын шығарма деп ойлаймыз. Өйткени бул әдебият хәм театр дәрәтпесинде биз айтып өткен социаль жәмийетлик мәселелердиң барлығы да көркем әдебий поэтикалық жақтан утымлы болған формалар хәм усуллар: уақыялықтың сюжетлик-композициялық бир пүтинлиги, конфликтлик ҳалатлардың терең хәм өткирлиги, утымлы көркем сүүретлеу усуллары, ишки монолог, диалог-полилог, түс көриу, уақыяларды ауызша айтып беріу, көз алдына елеслетиу, ависцена хәм тағы басқалардың орынлылығы, усуларға сәйкес театр сахнасын хәр бир перде, көринис, бөлимлерге сәйкес безеулері, жақтыландырыу, музыкалық хәм тағы басқалардың тәсир күши мине, булардың барлығы усы пәса — мухаббат драмасын арнаулы түрде сөз етип таллауға арзыйды.

Ең дәслеп биз шығармадағы сюжетлик уақыяларға нәзер аударсақ, драманың өзегинде Назлым деген ул-қызлары ержетип қалған келиншек өз күйеуи Қыдырдың досты Дәуранға ашық болып қалады. Дәуранның да өз шаңарағы, келиншеги бар. Олар арасында өз перзентлери, хәттеки ақлықлары бар. Бирақ соған қарамастан келиншек хәм орта жасқа келген жигит бир-биринен ажырағысы келмейди. Олар сырлары хәммеге паш болғанда да тутқан бағдарларынан қайтпай, хәттеки олардың көзлеринс гүлсәй перзентлери де, өз ата-аналары да шыбын шелли көринбейди. Бул ер адам шыдауы мүмкин болмаған бузақылыққа анық көзи жетсе де Назлымның күйеуи Қыдыр «сырдың» усы-

лайша бастырыулы қалыуын, енди қайталанбауын қостарынан қайта-қайта өтинип сорайды. Не деген сумлық! Назлымның бойжетип, мектепти питкерейин деп турған қызы Мехрийбан да анасының аяғына басын қойып турып өтинип етип жалынады. Ал бирақ мухаббат драмасының шырмауығына оратылған келиншек Назлым бұған ыразы-шылық бермей, Дәураннан ажырасқысы келмейди хәм сөйтип олар өз шаңарақларын, перзентлерин таслап басқа жаққа кетип қалыуды уйғарады. Бирақ Ұдесинде тура алмаған, ақлығы аяғына жығылған себепли пикирден қайтқан Дәуран себепли олардың бул әрманлары иске аспайды.

Қызының бузақылығын еситкен әкс — Турдыкул оны пышақлап өлтириуге келгенде ақлық қызы Мехрийбан өз анасының өмирин уақытша сақлап қалыуға ерискени менен тап сол уақытлары қызының унамысыз, намыссыз қылуалары себепли жүрегі тоқтап қалған ана — Айшаның өлиминен хабар келеди. Сонда ар-намысы күшли ата Турдыкул уақытша болса да қайралған өлим қанжарын — пышақты босатып, ақлығы Мехрийбанға тапсырады. Бирақ ол қызы Назлымға қарата: «Бирақ ананың жаназасынан соң өлимиң меннен...» — деген сөзлерди айтады. Соңынан конфликтлердин шийеленисиу барысында Назлым өзине «опасызлық еткен» Дәуран, оның келиншеги Орынгүлден, қызы Мехрийбаннан ең жаман, өткир сөзлер еситип турып, талып жығылады. Демек, ол руухый, әдеп-икрамлық, психологиялық қыйрауға гирипдар болды деген сөз. «Мусылманшылықта өлини тебиу — гүлли гүна...!» — деп өз күндесиниң қасынан Дәуранның хаялы Орынгүл де, Дәуран да кетип қалады. Сахна кулап атырған Назлымның көриниси менен жабылады.

Әлбетте, бул сюжетлик-композициялық хәм конфликтлик ситуациялардың барлығы шығармада, оның әдебий текстинде гейпара деталылық көринислер, көпшилиги диалоглар, әдебий хәм сахналық қахарманлардың айтып беруілері, ауызша гүрриндері арқалы иске асырылып, автор тәрепинен драманың талаптары дурыс хәм шеберлік пенен әмелге асырылған. Бизге олардың барлығын айқын фактлер менен бир мақалада келтириу мүмкин емес.

Шығармадағы, әсиресе, бузақы хаял Назлымның анасы Айшаның түс көриуі — көркем психологиялық усыл сыпатында жүдә өткирлестирилип қолланылыуы үлкен көркемлик күшке ийе болып, драма оқыушылары менен театр тамашагөйлериниң дыққатын арттырып, тьесаның қунын жоқарылатып, харамды қаралап, халалыйлықты улығылап тур. Атап айтқанда, Назлымның анасы түсинде мынадай уақыяның

тууасы болған хәм оны өзиниң гаррысы, яғный Назлымның әкесине айтып берип атыр: «—Ағасы-ау, кеше ақшамы әжептәуір түс көрдим-го!... Туу-у анадайдан қарасам, Назлымның үйи жалыны аспанға шығып өртенип атыр. ...Ауа, тап оңымдағыдай! Соннан жууыр-ә! Бирақ алға басқан аяғым артқа кете береді-әй! Қарасам, лаулаған жалынның арасынан албаслыдай бир бәле зонқ етип шықты дейсең!... Астында ешек! Албаслының үсти пәлек арқалағандай алба-далба. Ешекке терис минген. Ешек қадимгидей емес, кейнине қарап бөсип шауып қиятыр. Тусыма келгенде қарасам, албаслы дегеним — Назлым! Назлымның түри адам қарарлық емес. Бети бет емес, әлле бир нәрседей. Бир көзинен жас, бир көзинен қан агып, гә пугын, гә ешектің көтин шаппатлап, дауысының барынша уаха-ха-ханы салып тусымнан шауып өтти... Изинен жетип: «Әй, Назлым, ешегің не, ешекке терис мингенің не?! Түс хазир, анау бетін не қусап кеткен, өзиниң бетине уқсамайды гой!» — деймен бакырып. Ол үндемей пугын шаппатлап, дауысының барынша уаха-ха-ханы салып баратыр...»

Хақықатында түс көриу — энеи нәрсе болмаса керек. Түс реаль, объектив турмыс шынылығы менен тығыз байланыслы келип шығады, көпшилиги астарлы, терең ойлы, символика-метафоралық халда көзге елеслейди. Сол сыяқлы бул түс те Назлымның жеке өмир тәғдири ғана емес, шынында сол шаңарақ тәғдирлериниң руухый, әдеп-икрамлық жақтан қыйрауға ушырауының айқын көриниси болып есапланады.

Улыұма алғанда соңғы жыллардағы қарақалпақ драматургиясы менен театрының бундай социал-жәмийетлик, руухыйлық мәселелерди өткир түрде ортаға қойып шешетуғын бираз дәретпелер жүзеге келди. Олар тууралы буннан да кеңирек үгит-нәсият жумысларын әмелге асырып, арнаулы әдебий сыншылық хәм изертлеушилик жумысларын алып барыуға болады. Бул өз гезегинде бүгинги жасларымыздың сап ақыл-парасатлы, әдеп-икрамлық таманнан таза, пәк болып жетилесиуине өз жәрдемін тийгизеди.

(Мақала Мехрибан Юсупова менен соавторлықта жазылған)

«Ғәрезсизлик дәуиринде театр онериниң рауажланыуы» атлы илимий-теориялық конференция материаллары. Нөкис — 2014, 29-апрель; «Қарақалпақ әдебияты» газ., 2014-жыл, июнь

СТУДЕНТ — МУҒАЛЛИМНИҢ ТӘРЕЗИСИ

ямаса өзіме-өзімнің интервьюм

—Қайсы факультетте оқыйсыз?

—Филология. Қарақалпақ тили хәм әдебияты бөлиминиң 4-курсинда.

—Онда жақсы екен. Анжақ-мынжағынды танып қалыпсаң: сорау берсем болады екен. Билим берген муғаллимлериңнен кимлер унайды?

—Бундай сорау береди деп хасла ойламаған едим. Сонда да жууап берип көрейин: пай, бала, енди факультеттиң муғаллимлериңниң фамилияларын дизип шығыуым керек болды-ау: аға-инили Пахратдиновлар, А.Бекбергенов, К.Мамбетов, С.Ахметов... Жәмийетлик пән муғаллимлериңнен Қыдырбаев, Ж.Арзыханов.

—Бул муғаллимлер сенде не ушын жақсы тәсир қалдырды? Усы хәққинда да айтып, жуабынды конкретлестирсеңиз, олқы жерин толықтырсаңыз жақсы болар еди.

—Қуп-п, әжеп болады. Бирақ мына муғаллимниң мына жери унады, ананың ана жери унады деп бөлип-бөлип айтыу қыйынлау. Себеби, адам, бул — бир пүгин организм. Сонда да баслы-баслы менде өзіне деген жақсы сезим оятқан қәсийетлерин айтып көрейин: А.,Ю.Пахратдиновлар, К.Мамбетов, Қ.Мақсетов, С.Ахметов, А.Бекбергенов, Қыдырбаев, Қ.Султанов, А.Дәулетов, ... кеңпейиллиги, айналым қатнаста болыуы, студентлерди реаль бахалауға умтылыушылығы, тек айлық алыу ушын емес, ал билдириу ушын оқытуы, соған умтылыуы адамды өзіне тартады.

К.Мамбетовтың тағы бир унаған тәрепи, бул устазымыз студентниң билимин имтихан уақтында ғана емес, ал сабақ процесинде билип алыуға қуштарлығы хәм сол арқалы баха қойыуы. Әлбетте, бул студентниң билимин 5-10 минутлық имтихан дәуиринде бахалауға салыстырғанда реаллыққа анағұрлым жақынласады.

Арзыхановтың билимданлығы, сауатлы лекциясы, имтихан дәуириндеги принципиаллығы, хадал бахалауға умтылыушылығы нағыз студентте өзіне деген мухаббат оятады (Рети келгеннен соң айтайын «Арзыханов» десе көпшилик студентлер зир-зир етеди. Не ушын? Себеби ол имтиханда «танки»ге онша қарамайды).

Қонысбай Камалов деген муғаллимимиз де маған унаңқырап киятыр. Факультетимиздеги жетик сауатлы, хәзирги әдебияттағы мәселе-

лерден бир қанша хабары бар әдебиятшылардан есапланады. Билими студенттен анағұрлым жоқары болмаса муғаллимниң абыройы болмайды. Ал бул муғаллимимиз мени усы жағынан өзіне тартады. «Базы бир оқытыушылар сарғайған лекция дәптерлерин алып келип оқыйды. Ал өзи имтиханда студентниң хеш бир китапқа, дәптерге қарауына жол бермейди. Усы дурыспа?» дейди ол. Усындай оқыу процесиндеги орынлы кемшиликлерди көрсететуғыны да студентлерде оған деген жақсы сезимди оятады.

Студент — муғаллимниң тәрезиси. Себеби ол барлық уақыт устазын сынап жүреди: оқыуда да, көпшеде де. Студентке жақсы көриниу де аңсат емес. Оның ушын барлық уақыт хадал жүриу, хәқыйқатлық ушын гүрестен тайынбау, мәрт, реаль болыу... керек. Солай емес пе?

—Дурыс.

—Және бир нәзик жери: жақсы муғаллим бола берсин, егер оның кишкеке бир кемшилиги сезилип қалса студентте оған деген жаман пикир тууып қалыуы итимал.

Жоқарыдағы оқытыушылар мениң сынағымнан сүрникпей, мәрдана өткенлер. Ертең бир күн питкергеннен соң да оларды хұрмет етип малакайымды қолға алып:

«Салем, муғаллим!» деймен.

—Сәубетиңиз ушын рахмет.

1988-жыл

БАТЫР, ДАНА ХАЯЛ-ҚЫЗЛАР ЖАС ӘҰЛАДТЫ ТӘРБИЯЛАУДА ҰЛГИ СЫПАТЫНДА

Қыз бала. Хаял. Ана. Бурыннан бул инсанлар қатты қадирленип, улығыланып келинген. Бүгинги күнде де жәмийетте олардың орны төрден, уллылардың уллысы есапланады. Себеби, олар бундай хұрметке өзлериниң ақыллылығы, даналығы, пәклиги, әдеп-икрамлылығы, ийбеназы, жүрегиниң, кеулиниң тазалығы, ишки-сыртқы сулыулығы, сәдықлығы, мийирбанлығы, батырлығы, күш-ғайратлылығы... менен ерискен. Муқаддес ислам динимизде бийкардан перзентке атаң менен анаң бир уақытта шақырып қалғанда, бириншисинде анаң бар, екінши шақырғанда да анаң бар, үшінши рет те теңдей шақырып қалса да дәслеп анаң бар, төртиншисинде ғана атаң барарсаң, демеген: хаял-қыз, ананың жоқарыда биз дизип айтқандай, жақсы пәзийлеттери ушын, ананың бала ушын көзин де, жүрегин де тайсалмай бере алатуғын қәсийетке ийе болғанлығы ушын да усылай деген шығар.

Қарақалпақтардың мәдени тарихында хаял-қызлар әдиули ана, батырлардың опалар зайыбы болуы менен бирге қолына қурал алып, халық үшін күрескен батыр хәм ел басқарушы, әдил саркардалар да болып есапланады.

Бұл сөзимізге сак-массагет дәуіріндегі Тумарис, Зариналарды келтирсек болады. «Қырық қыз» дәстанындағы Гүлайым, Сәрбиназ хәм олардың батыр 40 қызының даңқы әуладтан-әуладқа өтип киятыр.

Тумарис—қарақалпақтардың әйемгі бабаларынан есапланған массагеттердің патшасы. Ол өз елін сыртқы жаулардан қахарманларша қорғайды. Ески деректерде бәрқулла ел қорғауында әскерий киімде жүрген ол садақ атыуға кесент еткен оң жақ емшегін отлы шала менен күйдирген, деп келтириледі. Елине бастырып келген Кир патшасының геллесин алып: «Тириңде қанға тоймап едің, өлинде той еңди» деп геллесин қан толы меске салып жибереді. Мине усындай Ұатан, халқы үшін хәр қандай мәртлик, қахарманлық үлгілерін көрсеткен анамыз, ол.

Бөрте деген анамыз «Китабы дедем Қорқыт» мийнетінде айтылуынша, Салар Қазан дегеннің зайыбы болған ол абайсызда, Салар Қазан батыр ұйықтап атырғанда өз баласы Ораз хәм бир қанша хаял-қызлар менен бирге душпан қолына тутқынға түсип қалады.

Жау хаяллар ишинен Салар Қазанның зайыбын анықтап, биліп, оны кемситпекши болады. Хаяллардың бәрі де жау сорағанда курдасын сатпай: «Салар Қазанның хаялыман», деп жууап береді. Сөйтіп анығында қайсысы Салар Қазанның зайыбы екенін билмеген душпан патшасы Салар Қазанның баласын сойып, етин қуырып, хаяллар алдына тартыуға бұйрық береді. Бұл менен душпан өз баласының етин анық анасы, яғный, Салар Қазанның хаялы жемейді, деп ойлаған еді. Өлмесинен бұрын бала анасына келіп: «Ана, мени сойып, етимді қуырып берсе де басқа хаяллар менен бирге билдирмей жей берің. Сизің мениң анам, Салар Қазан атамның зайыбы екеніңизді жау билмесин. Биліп қалса, атамның төсегін ыласлайды» деп айтады. Өз еринің төсегін бастырмау үшін мәрт ана—Бөрте өз баласының етин жеуіе мәжбүр болады. Өне, ерине садқлық, өне мәрт қостар, ана тымсалы.

«Хаяллар патшалығы хаққында»ғы қарақалпақ халық ертегінде хаял-қызлардың ел басқарғаны сөз етиледі.

Барлық халықларда хаял-қызлар ұлығанған, қәстерленген, мәртлер көп. Әсиресе, қарақалпақларда хаял-қызлар сулығ, шырайлы, мәрт, ержүрек, тууры сөзлі, шаққан, әдеп-икрамлы болып келеді. Олар ерлер менен бир сапта жүрген.

Жоқарыда айтқан батыр аналарымызды айтпағанның өзінде Қыятлар уранына айналған — Арыұхан, Мүйтен қәуими ураны — Ақшолпан апаларымызды, Әнжим, Ақсулығ, Дәрбийке, Бапығ шешек, Занай патша, Гүлпаршын, Куртқа, Айпарша, Төребек ханым, Жупар кемпир, Назлымхан сулығ, Шоманай, Рәушан, Кумар аналарды келтирсек болады. Қазан патшасы Сүйінбийке апамыздың батырлығы, ақыллығы өз алдына бир дәстан. Ал Орманбет бийдің генже қызы, мәрт Сарыша айымның даналығын, халық үшін күйіп-жаныуын, күрескенін қалай айтпасаң?!

Усындай аналарымыздан өрнек, үлгі алған бүгінгі хаял-қызларымыз да халық хожалығының барлық тарауларында, тап сиясат, ел басқаруыдан, илим, билим, денсаулық тарауларында сирә, ауыл хожалығында да, санаатта да, сауда, автотранспорт, экономика, тынышлықты сақтау, әлебиат, баспасөз салаларында да, кулласы, барлық кәсіп-кәний-геликтерде ерлер менен бир сапта Ұатан абаданлығы жолында әдиули хызмет епекте.

Олар саламат баланы дүньяға келтиріп, келешектің жарқын болуы үшін ұл-қызларына бүгіннен тәлим-тәрбия бермекте.

Мине, усындай батырлығы, даналығы, ақыллығы, садқ, опалылығы, әдеп-икрамлылығы, мийнеткешлиги, билимдиллиги,... менен тарих бетлеринен орын алған хаял-қызларымыз, Аналарымыздың қахарманлықтарын, мийнеттерін бүгінгі әуладқа үлгі тутып, айтып берсек, олардың да жақсы адамгершиликли азаматлар болып шығатуғынына үлкен тәсирин тийгизетуғыны анық.

«Қарақалпақ әдебияты» газетасы, 2014-жыл, март; Театр өнерінде драматургия машкалалары, II рес. ил.теор.конф.матер. 2014, 29-апрель, 14-16-бб.

ар-намысы үшін тырысып іслегенлігінің жемісі. Солай екен, 3-май — Баспасөз еркінлігі күні «Алтын қалам» Миллий сыйлығы үшін халық аралық таңдауында бизің сыйлық алығуымызда редакция жәмәетінің де үлесі бар.

2004-жылдың майынан — өзі питкериуші курс студентлігі дәуірінен берлі редакцияның арбасын тартыуға жанталасып хәрекет етіп қиятырған, нәтижесінде бүгінгі күні өзі де бираз танылып, ысылып үлгерген журналист, шайыр Саламат Гүлиббетовтың жанкүйерлігі де, хызметтері де айрықша: дем алайын, демес; ерте ме, кешпе, жұмыс тирелип турса іслей береді. Әсіресе, спорт тарауының нағыз қәнийгесі болып алды. Тараудың икир-шикирлеріне дейін билетуғын тәжірийбеге ийе.

Қәнийгелігі журналист Эльмира Сайтжанова да редакцияда 2005-жылдан берлі іслеіп, қалами төселген журналист, мәдениет хәм көркем өнердің биліри болып қалды.

Бұрын полиграфия жұмысы делинетуғын текст теріуден баслап версткалау, калькаға алыу хызметтері бүгін редакциялардың бел жұмысларының бири болмақта. Редакциямызда бұл хызметлер тәжірийбелі компьютерші, версткашы хәм дизайншы Айсанем Файзуллаеваның қолынан «қыз баланың» іслегеніндей болып шықпақта.

Есапшы Гүлайым Якубова есап-санақтың не екенін усы жерде үйренип, хәзір өз жұмысын жақсы меңгермекте.

Редакцияда хәр жыллары іслеген шайырлар: Хикметулла Айымбетов, Аллашбай Реймов хәм журналистлер: Мұхаббат Узақбергенова, Лепесбай Қудайбергенов, Артықтүл Төребекова, Жанар Иматова, Руслан Арзиевлер уақтында газетаның мазмұнлы, сапалы, көркем шығуына ат салысты. Жетекші қәнийге, корректорлықты Талғат Жәмиев, Бағдагүл Абдинайымова, ал есапшылықты Шолпан Жәмиева хәм Тилепбай Дәулетовлар кеуілдегидей атқарды.

Газетаның өз мақсет-уазыйпаларын ойдағыдай әмелге асырып, оқыушылар дийдиндегидей болып жарыққа шығуы, әлбетте, бир редакциямыз жәмәетінің ғана хызметтері емес, билеміз, онда көпшиликтің үлесі бар. Сонлықтан жазылу хәм басқа да мәселелерде бәрқулла қоллап-қууатлап турған Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесі менен Министрлер Кеңесіне, Мәдениет хәм спорт іслері министрлігі менен Баспасөз хәм хабар агентлігіне, байланыс бөлімлеріне, дәретиушілік жәмәетлерге, барлық редакцияларға, гүлән оқыушыларымызға редакциямыз жәмәетінің

миннетдаршылығы шексіз. Белсенді хабаршылар, авторларымызға табыстар тилейміз.

Редакция жәмәетінің алға қойған мақсетлері ұлы. Жәмәет жақын жыллар ишінде газетаны А2 форматына өзгертиуді, нұсқасын еле де көбейтиуді, материаллық-техникалық базасын бекемлеп, эстрада шоу, футбол қосымшаларын шығаруы да режелестіріп отыр. Усы ұлы мақсетлерді іске асыруда, еліміздің әділ сиясатын алып барыуда жәмәетіміз еле де шаршамай, дәретиушілік пенен іслей береди.

«Мәдениет хәм спорт» газ., 2013-жыл, 22-июнь

Әдебиеттануы.....	3
«Қыр қосықтарын» таллағанда.....	3
Курбанбай жырау жырлаған «Жаскелен» дастаны хақында.....	5
Критик деген ким?.....	6
«Көш жүре келе дүзелер».....	7
«Көздің қарашығы»ның қарашығы ямаса «менинше» атамасындағы пикирлер.....	10
Тубалау дәуірінің хақықатлығы.....	12
Қызлар тәдирі.....	14
Хеш ким бірден болған емес.....	17
Ел деп еңіреген шайыра.....	19
Олқылықты толықтырған мийнет.....	22
Жүздің арасындағы жүйрік.....	26
Жәмийет хақықатлығын ашып берген образ.....	27
Жазыушының үлкен жанрдағы биринши тәжірийбеси.....	30
«Сөйленбеген тарийх...» сөйлегенде.....	33
«Тилге шешен, мың адамға тай еді».....	37
Рәуият хәм шешенлик сөзлерде Бердақ образының жасалуы.....	38
Бердақ дөретпелерінде билим хәм дин мәселелерінің сәулеленуі.....	42
Гигант жазыушымыз.....	49
Рууқымыздың азим дәрйасы.....	51
«Әдебиет» десек «Әмиүдәрйа»ны, «Әмиүдәрйа» десек...».....	60
Бердақ шайырдың «Айдос бий» дастаны хақында.....	67
Илим халық ийгилигинде.....	68
Өз соқпағына ийе жазыушы.....	72
Детектив жазыу аңсат па?.....	75
Жазыушы хәм шайыр.....	78
Тәбият көриниси басқаша болмай ма?.....	88
Жазыушы жемиси.....	90
Ырымлар хақында.....	93
Романшылық туұралы тоқталсақ.....	97
Бүгінги жазыушылар алдындағы айырым ұазыйпалар.....	98
Киши жанрға үлкен дыққат керек.....	99
Ғәрезсизлик илхәмлары.....	106
Ағындәрйа, конвейер шайыр.....	109
«Хәр бир жазған сөзинди халық оқыйды».....	110

Әдебиетқа қосылған салмақлы үлес.....	120
Гөне тарийхты сөйлеткен дилогия.....	123
Ғәрезсизлик хәм мәнауият.....	126
Нәлше тәрбия арқасында дараққа айналар.....	131
Журналист — дөретіушилик ийеси.....	135
Жанкүйер азаматлардың бири.....	140
Бирден-бир фольклоршы алым.....	145
Илимий фантастика мәселелери.....	146
Дәслепки фантастикалық кітапша.....	146
Жас жанр аяққа турып атыр.....	148
Пүткіл әлем — бир жүрек.....	150
Қыял теңизінде ямаса илимий-фантастикалық әдебиетқа қысқаша шолуы.....	155
«Шәрьяр» дастанындағы фантастикалық элементлер.....	158
Қарақалпақ илимий фантастикасында экология машқаласы.....	164
Өзге цивилизациялық образы.....	167
Тил билими.....	174
Қарақалпақ тилинде сөз ауысуы ұсылларын қоллануы.....	174
«Тил Анаға теңеледі».....	178
«Тилге итибар — елге итибар».....	178
Көркем өнер.....	179
Жұмыстың аңсаты болмайды.....	179
Пьесаның мультисизлиги ушын.....	181
«Тербенбес жүреклер».....	183
«Алпамыс» дастанының сахналастырылуы жөнінде.....	184
Опера — музыка өнерінің шыңы.....	187
Жыраушылық өнері хәм Жумабай жырау хақында.....	191
Драмада заманласлар образы.....	194
Әдебий образ хәм сүүретлеу өнерінің синтези.....	199
Мұхаббат драматизми.....	202
Педагогика.....	206
Студент — мұғалімнің тәрзиси.....	206
Батыр, дана хаял-қызлар жас әуладты тәрбиялауда үлги сыпатында.....	207
Тарийх.....	210
Тарийхқа бай жылдар.....	210

АЛЛАНАЗАР ӘБДИЕВ

ӘДЕБИЯТҚА ҚОСЫЛҒАН САЛМАҚЛЫ ҮЛЕС

Қарақалпақ тилинде
Нөкис-2015

Редактор: *Камал Палымбетов*

Тех редактор: *Азамат Дәулетмуратов*

Корректор: *Айсәнем Файзуллаева*

Оригинал макеттен басыўға рухсат етилген ўақты: 21.05.2015-ж.
Қағаз форматы 60x84 $\frac{1}{16}$. Кегль 10. Көлеми 13,5 баспа табақ. Офсет
баспа. Нусқасы 70. Буйыртпа — 07. Баҳасы шәртнама тийкарында.

**Филология илимлеринин
кандидаты, халык аралык академиянын
академиги, жазыушы, журналист
Алланазар Абдиевтин
китаплары дизи ми**

1. «Бизлер бахытлы боламыз», гүрриндер. Нөкис—1992.
2. «Кызыл кошантай», гүрриндер, ертеклер. Нөкис—1995.
3. «Бердак шығармалары бойынша библиографиялык көрсеткиш» (А.Пахратдинов пенен). Нөкис—1999.
4. «Жин-жыпырлар уясы», роман. Нөкис—2004.
5. «Алтын балык», гүрриндер, ертеклер (А.Идирейсов пенен). Нөкис—2006.
6. «Атаклы алым». Нөкис—2007.
7. «Алгыс алган азамат». Нөкис—2007.
8. «Эльза ханым», повесттер, гүрриндер, пьеса. Нөкис—2008.
9. «Беканнын автомашиналары», гүрриндер. Нөкис—2008.
10. «Кызыл көйлекли жәнән», гүрриндер. Нөкис—2009.
11. «Аккус», гүрриндер. Нөкис—2010.
12. «Мактаншак кораз», ертек, әпсаналар. Нөкис—2010.
13. «Режиссер хәм актер» (Б.Ахмедовтан аударма). Нөкис—2012.
14. «Қарақалпақ ырымлары». Нөкис—2014.
15. «Өмир ғалма-ғаллары», гүрриндер дүркини, гүрриндер, әпифаниялар. Нөкис—2014.
16. «Талантлы жаслар» (Г.Палұанова менен). Нөкис—2015.
17. «XX әсирдин кызыклы ўақыяларынан» (Ә.Пахратдинов пенен). Нөкис—2015.
18. «Қар бала», гүрриндер. Нөкис—2015.
19. «Илимий фантастика мәселелери». Нөкис—2015.